

РОЗДІЛ I

Міжнародні відносини

УДК 341:502/504]:551.581.2

Євгенія Тихомирова,

доктор політичних наук, професор,

професор кафедри міжнародних комунікацій та політичного аналізу,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

<https://orcid.org/0000-0002-5017-5875>

teb53@ukr.net

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ АРХІТЕКТУРИ КЛІМАТИЧНИХ ЗМІН

У статті розкрито нормативно-правове забезпечення розв'язання проблем зміни клімату. Проаналізовано зміст основних міжнародно-правових актів, що регулюють питання зміни клімату, та організаційні структури, котрі пов'язані з ними, зокрема кліматичні конференції й Міждержавну групу експертів зі зміни клімату (МГЕЗК). Простежено вплив міжнародних конференцій на прийняття міжнародно-правових документів, які ставили за мету розв'язання глобальної проблеми зміни клімату. Особливу увагу приділено спеціальній резолюції ООН «Збереження глобального клімату для теперішньої та майбутньої діяльності людини», Всесвітній кліматичній програмі, Всесвітній програмі досліджень клімату, Віденській конвенції про охорону озонового шару, Монреальському протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар, Базельській конвенції про контроль за трансграничним переміщенням небезпечних відходів та їх видаленням, а також Рамковій Конвенції ООН про зміну клімату, Кіотському протоколу до Рамкової конвенції й Паризькій кліматичній угоді.

Уважаємо, що потрібно враховувати: кліматична політика здійснюється на різних рівнях – від місцевого до глобального, – а відтак потребує нормативно-правового та організаційного забезпечення розв'язання проблем зміни клімату на всіх цих рівнях, що має перетворюватися на інструментарій прийняття колективних рішень, пошуку компромісів, котрі задовольняють усі сторони переговорів щодо кліматичних змін.

Ключові слова: *Всесвітня кліматична програма, Всесвітня програма досліджень клімату, Кіотський протокол, кліматичні конференції, МГЕЗК, Паризька кліматична угода.*

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Зміна клімату Землі та її несприятливі наслідки є предметом спільного занепокоєння людства. Американський професор С. Бречин визнає, що зміни клімату ставлять для людства найзначніші виклики, *реагувати на які потрібно на глобальному рівні, швидко й добре продумано* [17].

Суверенне право регулювати свої власні ресурси та політику в галузі навколишнього середовища мають держави, проте глобальний характер проблеми зміни клімату потребує широкого співробітництва всіх країн і їх участі в діяльності з ефективного й належного міжнародного реагування. Активність міжнародних суб'єктів у сфері розв'язання проблеми зміни клімату вимагає вибудовування системи, передусім, організаційно-правових механізмів, що стимулюють їхню діяльність. Оскільки наслідки зміни клімату проявляються на глобальному, регіональному, субрегіональному, національному та місцевому рівнях, то правове оформлення проблем змін клімату є комплексом нормативного забезпечення на всіх цих рівнях.

З іншого боку, говорячи про правові аспекти теми, потрібно погодитися з думкою науковців, що проблема зміни клімату міждисциплінарна, а тому в ній можна виокремити кілька складників:

- геофізичний, що стосується дискусії про причини кліматичних змін і прогнозування їх характеру в майбутньому;
- економічний: зміна клімату призводить до зростаючого, хоча й нерівномірно розподіленого різними територіями, збитку для світової економіки, а також до збільшення витрат адаптації;
- ті, що стосуються економічної політики: необхідне вироблення економічних стратегій скорочення викидів парникових газів;
- політичний: під час вироблення економічної політики потрібно враховувати особливості кліматичної дипломатії – характер міжнародних кліматичних переговорів, які нині відбуваються досить складно [9, с. 593].

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив у вітчизняній науці низку робіт, спрямованих на дослідження проблеми правового забезпечення кліматичних змін. Питання глобальної зміни клімату в контексті міжнародно-правової проблематики розглянуто в працях вітчизняних [1; 3; 8; 11; 14; 16] і багатьох зарубіжних учених [4; 5; 13], проте вивченню формування еволюції міжнародно-правового забезпечення зміни клімату, що впливає на її формування, та організаційним аспектам, який вони супроводжують, приділено недостатньо уваги.

Мета статті – дослідження міжнародно-правового й організаційного забезпечення розв'язання проблем зміни клімату.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Зміна клімату загрожує основним елементам, які впливають на життя людей, серед котрих – доступ до якісної прісної води, їжі, територій проживання, вплив на здоров'я та довкілля тощо [7]. На рубежі 80- і 90-х рр. ХХ ст. відбувся справжній «прорив» цієї кліматичної проблематики у велику політику.

Прийняття перших міжнародно-правових документів, які ставили за мету розв'язання глобальної проблеми зміни клімату, передували важливі зустрічі на міжнародному рівні. Так, у 1967 р. на міжнародній конференції в Шапперхольмі (Швеція) розроблено основи програми дослідження глобальних атмосферних процесів (Global Atmospheric Research Program), а в 1972 р. у Стокгольмі

відбулася конференція ООН із питань навколишнього природного середовища, на якій прийнято рішення про розробку плану розвитку програми дослідження глобальних атмосферних процесів. У 1974 р. розроблено програму дослідження глобальних атмосферних процесів – клімату. Із того часу закладено основи для широкого міжнародного співробітництва та стимулювання необхідних досліджень у сфері змін клімату. Згодом у 1977 р. в Найробі (Кенія) відбулася конференція ООН із питань опустелювання, на якій одногосно прийнято резолюцію щодо необхідності детального вивчення змін клімату.

Кульмінаційним пунктом розуміння й визнання проблеми стала конференція зі змін клімату, яка відбулась у 1979 р. в Женеві. На ній прийнято декларацію про недопущення потенційної антропогенної зміни клімату, яка може бути несприятливою для людини. У 1988 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальну резолюцію *«Збереження глобального клімату для теперішньої та майбутньої діяльності людини»*. У наступні роки активно проводилися різні конференції з цієї проблеми, здійснювалися наукові дослідження. На рівні деяких держав почали розробляти національні програми у сфері розв'язання проблеми запобігання змінам клімату [7, 13–14].

Глобальна проблема зміни клімату стала предметом низки *міжнародних конференцій* як одна з найбільш розвинутих форм міжнародного співробітництва. Вони сприяли обміну інформацією, досвідом діяльності щодо зміни клімату, стали способами розв'язання наукових і практичних проблем у цій галузі. Дослідники справедливо зазначають, що, хоча рішення міжнародних конференцій не завжди є обов'язковими навіть для її учасників, проте вони впливають на міжнародний правопорядок, на політичну атмосферу, на прями розвитку міжнародного співробітництва.

Перша Всесвітня кліматична конференція відбулась у лютому 1979 р. під егідою Всесвітньої метеорологічної організації. Це була одна з перших великих міжнародних нарад щодо зміни клімату, організована у форматі конференції, у якій узяли участь учені різного напрямку та різних країн. Підсумком конференції стало створення *Всесвітньої кліматичної програми*, спрямованої на покращення розуміння кліматичної системи на благо суспільств, які справляються з мінливістю й зміною клімату, та *Всесвітньої програми досліджень клімату*, котра полегшує аналіз і прогнозування змін системи Землі для використання на практиці, що є корисним і цінним для суспільства.

Всесвітня кліматична програма полегшила аналіз і прогнозування мінливості та зміни системи Землі для використання в діапазоні практичних застосувань, що прямо стосуються, є корисними й цінними для нього. Ця важлива кліматична інформація була орієнтована на взаємодію користувачів і стимулювала соціально-економічні вигоди. Обсяг Всесвітньої кліматичної програми полягав у визначенні фізичної основи кліматичної системи, яка б дала змогу отримувати більш ефективні кліматичні прогнози; сприяла б розробці оперативних структур для надання кліматичного обслуговування; а також розробляла б і підтримувала важливу глобальну систему спостережень, повністю спроможну задовольнити потреби в кліматичній інформації [18].

Всесвітня програма досліджень клімату мала такі завдання, сформульовані з її початку й дійсні до сьогодні: визначення передбачуваності клімату та впливу

на нього людської діяльності. Вона зробила значний внесок у розвиток науки про клімат. У результаті цих зусиль учені можуть контролювати, моделювати й проектувати глобальний клімат з особливою точністю й надавати кліматичну інформацію для використання в управлінні, прийнятті рішень й у підтримці широкого кола практичних кінцевих користувачів [19].

Пізніше підписано інші важливі міжнародно-правові документи, а саме *Віденську конвенцію про охорону озонового шару* (1985) та *Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар* (1987), *Базельську конвенцію про контроль за трансграничним переміщенням небезпечних відходів та їх видаленням* (1989).

У 1988 р. під егідою ООН створено *Міждержавну групу експертів зі зміни клімату* (МГЕЗК) (Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC), яка стала регулярно випускати оцінні доповіді про стан клімату планети. Згідно з останнім п'ятим оцінним звітом МГЕЗК [6], можна зробити такі основні висновки щодо майбутньої зміни клімату на глобальному й регіональному рівнях:

1. *Вплив людини на кліматичну систему очевидний*, а сучасні антропогенні викиди парникових газів є найбільшими в історії. Недавні зміни клімату засвідчили поширені впливи на антропогенні та природні системи.

2. *Безперервний викид парникових газів викличе подальше потепління й довгострокові зміни в усіх компонентах кліматичної системи*, підвищуючи ймовірність важких, усеосяжних і необоротних впливів на людей та екосистеми. Для обмеження зміни клімату потрібне істотне й стійке скорочення викидів парникових газів, які в поєднанні з адаптацією можуть обмежити ризики зміни клімату.

3. *Адаптація та пом'якшення впливів є взаємодоповнювальними стратегіями скорочення й менеджменту ризиків зміни клімату*. Суттєве зменшення викидів протягом наступних кількох десятиліть може зменшити кліматичні ризики у XXI ст. і в подальшому, поліпшити перспективи ефективної адаптації, скоротити витрати й спростити проблеми, пов'язані з пом'якшенням впливів у довгостроковій перспективі, а також зробити внесок у розробку таких шляхів сталого розвитку, які слабо схильні до впливу зміни клімату.

4. *Є численні варіанти адаптації та пом'якшення впливів, які можуть допомогти в розв'язанні проблеми зміни клімату, але жоден із них не є достатнім сам по собі*. Ефективність здійснення залежить від політики й співробітництва на всіх рівнях і може бути посилена за допомогою комплексних заходів, які пов'язують адаптацію та пом'якшення впливів з іншими соціальними завданнями [6].

У 1992 р. в Ріо-де-Жанейро відбувся великий міжнародний екологічний захід – Конференція ООН із навколишнього середовища й розвитку, а проблему зміни клімату активно підхопили міжнародні організації, вплинувши як на її правове, так і організаційне забезпечення.

Дослідники, котрі вивчають міжнародно-правові джерела у сфері зміни клімату, стверджують, що їх ієрархію очолює Рамкова Конвенція ООН про зміну клімату (далі – РКЗК ООН, або Конвенція), яка на цей момент вважається головним і центральним міжнародно-правовим актом стосовно розв'язання

проблематики негативних змін у кліматі Землі (ратифікована Україною в жовтні 1996 р.) [12]. Вона має «рамковий характер. Тому більшість її положень відзначаються досить загальним, основоположним характером. У ній подано розгорнуте обґрунтування необхідності прийняття міжнародного договору щодо зміни глобальної клімату» [2], проте більшість її статей не мають прямої дії.

РКЗК ООН – міжнародний договір, який не просто відкрив дорогу для подальших дій і переговорів, але й вимагав їх від держав-учасниць на найвищому рівні, одночасно будучи недостатнім для виконання конкретних дій. Він набув чинності в березні 1994 р. Конвенція заклала основи розв'язання проблеми зміни клімату. Важливим положенням угоди було визнання наявності проблеми глобального потепління як фактора її індикатора на людську діяльність. Конвенція вказувала на необхідність проведення подальших наукових досліджень кліматичних змін.

Головною метою Рамкової Конвенції ООН про зміну клімату, згідно зі Статтею 2, є «стабілізація концентрації парникових газів на такому рівні, який би не допускав небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему. Такий рівень повинен бути досягнутий у терміни, достатні для природної адаптації екосистем до зміни клімату, що дають змогу не ставити під загрозу виробництво продовольства і забезпечують подальший економічний розвиток на стійкій основі» [12].

Українські науковці виокремлюють найважливіші принципи, якими повинні керуватися держави для розв'язання екологічних проблем і які відображено в Конвенції [15, с. 463]:

1) принцип обережності (нестача точних наукових доказів не є аргументом для відстрочки дій щодо розв'язання проблеми, особливо у випадку серйозних наслідків відсутності таких дій) – «там, де існує загроза серйозного або незворотного збитку, недостатня наукова невизначеність не повинна використовуватися в якості причини для відстрочки прийняття таких заходів, враховуючи, що політика і заходи, спрямовані на боротьбу зі зміною клімату, повинні бути економічно ефективними для забезпечення глобальних благ при найменших можливих витратах» (стаття 3/3);

2) принцип загальної, але диференційованої відповідальності:

а) розвинені країни як основне джерело накопичених і поточних викидів парникових газів в атмосферу *несуть основну відповідальність за розв'язання проблеми* й повинні знизити рівні викидів. Крім того, вони зобов'язалися надавати фінансову та технологічну допомогу державам, що розвиваються, у переході на нові екологічно чисті технології;

б) для країн, що розвиваються, у зв'язку з тим, що рівень викидів у них відносно невисокий і вони мають право на економічний розвиток, передбачені лише загальні, але не кількісні зобов'язання скорочення викидів;

с) державам із перехідною економікою, порівняно з розвиненими країнами, надано деякі пільги, що переважно стосуються вибору базового року для виконання зобов'язань.

Головним недоліком Конвенції стала відсутність юридичних зобов'язань держав із кількісного скорочення викидів. У цьому зв'язку країни практично не

виконували вимоги угоди, стан навколишнього середовища у світі після її підписання продовжував погіршуватись і викиди парникових газів у більшості країн зросли. Крім того, зобов'язання з Конвенції обмежувалися 2000 р. та визнані недостатніми для досягнення її мети.

У грудні 1997 р. сторони РКЗК ООН прийняли *Киотський протокол до Рамкової конвенції* – першу міжнародну угоду, спрямовану на скорочення викидів парникових газів (ПГ), із терміном дії 2008–2012 рр.

Протягом подальших раундів переговорів у першому десятилітті ХХІ ст. Сторони РКЗК ООН обговорювали та погоджували регламенти й процедури для імплементації положень Киотського протоколу, зокрема його ринкових механізмів, а також опрацювали передумови для продовження терміну дії Киотського протоколу. Він став першою глобальною угодою країн про охорону навколишнього середовища, заснованою на трьох ринкових механізмах регулювання викидів:

- механізмах міжнародної торгівлі квотами на викиди парникових газів;
- проектах спільного впровадження;
- механізмах чистого розвитку.

Серед основних принципів Киотського протоколу – економічна та енергетична ефективність, екологічна цілісність і сприяння стійкому розвитку. Протокол ратифіковано 199 державами світу (сукупно відповідальними за понад 66 % загальносвітових викидів). Пізніше прийнято *Дохійську поправку*, основними положеннями якої продовжено термін дії Киотського протоколу на другий період зобов'язань (2013–2020 рр.) [10, с. 24–25].

У грудні 2015 р. у Парижі відбулось узгодження представниками більше ніж 190 держав міжнародної угоди, яка згодом замінить Киотський протокол. У ній поставлено амбітні цілі щодо утримання збільшення середньої температури на Землі не більш ніж на 1,5 С за рахунок значного зменшення емісії вуглекислого газу. Нова угода набуде чинності у 2020 р., якщо її підпишуть країни, котрі викидають не менше ніж 55 % світових викидів CO². У квітні 2016р. у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку відбулася церемонія підписання 175 країнами цієї кліматичної угоди¹. Держави – підписанти пакту зобов'язуються сформулювати та оприлюднити свої цілі щодо зменшення викидів CO² й адаптації до змін клімату, що відбуваються. Розвинені країни щорічно виділятимуть по 100 млрд дол. на реалізацію цих програм для країн, котрі розвиваються. Суттєвим досягненням Паризької угоди є встановлення чітких міжнародних механізмів перевірки виконання країнами поставлених угодою завдань.

Головна мета *Паризької кліматичної угоди* – не допустити зростання глобальної середньої температури більше 2°C (за можливості – не більше ніж 1,5°C) відносно показників до початку промислової революції, коли людство почало спалювати величезну кількість викопного палива, що спричинило зміни клімату. Утримання глобального потепління на рівні 1,5–2°C потребує швидкого зменшення

---

¹ Україна ратифікувала Паризьку угоду у 2016 р., а США, за рішенням Д. Трампа, планує вийти з Паризької угоди, оскільки остання, на його думку, підриває економіку країни, ставлячи її в невігідне становище, порівняно з іншими державами світу.

викидів парникових газів в атмосферу до нульового рівня впродовж другої половини XXI ст.

Кожна країна зобов'язалася робити внески для досягнення цих двох цілей – так звані національно визначені внески. У договорі йдеться про те, що ці вклади мають бути амбіційними та зростати з часом. Кожні п'ять років держави повинні звітувати про зроблені внески в Секретаріат РКЗК ООН і ставити нові цілі. Перший звіт країни мають надати у 2023 р. Саму ж «Книгу правил» Паризької угоди планується прийняти на COP24 (конференція зі зміни клімату) в м. Катовіце (Польща) у грудні 2018 р.

На відміну від Кіотського протоколу, яким встановлено перелік цілей щодо обмеження обсягів викидів ПГ лише для розвинених країн і деяких держав із перехідною економікою, Паризька угода поширює зобов'язання з обмеження викидів на широку групу держав, що розвиваються, що робить систему зобов'язань з обмеження викидів дійсно глобальною. Таке поширення сфери дії стало можливим унаслідок зміни базового підходу «згори-донизу» на підхід «знизу-вгору», згідно з яким глобальні міжнародні зобов'язання формуються на основі сукупності національних цілей, поданих усіма сторонами Паризької угоди у вигляді *очікуваних національно визначених внесків*.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, нормативно-правове забезпечення розв'язання проблем зміни клімату презентовано низкою міжнародно-правових актів, що регулюють питання зміни клімату, та організаційними структурами, котрі з ними пов'язані. До останніх можна віднести різноманітні кліматичні конференції та Міждержавну групу експертів зі зміни клімату (МГЕЗК). Міжнародні кліматичні конференції, які ставили за мету розв'язання глобальних проблем зміни клімату, забезпечували прийняття міжнародно-правових документів: серед них – спеціальна резолюція ООН «Збереження глобального клімату для теперішньої та майбутньої діяльності людини», Всесвітня кліматична програма, Всесвітня програма досліджень клімату, Віденська конвенція про охорону озонного шару, Монреальський протокол про речовини, що руйнують озонний шар, Базельська конвенція про контроль за трансграничним переміщенням небезпечних відходів та їх видаленням, а також Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, Кіотський протокол до Рамкової конвенції, Паризької кліматичної угоди тощо.

Сьогодні потрібно враховувати, що кліматична політика здійснюється на різних рівнях – від місцевого до глобального, а отже, потребує нормативно-правового й організаційного забезпечення розв'язання проблем зміни клімату на всіх цих рівнях, що має перетворюватися на інструментарій прийняття колективних рішень, пошуку компромісів, які задовольняють усі сторони переговорів щодо кліматичних змін.

Перспективи досліджень у цій сфері потребують подальшого вивчення правового та організаційного оформлення зміни клімату і його наслідків у контексті глобальної, регіональної та національної безпеки. Особливе значення мають дослідження концепції кліматичної безпеки Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бардіна О. О. Міжнародне нормативне забезпечення вирішення проблем зміни клімату. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 5. С. 131–137.
2. Бобылев С. Н., Грицевич И. Глобальное изменение климата и экономическое развитие. Москва: ЮНЕП, WWF Россия, 2022. 64 с.
3. Винярска М. Г. Формування міжнародної еколого-економічної політики щодо зміни клімату. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2017. № 7. С. 41–45.
4. Вирт А. Дэвид Глобальное управление в сфере изменения климата Парижское соглашение: новый компонент климатического режима ООН. *Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика*. 2017. № 4. С. 185–214.
5. Горбанёв В. А. Глобальные изменения климата: от Рио до Канкуна. *Вестник МГИМО*. 2011. № 4. С. 240–249.
6. Изменение климата: Обобщающий доклад. Вклад Рабочих групп I, II и III в Пятый оценочный доклад Межправительственной группы экспертов по изменению климата / Р. К. Пачаури и Л. А. Мейер (ред.]). Женева, Швейцария: МГЭИК, 2014. 163 с
7. Кліматична дипломатія в ЄС: висновки та рекомендації для України. Аналітичний документ / Експертно-дорадчий центр «Правова аналітика». 2017. 39 с. URL: <http://www.rac.org.ua/uploads/content/371/files/climate-diplomacy.pdf>
8. Кузнецова С. В. Теоретичні та практичні аспекти виконання в Україні Кіотського протоколу до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 240–243.
9. *Мировая экономика в начале XXI века: учеб. пособие*. Москва: Изд-во «Директ-Медиа», 2013. 928 с.
10. Огляд реалізації основних положень Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції ООН про зміну клімату та зобов'язання країн-членів ОЕСР і Євросоюзу щодо виконання рекомендацій Паризької Конференції. Київ. 07.2017. 108 с. URL: https://ua.energy/wp-content/uploads/2017/05/3.-Osn_polozh_SOR21.pdf
11. Протидія глобальній зміні клімату в контексті Кіотських домовленостей: український вимір / С. Л. Орленко, Я. А. Жаліло, І. В. Трофимова [та ін.]. Київ: НІСД, 2010. 48 с.
12. Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату. 11 червня 1992 р. URL: <http://www.seia.gov.ua/seia/control/main/uk/publish/article/627819>
13. Соколова Н. А. Эволюция международно-правового сотрудничества в борьбе с изменением климата. *Актуальные проблемы российского права*. 2014. № 9. С. 2057–2065.
14. Трофимова І. В. Адаптація до змін клімату: наслідки, вразливість, ризики. *Екологічна безпека та природокористування: зб. наук. праць*. Київ, 2011. Вип. 7. С. 128–135.
15. Цапко В. Г. Зеркалов Д. В., Полукаров Ю. О. Наукові основи безпеки життєдіяльності: монографія. Київ: Основа, 2013. 1126 с.
16. Шульга М. В. Національні правові аспекти зміни клімату. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2009. № 15. С. 291–297.
17. Brechin S. Ostriches and change. A response to «Global warming and sociology». *Current Sociology*. L., 2008. Vol. 56, № 3. Pp. 467–474.
18. World Climate Programme / World Meteorological Organization. [Electronic resource]. URL: Mode of access : <https://public.wmo.int/en/programmes/world-climate-programme> (last access: 17.04.2018).
19. World Climate Research Programme. URL: Mode of access : <https://www.wcrp-climate.org/> (last access: 17.04.2018).

INTERNATIONAL LEGAL AND ORGANIZATIONAL DESIGN OF THE CLIMATE CHANGE ARCHITECTURE

The article analyzes the regulatory framework for solving climate change problems. The content of the main international legal acts regulating climate change issues and the organizational structures associated with them, in particular climate conferences and the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), are analyzed. The influence of international conferences on the adoption of international legal documents, which aimed to solve the global problem of climate change, is traced. Particular attention is paid to the UN Special Resolution «Maintaining the Global Climate for Current and Future Human Activities», the World Climate Program, the World Climate Research Program, the Vienna Convention on the Protection of the Ozone Layer, the Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer, the Basel Convention on the Control of Transboundary Movements hazardous waste and its disposal. and the UN Framework Convention on Climate Change, the Kyoto Protocol to the Framework Convention and the Paris Climate Agreement.

The author believes that the following should be taken into account: climate policy is carried out at different levels – from local to global, and therefore requires regulatory and organizational support for solving climate change problems at all these levels, which should turn into a collective decision-making toolkit, a search for compromises satisfy all parties to climate change negotiations.

Key words: World Climate Program, World Climate Research Program, Kyoto Protocol, Climate Conferences, IPCC, Paris Climate Agreement.

REFERENCES

1. Bardina O. O. Mizhnarodne normatyvne zabezpechennia vyrishennia problem zminy klimatu (*International regulatory support for addressing climate change*) / O.O. Bardina // Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2013. № 5. S. 131–137.
2. Bobylev S.N. Hlobalnoe yzmeneniye klymata y ekonomicheskoe razvytye (*Global Climate Change and Economic Development*) / S. Bobylev, Y Hrytsevych. M., YuNEP, WWF Rossyia. 64 s.
3. Vyniarska M. H. Formuvannia mizhnarodnoi ekolohe-ekonomichnoi polityky shchodo zminy klimatu (*Formation of international environmental and economic policy on climate change*) / M.H. Vyniarska // Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy. 2017. №7. S. 41–45
4. Vyrt A. Dəvyd Hlobalnoe upravleniye v sfere yzmeneniya klymata Paryzhskoe sohlasheniye: novyi komponent klymatycheskoho rezhyma OON (*Global Climate Change Management Paris Agreement: A New Component of the UN Climate Change*) // Vestnyk mezhdunarodnykh orhanyzatsyi: obrazovanye, nauka, novaia ekonomyka. 2017. № 4. S. 185–214.
5. Horbanëv V. A. Hlobalnye yzmeneniya klymata: ot Ryo do Kankuna (Global climate change: from Rio to Cancun) / V. A. Horbanëv // Vestnyk MHYMO. 2011. № 4. S. 240–249.
6. Yzmeneniye klymata: Obobshchayushchy doklad. Vklad Rabochykh hrupp I, II y III v Piatyi otsenochnyi doklad Mezhravytelstvennoi hruppy ekspertov po yzmenenyiu klymata (*Climate change: A synthesis report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*) [osnovnaia hruppa avtorov, R. K. Pachaury y L.A. Meier (red.)]. MHƏYK, Zheneva, Shveitsariya, 2014. 163 s
7. Klimatychna dyplomatiia v YeS: vysnovky ta rekomendatsii dlia Ukrainy. Analytychnyi dokument. (*Climatic diplomacy in the EU: conclusions and recommendations for Ukraine. Analytical Paper*) Ekspertno-doradchy tsentr «Pravova analityka». 2017. [Elektronnyi resurs] Rezhym dostupu: <http://www.rac.org.ua/uploads/content/371/files/climate-diplomacy.pdf> [in Ukrainian].
8. Kuznietsova S. V. Teoretychni ta praktychni aspekty vykonannia v Ukraini Kiotskoho protokolu do Ramkovoï konventsii Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro zminu klimatu (*Theoretical and practical aspects of implementation of the Kyoto Protocol to the United Nations Framework*

Convention on Climate Change in Ukraine) / S.V. Kuznietsova // Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2010. № 2. S. 240–243.

9. Myrovaia ekonomyka v nachale XXI veka. Uchebnoe posobye (*World economy at the beginning of the XXI century*). M.: Yzdatelstvo «Dyrekt-Medya», 2013. 928s..

10. Ohliad realizatsii osnovnykh polozhen Kiotskoho protokolu do Ramkovoї Konventsii OON pro zminu klimatu ta zobov'iazannia krain-chleniv OESR i Yevrosoiuzu shchodo vykonannia rekomendatsii Paryzkoї (*Review of the implementation of the main provisions of the Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change and the obligations of OECD member countries and the European Union to implement the recommendations of the Paris Conference*) [Електронний ресурс] Режим доступу: https://ua.energy/wp-content/uploads/2017/05/3.-Osn_polozh_SOR21.pdf

11. Protydiia hlobalnii zmini klimatu v konteksti Kiotskykh domovlenosti: ukrainskyi vymir (*Countering Global Climate Change in the Context of the Kyoto Arrangements: Ukrainian Dimension*) / S. L. Orlenko, Ya. A. Zhalilo, I. V. Trofymova [ta in.]. K. : NISD, 2010. 48 s..

12. Ramkova konventsiiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro zminu klimatu. 11 chervnia 1992 r. (*United Nations Framework Convention on Climate Change. June 11, 1992*) [Elektronnyi resurs] Rezhym dostupu: <http://www.seia.gov.ua/seia/control/main/uk/publish/article/627819>

13. Sokolova N. A. Evoliutsyia mezhdunarodno-pravovoho sotrudnychestva v borbe s yzmenenyem klymata (*Evolution of international legal cooperation in the fight against climate change*) / N. A. Sokolova // Aktualnye problemy rossiyskogo prava. 2014. №9. S. 2057–2065.

14. Trofymova I.V. Adaptatsiia do zmin klimatu: naslidky, vrazlyvist, ryzyky (*Adaptation to climate change: impacts, vulnerability, risks*) / I.V. Trofymova // Ekolohichna bezpeka ta pryrodokorystuvannia: Zb. nauk. pr. K., 2011. Vyp. 7. S. 128–135

15. Tsapko V. H. O. Naukovi osnovy bezpeky zhyttiediialnosti (*Scientific basis of safety of life*). Monohrafiia. / Tsapko V. H. Zerkalov D.V., Polukarov Yu. O. K.: Osnova, 2013. 1126 s.

16. Shulha M. V. Natsionalni pravovi aspekty zminy klimatu (*National legal aspects of climate change*) / M. V. Shulha // Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy. 2009. № 15. S. 291–297.

Матеріал надійшов до редакції 16.09.2018 р.

УДК 930.85+94(4)/327.8

Володимир Чупира,

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин та туризму,

Хмельницький національний університет

м. Хмельницький, вул. Інститутська, 11, 29016, Україна

ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-2172-9944>

chupyra@ukr.net

СХІДНА ЄВРОПА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ПЕРИФЕРІЯ

У статті зроблено аналіз особливостей політичного розвитку країн Східної Європи. Завдання цього дослідження – визначення особливостей цивілізаційної периферії відносно цивілізаційного центру; виявлення проявів цивілізаційної периферії як зони міжцивілізаційної взаємодії в регіоні Східної Європи; визначення особливостей політичного розвитку країн регіону з позицій цивілізаційного підходу. Дослідження спирається на можливості цивілізаційного

підходу щодо аналізу суспільно-політичних процесів, зокрема певних тенденцій у внутрішній і зовнішній політиці країн, зумовлених не стільки поточною політичною кон'юнктурою, скільки належністю до певного цивілізаційної системи. Проведене дослідження дало змогу з'ясувати геопросторову структуру європейської цивілізації, її центр і периферію, до якої віднесено регіон Східної Європи. Визначено найважливішу в межах зазначеної теми особливість цивілізаційної периферії як зони міжцивілізаційної взаємодії, що проявляється як конкуренція соціальних інститутів, політичних систем і цінностей, які зумовлені цивілізаційною належністю. Виходячи з порівняльної характеристики основних етапів та тенденцій політичного розвитку України й Росії, визначено, що Україна на різних етапах виявляла свою засадничу належність до європейської цивілізації, зокрема й певною мірою – до західної, через перманентні та різноманітні зв'язки, незважаючи на те, що сформувалась у межах православної субцивілізації. Натомість Росія переважно сформувалась в умовах перетину православної та ординської субцивілізації. Наслідком цього в Росії стали наявні ознаки цивілізаційного розриву між елітами, що час від часу намагаються переорієнтуватися на європейські цінності, та суспільством, що є носієм антизахідних настроїв. Саме ця особливість, притаманна «розірваним країнам», за термінологією С. Гантінгтона, зумовлює неуспішність демократичних реформ і періодичне повернення до авторитарних режимів, агресивної зовнішньої політики й антизахідної риторики. Виходячи з цього, визначено, що нинішній акт агресії Росії проти України можна розглядати як один із виявів цивілізаційного конфлікту.

Ключові слова: цивілізація; цивілізаційна периферія; зона цивілізаційного контакту; перетин цивілізацій; Східна Європа.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. У другій декаді ХХІ ст. Східна Європа досить несподівано для стороннього спостерігача перетворилася не просто в арену геополітичного протистояння, а частина її стала зоною ведення бойових дій, окупації та анексії. Їх причини, характер, наявні та ймовірні результати стали об'єктом багатьох дисциплінарних і міждисциплінарних досліджень. Окремі аспекти цих процесів можуть бути висвітлені з використанням цивілізаційного підходу.

Цивілізаційний підхід має тривалу історію, у якій умовно можна визначити етапи: розробка, спроби універсальзації, критика. Нового звучання цивілізаційний підхід набув після публікації статті С. Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій», розгорнуту потім у книгу «Зіткнення цивілізацій та зміна світового порядку» (1996). Згадані публікації знову породили інтерес до проблеми цивілізації, одночасно з цим – критику та нових послідовників.

На пострадянському просторі цивілізаційний підхід має власну історію застосування, де він розглядався як певний заміник формаційного. Певною мірою через це на нього покладали функцію універсального підходу, який раніше визнавали заформаційним. Тому досить часто можна натрапити на використання поняття «цивілізація», яким замінюється термін «формація». Прикладом цього може служити такий перелік світових цивілізацій: стародавні (неолітична, ранньоробовласницька, антична), феодально-капіталістичні (ранньофеодальна, пізньофеодальна, індустріальна), прогнозована постіндустріальна [1, с. 58–60]. Досить часто трапляється й звуження поняття до ототожнення з конкретною країною: «французька цивілізація», «італійська цивілізація» тощо. Власне в таких підходах

зникає сутність самого поняття «цивілізація», оскільки, воно фактично замінює, інколи доволі механічно, уже давно наявні категорії й характеристики.

Нову актуальність цивілізаційного підходу простежуємо як в ідеях, які висловлюються на різних рівнях про зміну світового порядку, що ґрунтується на вестфальській міжнародній системі й заміні її новим порядком – поверненням до імперського або цивілізаційного поділу світу, так і в подіях в окремих державах і в міжнародних відносинах. Питання полягає вже не в тому, можливі такі зміни, чи ні, а в тому, що за імперії, що за цивілізації? Яка буде взаємодія й де межа між ними? І головне для нас – у якій цивілізації опинимося ми?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Осмислення феномену цивілізації триває далі. Шукають нові підходи й інтерпретують класичні (М. Данілевського, А. Тойнбі, О. Шпенглера, Ф. Броделя, П. Сорокіна тощо). Значний внесок у розробку теоретико-методологічних засад цивілізаційних досліджень зробили О. Джеджора, В. Косміна, С. Кримський, Ю. Павленко, Ю. Пахомов, В. Скоблик, В. Скуратівський, Ф. Турченко, Ю. Яковец та ін.

Попри незгасаючий інтерес до цивілізації, залишається різне її розуміння. Наприклад, в одних випадках її розглядають як поняття однопорядкове з культурою, в інших – їх протиставляють. Більшість дослідників поділяють дуалістичний підхід до розуміння цивілізації, який зводиться до розрізнення цивілізації як етапу розвитку людства (глобальна цивілізація) і типу суспільства (локальна цивілізація). Ось як визначається цивілізація у фундаментальному академічному тритомнику «Цивилизационная структура современного мира» під редакцією Ю. М. Пахомова і Ю. В. Павленка: «Під цивілізацією, по-перше, розуміється стадія (ступінь, епоха) соціокультурного розвитку людства, що є наступною після первісної. По-друге, цивілізацією часто називають певне, переважно поліетнічне внутрішньо цілісне й наділене соціокультурною своєрідністю утворення на етапі суспільного розвитку, що є наступним після первісного» (пер. з рос.) [2, с. 6].

Нез'ясованими залишаються витоки та сутність цивілізацій. Одні дослідники наголошують на тому, що цивілізація має матеріальний характер і проявляється лише в соціально-економічних формах та технологічному рівні. Інші вважають, що цивілізація виростає зі світоглядно-ментальних засад, формалізується в системах цінностей, соціальних нормах, у соціальних інститутах та відносинах, які охоплюють різні суспільства, що натомість зберігають автономію й самобутність, але набувають нового поверху (рівня) ідентичності.

З огляду на невизначеність сутності цивілізації, спроби оцінки поточних міжнародних відносин, залежно від цивілізаційної належності, мають недостатню розробленість і переважно зводяться до аналізу конфлікту з ісламізмом, майже залишаючи поза увагою особливості міжнародних конфліктів у різних регіонах світу, зокрема й у Східній Європі. Разом із тим окремі прояви таких конфліктів можуть бути потрактовані, виходячи з особливостей цивілізаційного розвитку країн.

Мета статті – визначення особливостей політичного розвитку країн Східної Європи з позицій цивілізаційного підходу.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для досягнення означеної мети, потрібно не лише визначитися з підходом до окреслення явища цивілізації. Не менш складною проблемою за з'ясування сутності цивілізації є визначення її структури. Оскільки цивілізація по-різному проявляється на різних теренах і в різні епохи розвитку цієї цивілізації, то більш-менш точно можна визначити центр та периферію. Центр вирізняється більш стабільним розвитком на базових цінностях, які сам же генерує. На цьому наголошував, наприклад, Ед. Шилз: «Центр, або центральна зона, є перш за все феномен царства цінностей і думок. Це центр порядку символів, цінностей і думок, який править суспільством» [3, с. 350]. Іншим аспектом центру, за визначенням Г. леБлія і П. Муллера, є те, що серцевинний ареал є фокусом суспільної активності, який функціонує як провідний регіон контролю та змін, є найбільшою геопросторовою групою населення, найпродуктивнішим і найвпливовішим регіоном [4, с. 42.]. І географічно, і хронологічно, цивілізаційний центр є досить широким поняттям. Він може охоплювати великі регіони, навіть декілька країн (різних етнокультурних комплексів), де формуються головні підвалини цивілізації. У межах цього регіону формується світоглядна й соціальна та відповідні ціннісні системи, що в тому чи іншому вигляді поширюються на інші території, охоплюють інші культури та стають власне ознакою належності до певної цивілізації. Разом із тим на різних етапах розвитку цивілізації різні регіони можуть відігравати більш вагомий роль у розвитку й поширенні цивілізації. Це стосується і етнокультурної та мовної домінант, і соціально-економічного лідерства, і політичної гегемонії. Причому найважливіші цивілізаційні цінності, інститути, символи тощо при зміні географічної точки центру не замінюються, а успадковуються й розвиваються. Отже, протягом існування цивілізації її центр охоплює досить велику територію та проявляє себе таким протягом тривалого історичного часу й генерує просторові взаємозв'язки, що формують цивілізаційний простір.

Окреслення центру для конкретних цивілізацій потребує вирішення й інших теоретичних питань, пов'язаних із проблемою первинних і вторинних, материнських та дочірніх цивілізацій. Так, наприклад, якщо античну (греко-римську) цивілізацію визнати первинною для християнської (європейської), то до європейського цивілізаційного центру потрібно віднести Середземномор'я, а для Християнської цивілізації в епоху Середньовіччя центром були Константинополь, Рим та деякі прилеглі території. А в пізньому Середньовіччі й особливо в ранньомодерну епоху цивілізаційний центр зміщується в Західну Європу, що знаменує перехід від Християнської до Європейської цивілізації. У модерну та новітню епохи Західна Європа (Велика Британія, Франція, Німеччина, Австрія, Нідерланди, Бельгія, Північна Італія й Північна Іспанія) не втратила позиції цивілізаційного центру, проте до нього долучилась і перебрала на себе лідерство Північна Америка, а в сьогоденні за деякими ознаками до нього можна віднести країни Скандинавії.

Однією з важливих особливостей цивілізаційного центру є його здатність не лише до поглинання інших культур, але й до співіснування з багатьма різними культурами, навіть такими, що є представниками іншої цивілізації. А. Тойнбі

зауважував, що цивілізації «...поширюються, винищуючи, підкорюючи або асимілюючи інші суспільства – іноді суспільства власного виду, але примітивні суспільства набагато частіше» [5, с. 86]. Проте цивілізаційний центр, особливо якщо йдеться про його столиці або найбільш розвинені центри, – має вигляд полі-культурної спільноти. Потрібно зауважити: таке мирне співіснування можливе лише тоді, коли іншокультурні вкраплення кількісно не є суттєвими.

Іншу ситуацію спостерігаємо в суспільствах-провінціях, які становлять цивілізаційну периферію. У системі цивілізаційний «центр – периферія» регіони з менш вираженими цивілізаційними ознаками займають не стільки підпорядковане, скільки другорядне положення. Вони є переважно не продуцентами, а реципієнтами цінностей, інститутів, технологій, що мають цивілізаційне значення. При цьому вони можуть відігравати досить важливу роль як сировинні, енергетичні, трудові резервуари, можуть являти собою досить потужний військовий потенціал тощо.

На відміну від центру, периферія вирізняється більшою варіативністю, уповільненим розвитком, схильністю до соціокультурних мутацій, оскільки є зоною контакту з іншими цивілізаціями. Водночас саме на периферії чіткіше протиставляються ідентичності, цінності, норми та інститути. Периферія парадоксально проявляє одночасну здатність до змін і до пручання іншим впливам. Р. Колінз наголосив на тому, що цивілізація – це зона соціального контакту й зона престижу, де змагаються різні соціальні групи, ідеї, норми за домінанту або маргінальність [6]. Очевидно, що на цивілізаційній периферії такі контакти-змагання є інтенсивнішими. Різні прояви інтенсивності зав'язків у середині суспільства та за його межами констатували С. Арутюнов і М. Чебоксаров [7, с. 19], а інтенсивність протиставлення своїх і чужих у зоні контакту описав Б. Поршньов [8, с. 84].

Зона контакту може мати складну конфігурацію у ній можуть контактувати-конкурувати різні цивілізаційні кола; міститися культури, що й самі мають потенції піднесення до цивілізаційного рівня. Такі ситуації інколи описуються за допомогою терміна «цивілізаційний вибір». У зв'язку з цим постає питання опису механізму зародка й поширення цивілізації, на яке досі остаточної відповіді немає. Дискутуються також обставини, і ознаки, і механізми. Як приклад можна навести кілька моделей. Найбільш відомою є модель А. Тойнбі, пов'язана з формою відповіді творчої меншості на виклик природного або соціокультурного оточення. Із нею певною мірою перегукується модель етногенезу Л. Гумільова. Зародок суперетносу (який можна розглядати як цивілізацію) він пов'язує з появою носіїв нової моделі поведінки, її мотивації та цінностей, що стає основою компліментарності декількох різних суспільств [9, с. 366–371]. Модель на основі концепції соціальної комунікації Н. Лумана, дає можливість виявляти особливості кожної цивілізації та визначати межі й механізми її поширення. Детальний аналіз методологічних можливостей застосування концепції Н. Лумана в дослідженні цивілізації здійснив В. Г. Космина [10]. Досить ілюстративною є субстратна модель, запозичена з теорії лінгвістики й етногенезології. Вона дає можливість урахувувати різнонаправлені процеси в зоні впливу різних цивілізацій (цивілізаційного вибору) на синхронному та діахронному

рівнях – успадковане від попередників (субстрат) і набуте (суперстрат).

Взаємодія між субстратом і суперстратом складна та динамічна, оскільки можливі переваги як одного, так і іншого, та й ще в різних пропорціях. Зазвичай успадковане існує як традиційне та більш властиве для широкого загалу, запозичене більш стосується еліти. Отже, можливі повернення до базових (субстратних) цінностей за умови ослаблення еліт. Еліти з тих чи інших причин можуть ініціювати цивілізаційні запозичення й нав'язати їх усьому суспільству. Проте за певних умов, що призводять до затяжної кризи суспільства та фрагментації еліт, може відбутися повернення до попередніх цивілізаційних моделей.

С. Гантінгтон приділив чимало своєї уваги проблемі цивілізаційної периферії, яку описує у двох варіантах суспільств: «розколоті країни» й «розірвані країни». Під розколотими країнами маємо на увазі країни, у яких співіснують декілька цивілізаційних осередків і які внаслідок цього майже приречені на розвал. До таких держав Гантінгтон відносить і Україну, у якій, на його думку, лінія розлому проходить між «уніатським, націоналістичним, україномовним Заходом і православним російськомовним Сходом» [11, с. 208]. «Розірвана країна», за Гантінгтоном, – така, у якій домінує одна культура, що співвідноситься з певною цивілізацією, але її еліта прагне долучитися до іншої. Серед таких держав він називає Туреччину й Росію [12, с. 209]. Гантінгтон визначає три необхідні умови успішного припинення стану «розірваної країни», тобто цивілізаційної переорієнтації. Першою умовою має бути виразне прагнення еліти до такої переорієнтації, другою – підтримка такого прагнення суспільством або відсутність спротиву, третьою – згода приймаючої цивілізації [13, с. 210]. Це, безумовно, слушні спостереження, хіба що третя умова є лише констатацією важливості поточних політичних особливостей у міжнародних відносинах, оскільки цивілізаційна система в цілому схильна до експансії.

Так, Османська імперія після кризи, пов'язаної з поразкою в Першій світовій війні, утратою територій, пережила докорінні реформи, ініційовані Мустафою Кемалем, які можна описувати як «цивілізаційний вибір» або, користуючись гантінгтонським терміном – «стан розірваної країни». Це не були наздоганяючі модернізаційні реформи за зразком Танзімату або реформ младотурків, не було це й поверховою вестернізацією. Кемалізм викорінював засади традиційної ісламської цивілізації, відривав Туреччину від Османської історичної та культурної спадщини (заборона османських символів, етноніму, арабської графіки, мовна реформа, скасування халіфату, жорстка секуляризація тощо) [14]. Але кемалістський курс упродовж майже століття так і не зміг повністю забезпечити консенсус еліт і «переконати» суспільство забути своє цивілізаційне походження. Тому сучасний ердоганізм із його антизахідною риторикою та курсом на повернення в суспільно-політичне життя ісламських і навіть османських традицій можна розглядати в межах цивілізаційних процесів, а не лише поточної політичної кон'юнктури. Принагідно зазначимо, що європейська цивілізація не відштовхує Туреччину, а достатньо повно її інтегрує, ускладнення створює лише ЄС, виходячи з економічних і політичних міркувань,

тоді як членство Туреччини в НАТО дає змогу розглядати її як частину північноатлантичної цивілізаційної спільноти.

Подібну модель цивілізаційного коливання бачимо в Ірані: реформи Рези-Шаха й Мохамеда Пахлеві та реакцію ісламської революції під проводом аятоли Хомейні.

Східну Європу можна розглядати як цивілізаційну периферію, і для Західної (католицької та протестантської) цивілізації, і для Візантійської або православної цивілізації, і певною мірою для ісламської цивілізації. Із цього погляду, вона була зоною інтенсивного цивілізаційного контакту.

Східна Європа була також і територією з потенцією цивілізаційного зростання. Таку потенцію мала Руська держава, яка почала об'єднувати розрізнені слов'янські, балтські та фінські етнічні масиви на основі слов'янізованого візантійського християнства. Цей початковий цивілізаційний процес був перерваний ординською, з одного боку, і західнохристиянською експансією – з іншого.

Русь-Україна й Русь-Залісся виникли та розвивались у лоні християнської цивілізації, точніше – у її субцивілізаційному варіанті (грецького православ'я). Проте в пізньому Середньовіччі потрапили в різні цивілізаційні впливи: Україна – у західнохристиянський (латинський) і згодом, меншою мірою, – протестантський, а Московія – в ординський (ісламський).

У пізньому Середньовіччі розпочався перехід від християнської цивілізації до європейської, ознаками чого була модернізація. Україна, хоч і пізніше за країни Західної та Центральної Європи, але потрапила під вплив модернізації, і її культура та суспільство набули характерних особливостей частково модернізованого суспільства, на особливості часткової модернізації та її множинних форм указав Ш. Айзенштадт [15].

Зародкові модернізаційні впливи відчули на собі руська еліта (шляхта й магнатерія) і широкі верстви: міщани та біле духовництво через православні братства з братськими школами, друкарнями, боротьбою за збереження ідентичності, козацтво через боротьбу за права й вольності, меншою – селянство, але й воно мало досвід покозачення. Певний модернізаційний зміст мали Литовські статути та поширення Магдебургського права. Зрозуміло, що класична модернізація в європейському цивілізаційному просторі почалась із секуляризації та індустріалізації, проте її витoki потрібно вбачати в суспільно-політичних і соціально-економічних зрушеннях початку ранньомодерного часу. Вона мала вигляд магнатсько-колонізаційної периферійної (серед. XVI ст.–1648) та козацько-колонізаційної постпериферійної модернізацій (1648–98) [16, с. 18].

Отже, Україна за субстратним цивілізаційним поштовхом розвивалася як хоч і периферійна, але європейська країна. Відхід із магістрального шляху стався з вини Московщини та в деяких виявах набував характеру цивілізаційного, проте частина еліти залишилася європейською.

Московська держава відчула модернізацію в запозиченому елітою вигляді, носіями якого були іноземці – німці й голландці та русини – українці й білоруси. Населення залишалось у стані ординської покори, сприймало

європейськість як чужинство.

Потрібно зауважити, що до петровських реформ Московія мало була пов'язана з європейською цивілізацією та була значною мірою уламком Золотоординської імперії, яка вважалася частиною монгольської цивілізації, що, за історичними мірками, щойно почала формуватися на кочівницькій світоглядно-ментальній основі під значним впливом китайської, а згодом – ісламської цивілізації. Остаточо монгольська цивілізація не склалася, оскільки її головні територіальні відгалуження були поглинуті ісламською цивілізацією, а решта поступово деградувала до нромадської периферії Китаю. Але її уламок, що не зазнав ісламізації успадкував деякі її особливості, передусім певні ментальні риси, що найбільш проявились у панівній політичній культурі, яка на свій лад асимілювала західні впливи або відкидала їх. Ця політична культура притаманна і частині еліти, і значною мірою всьому суспільству. Можна припустити, що саме тому успіхи модернізації в Росії раз за разом змінюються періодами відступу в традиціоналізм, демократизація – посиленням централізованої влади й обмеженням громадянського суспільства, пошук шляхів ефективного реформування – реваншизмом та зовнішньополітичною експансією. Черговий епізод такого реваншизму ми спостерігаємо сьогодні.

Стосовно України варто зауважити, що лінія її розлому не така чітка, як її зображує Гантінгтон – вона розмита й зумовлена не стільки цивілізаційними впливами, скільки політичними, значною мірою – пострадянською спадщиною. Про це свідчать, наприклад, більш помітна згода еліт і суспільства в цілому щодо інтеграції в європейський простір [17], а також відсутність гострого конфлікту між вірними унійної та православної церков, натомість значно виразніше він проявляється між православними деномінаціями, орієнтованими на автокефалію, з одного боку, і на московський патріархат – з іншого. Відтак цивілізаційний розлам потрібно шукати не в середині України, а між нею й Росією.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, зважаючи на специфіку Східної Європи як регіону, що уособлює цивілізаційну периферію й водночас зону контакту або перетину кількох цивілізацій, можемо пояснити певні тенденції суспільно-політичного розвитку країн регіону. Під цим кутом зору розглядаємо чергове повернення Росії до цивілізаційно визначеного протиставлення себе європейській цивілізації та прагнення утвердитись у ролі іншого цивілізаційного центру. Ці намагання й зумовлюють її агресивну зовнішньополітичну експансію, насамперед проти України як *alterego* православної субцивілізації.

Використання цивілізаційного підходу в інтерпретації різноманітних конфліктів у минулому й сьогодні в царині східноєвропейських міжнародних відносин, передусім між Україною та Росією, потребує подальшої розробки й дасть змогу чіткіше вирізняти сутнісні суперечності, зумовлені цивілізаційною належністю від конфліктів, викликаних поточною політичною кон'юнктурою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Яковец Ю. В. История цивилизаций: учеб. издание. Москва: ВлаДар, 1995. 461 с.
2. Пахомов Ю. М., Павленко Ю. В. Цивилизационная структура современного мира: у 3 т. Киев: Наук. думка, 2006. Т1. *Глобальные трансформации современности*. 687 с.
3. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход. *Американская социология: Перспективы, проблемы, методы*. Москва: Прогресс, 1972. С. 348–359.
4. Блэй Г. де, Муллер Пітер. Географія: світи, регіони, концепти. Київ: Либідь, 2004. 740 с.
5. Тойнби А. Дж. Постижение истории/пер. Е. Жарков. Москва: Айрис Пресс, 2010. 640 с.
6. Collins R. Civilizations as zones of prestige and social contac, Intern. *Sociology*. L. 2001. Vol. 16, № 3. P.421–437.
7. Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н. Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества. *Расы и народы*. Вып. 2. Москва, 1972. С. 19.
8. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. Москва: Наука, 1979. 332 с.
9. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Санкт-Петербург: Кристал, 2001. 642 с.
10. Космина В. Г. Проблемы методології цивілізаційного аналізу історичного процесу: монографія. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2011. 310 с.
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: Изд-во «Аст». 2003. 603 с.
12. Там же. С. 209.
13. Там же. С. 210.
14. Сотниченко А. А. Особенности модернизации в Турции. Санкт-Петербург: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2009. 48 с.
15. Эйзенштадт Ш. Новая парадигма модернизации. Распад ранней парадигмы модернизации и пересмотр соотношения между традицией и современностью. *Сравнительное изучение цивилизаций*. Москва: Изд-во «Аспект Пресс», 1998. С. 470–474
16. Головки В. В. Модернізації теорії. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 7. С. 18.
17. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір/за наук. ред. М. О. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. 198 с.

EASTERN EUROPE AS CIVILIZATIONAL PERIPHERY

The article deals with the distinguishing features of the political development of the East European countries. The objectives of this study were to: identify the distinguishing features of the civilizational periphery regarding the civilizational center; identify the manifestation of the civilizational periphery as an area of civilizational interaction in the Eastern Europe region; identify the distinguishing features of the political development of the East European countries in the framework of civilizational approach. Following research is based on the feasibility of the civilizational approach regarding the analyses of sociopolitical change, especially regarding those particular trends in the domestic and foreign policy of the countries, which unfold not due to the current political situation, but as result of belonging to a certain civilization system. The conducted research allowed to explore the geospatial structure of the European civilization, it's center and periphery, which includes the region of Eastern Europe. The most important feature of the civilizational periphery, as an area of civilizational interaction, has been identified as a competition of social institutions, political systems and values, determined through civilizational independence. The use of the comparative analysis of the main stages and trends of political development in Ukraine and Russia, allowed to show, how Ukraine at various stages demonstrated it's fundamental affiliation to European civilization (in particular and to a certain extent to the West European) through permanent and diverse connections, despite being formed within the Orthodox sub-civilization. Whereas Russia,

was mostly formed under conditions of intersection of the Orthodox and the Orda sub-civilizations. Resulting in civilization gap among the elites in Russia, off and on trying to re-adjust to European values, and the society, which carries the anti-western sentiment. Exactly this distinguishing feature, characteristic for «torn countries» according to the terminology of S. Huntington, causes the failure of democratic reforms, repeated return to authoritarian regimes, aggressive foreign policy and anti-Western rhetoric. On this basis, it has been determined, that Russia's ongoing aggression against Ukraine could be perceived as a sign of the civilizational conflict.

Key words: civilization, civilizational periphery, area of civilizational interaction, civilizational intersection, Eastern Europe

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Yakovec Y. U. V. History of Civilizations: educationaledition. Moskva: VlaDar, 1995. 461 p. (in Russian).
2. Pahomov Y. U. M., Pavlenko YU. V. Civilization alstructure of the modern world: 3 vol. Kyiv: Naukova dumka, 2006. Vol. 1. Global transformations of modernity. 687 p. (in Russian).
3. Edward Shils. Society and Societies: Macrosociological Approach. *American Sociology: Perspectives, Problems, Methods*. Moskva: Progress, 1972. P. 348–359 (in Russian).
4. H. J. de Blij, Peter O. Muller. Geography: Realms, regions, and Concepts. Kyiv: Lybid, 2004. 740 p. (inUkrainian)
5. Toynbee, Arnold J. *A Study of History* abridged edition. Moskva: Ajris Press, 2010. 640 p. (inRussian).
6. Collins R. Civilizations as zones of prestige and social contact, Intern. Sociology. L. 2001. Vol. 16, № 3. P. 421–437.
7. Arutyunov S. A., CHEboksarov N. N. Information transfer as a mechanism for the existence of ethno-social and biological groups of mankind. *Races and nations*. Vol. 2. Moskva, 1972. P. 19 (in Russian).
8. Porshnev B. F. Socialpsychologyandhistory. Moskva: Nauka, 1979. 332 p. (in Russian).
9. Gumilev L. N. Ethnogenesis and Beosphere of the Earth. Sankt-Peterburg: Kristal, 2001. 642 p. (in Russian).
10. Kosmyna V. H. Problems of the methodology of civilization analysis of the historical process: monograph. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet, 2011. 310 p. (in Ukrainian).
11. Samuel Huntington. The Clash of Civilizations. Moskva: Izdatel'stvo «Ast». 2003. 603 p. (in Russian).
12. Ibid. P. 209.
13. Ibid. P. 210.
14. Sotnichenko A. A. Features of modernization in Turkey. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Evropejskogouniversiteta v Sankt-Peterburge, 2009. 48 p. (in Russian).
15. Shmuel Eisenstadt. The new paradigm of modernization. Disintegration of the early paradigm of modernization and revision of the relationship between tradition and modernity. *Comparative study of civilizations*. Moskva: Izdatel'stvo «Aspekt Press», 1998. P. 470–474. (in Russian).
16. Holovko V. V. Theory of the Modernization. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: 10 vol. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv: Naukovadumka, 2010. Vol. 7: P. 18 (in Ukrainian).
17. The state of modern Ukrainian society: the civilization dimension / Zanak. red. M. O. Shulhy. Kyiv: Instytutotsiolohii NAN Ukrainy, 2017. 198 p. (in Ukrainian).

Матеріал надійшов до редакції 26.07.2018 р.

УДК 32-027.21

Алла Юрченко,

аспірантка кафедри політології,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

01033, Україна, Київська обл., м. Київ, вул. Володимирська, 60

allajurchenko@rdo.org.ua,

ORCID ID 0000-0002-1519-0519

ОСОБЛИВОСТІ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПРОТИДІЇ ПОЛІТИЧНІЙ КОРУПЦІЇ У ФІНЛЯНДІЇ ТА НІДЕРЛАНДАХ У КОНТЕКСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ АНТИКОРУПЦІЙНИХ НОРМ

У статті викладено результати аналізу досвіду країн Європейського Союзу (Нідерланди та Фінляндія) впровадження механізмів запобігання політичній корупції, розробки та імплементації дієвих механізмів протидії політичній корупції в системі державного управління. Відповідно до мети поставлено та виконано завдання: проаналізовано особливості функціонування антикорупційних інституцій, що діють у Нідерландах та Фінляндії; розглянуто міжнародну практику у сфері запобігання та протидії корупції в іноземних органах державної влади та управління, а саме в країні Нідерланди та Фінляндії; досліджено базові принципи закордонних антикорупційних стратегій, які формувалися протягом плину часу на основі внутрішнього та іноземного досвіду. Крім того, автором виділено позитивні заходи протидії корупції, які можуть бути застосовані в Україні протягом становлення та розвитку інституційних суб'єктів протидії корупції. Зроблено висновки про необхідність і важливість запозичення дієвого зарубіжного досвіду протидії політичній корупції для побудови нової та спроможної антикорупційної системи в Україні. Фінляндія й Нідерланди, за результатами щорічного рейтингу, що укладається організацією Transparency International, починаючи з 1995 р., і ґрунтується на комплексі оцінок підприємців та аналітиків щодо рівня сприйняття корупції в різних сферах життя, є лідерами серед країн світу з найменшим рівнем корупції. У межах дослідження проаналізовано основи «фінської моделі» антикорупційної політики, що передбачає формування в різноманітних сферах умов, які не сприяють корупції, а також суттєву мінімізацію суспільно небезпечних наслідків такого соціально-економічного явища, як корупція. Розглянуто стратегічні цілі фінської програми «Національна стратегія боротьби з тіньовою економікою та злочинністю у сфері економіки на 2016–2020». До скандинавської моделі, з огляду на особливості побудови й реалізації підходів у заходах протидії корупції, віднесено також Королівство Нідерланди, де функціонує трьохрівнева система боротьби з корупцією. Розглянуто особливу роль Служби публічного обвинувачення. Проаналізовано положення чинного антикорупційного законодавства, ефективність якого забезпечено широким набором засобів у сфері протидії корупції.

Ключові слова: політична корупція, антикорупційне законодавство, антикорупційні інституції, Європейський Союз, протидія політичній корупції.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Суспільна увага до проблеми корупції в цілому та

політичної корупції зокрема набула особливої актуальності наприкінці ХХ ст. Це стало відповіддю на стрімке поширення корупції й диференціацію її проявів, а також руйнівні економічні та суспільно-політичні наслідки цього явища.

Здебільшого проблеми прояву й виразність наслідків політичної корупції характерні країнам, що перебувають на етапі соціально-політичного транзиту та перехідної економіки. Проте тема політичної корупції як соціальне, політичне й правове явище існує майже в усіх державах світу, ураховуючи так звані країни «еталонної» демократії. Так, на думку італійських дослідників Д. Дела Порта та А. Ванучі, до висококорумпованих країн світу належать Бельгія, Греція, Італія, а до «проміжних» – Австрія, Франція і Японія [1, с. 16]. Водночас тема політичної корупції в Україні є однією з найактуальніших в українському суспільстві. Адже істотний рівень корумпованості суспільних і державних інституцій є чи не однією з найбільших перешкод на шляху інтеграції сучасної України в європейський простір.

«Декларація про боротьбу з корупцією», ухвалена на VIII Міжнародній конференції проти корупції, що відбулася в 1997 р. в Лімі (Перу), наголошує: корупція розмиває моральне підґрунтя будь-якого суспільства; порушує соціальні й економічні права бідних і незахищених верств населення; підриває демократію; ігнорує законність, котра є основою будь-якого цивілізованого суспільства; стримує розвиток; позбавляє суспільство, передусім незаможне, переважно вільної та відкритої конкуренції [4, с. 51].

9 грудня 2003 р. в місті Меріда (Мексика) відбулося підписання одного з найважливіших документів у сфері сучасних міжнародно-правових відносин у частині запобігання й протидії корупції. Конвенція ООН проти корупції – міжнародний акт, спрямований на попередження та боротьбу з корупцією як у світовому, так і в національному масштабі. Після цієї події, 9 грудня, за ініціативою ООН, відзначається як Міжнародний день боротьби з корупцією. Цей документ став базисом для приведення національного законодавства кожної держави-учасниці у відповідність до загально визнаних методів і заходів щодо попередження та протидії корупції [10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальними для досвіду України є праці сучасних українських науковців І. І. Зозулі, А. І. Комарової, В. А. Кулікова, О. Я. Прохоренка та інших, які тією чи іншою мірою розглядають питання протидії корупційним проявам у системі державного управління, що ґрунтується на досвіді інших країн. Серед зарубіжних науковців, які займалися проблемами протидії корупції в системі державного управління, відзначимо Р. Андерсона, Ф. Вільямса, С. Беркмана, Д. Лойда, Роберта С., К. Херфера, К. Х. Педерсена.

Мета статті – аналіз особливостей протидій політичній корупції в антикорупційних системах Нідерландів та Фінляндії. Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання:

- проаналізувати особливості функціонування антикорупційних інституцій, що діють у Нідерландах і Фінляндії;
- визначити міжнародну практику щодо запобігання й протидії корупції в іноземних органах державної влади та управління (Нідерландів і Фінляндії). Під

час дослідження застосовано комплексний підхід, поєднання системного, структурного й порівняльного методів.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Серед документів Європейського Союзу у сфері боротьби з корупцією найважливішими є Комюніке Європейської комісії від 28 травня 2003 р. щодо комплексної політики Європейського Союзу з протидії корупції, у якій визначено основні засади боротьби з цим негативним явищем у Євросоюзі й окреслено принципи вдосконалення протидії корупції в нових країнах-членах, країнах-кандидатах і третіх країнах, а також Рамкове рішення Ради Європейського Союзу № 568 від 22 липня 2003 р. «Про боротьбу з корупцією в приватному секторі», у якому визначається поняття «активної» та «пасивної» корупції й установлюються санкції стосовно осіб, у тому числі юридичних, за вчинення такого типу злочинів. Основною метою створеної в травні 1999 р. «Групи країни проти корупції» (GRECO), що діє в межах Ради Європи, є оцінка рівня корупції в державах-членах організації, виявлення недоліків у національних механізмах боротьби з корупцією, підтримка в проведенні необхідних законодавчих й інституційних реформ у цій сфері, здійснення контролю за виконанням угод і правових документів, прийнятих Радою Європи відповідно до програми дій проти корупції. За останні 20 років, антикорупційних стратегій підготовлено та впроваджено в більш ніж 40 країнах світу, котрі належать до держав із перехідною економікою або до країн розвинутого економічного зростання. Такий підхід, означає те, що держави почали застосовувати системний підхід для створення таких умов і механізмів, які б сформували інститути, що стримують зростання корупції [4; 6; 8; 10].

Проблемою протидії політичній корупції в органах державного управління в країнах Європейського Союзу науковці вбачають значну різноманітність законодавства, що регулює відносини в цій сфері. А. С. Семенін зауважує, що антикорупційне законодавство в більшості держав є досить новим і в багатьох випадках недостатньо опрацьованим. Деякі положення з цього питання в державах Євросоюзу закріплені на конституційному рівні, а окремі – у законодавчих актах [2, с. 55].

Аналізуючи сучасні підходи країн-членів європейського простору у сфері протидії політичній корупції, можемо говорити про різні моделі антикорупційних систем. Вплив мають національні ознаки й традиції. Науковець, А. С. Тінков пропонує виокремити:

- багатоцільові органи, які мають повноваження правоохоронних органів, а також здійснюють превентивні функції;
- спеціалізовані служби, управління та/або відділи з боротьби проти корупції в системі правоохоронних органів;
- інституції із запобігання корупції, розроблення політики й координації [3; 4, с. 11].

До країн, які створили ефективний механізм протидії корупції, можемо віднести Фінляндію, Данію, Нову Зеландію, Ісландію, Сингапур, Швецію, Канаду, Нідерланди, Люксембург, Норвегію, Австралію, Швейцарію, Великобританію, Австрію, Ізраїль, США, Ірландію, Німеччину та ін. Усі ці країни мають свої особливості в підходах до організації антикорупційної системи на національному рівні. Спільними для них є зусилля щодо організації активної протидії корупційним проявам; створення відповідної правової бази; залучення громадських організацій до протидії корупційним проявам.

Узірцем найменш корумпованих держав прийнято вважати Фінляндію. Згідно з результатами дослідження «Барометр світової корупції» (Global Corruption Barometer), що проводиться міжнародною антикорупційною організацією «Трансперенсі Інтернешнл» («Transparency International») уже багато років поспіль, Фінляндію визнано однією з найменш корумпованих країн світу. При цьому у Фінляндії відсутні спеціальні антикорупційні закони та спеціальні антикорупційні органи. Замість цього, діють запобіжні антикорупційні норми, вписані в низці правових актів про державну службу й фінансування політичних партій. Роль спеціальних антикорупційних органів відіграють Канцлер юстиції та Парламентський омбудсмен. Вони контролюють діяльність публічної влади через виконання обов'язків спостереження за законністю дій членів уряду та президента. Розподіл повноважень здійснюється за домовленістю [9; 10].

Основні засади державної політики в боротьбі з корупцією закріплені в загальнонаціональній програмі «Національна стратегія боротьби з тіньовою економікою та злочинністю у сфері економіки на 2016–2020 рр.». Стратегічними цілями програми є сприяння конкуренції між юридичними особами; запобігання тіньовій економіці й економічним злочинам; підвищення ефективності заходів, ужитих органами державної влади для викорінення тіньової економіки та економічної злочинності за допомогою вдосконалення співробітництва між цими органами [7, с. 2]. Запорукою успішності організаційно-правової моделі запобігання корупції Фінляндії є закріплення низки принципів, на яких вона ґрунтується, а саме: верховенство права; запобігання конфлікту інтересів (вимога про те, щоб жодна посадова особа не брала участі в прийнятті рішень за наявності в неї або її близьких родичів особистого інтересу); прийняття рішення більш ніж однією посадовою особою; простота й прозорість адміністративної та судової систем; громадський контроль за діяльністю державних службовців; інновація е-democracy (більшість запитів і заявок до органів державної влади можуть бути подані в режимі он-лайн за допомогою використання мережі Інтернет); легкість і доступність звернення до суду в разі порушення прав і свобод громадян [8, с. 31–37].

Фінляндія як член Європейського Союзу є учасником усіх основних нормативних документів Євросоюзу з питань боротьби з організованою злочинністю та корупцією:

- Конвенція ЄС про боротьбу з корупцією (1997);
- Угода ОЕСР (Організації економічного співробітництва та розвитку) проти підкупу іноземних посадових осіб (підписання – у грудні 1998 р., ратифікація – у лютому 1999 р.);

- Договір Ради Європи про Кримінальний кодекс про боротьбу з корупцією (підписання – у січні 1999 р., ратифікація – у жовтні 2002 р.);
- Конвенція Ради Європи про цивільно-правову відповідальність за корупцію (підписана в червні 2000 р., ратифікована в жовтні 2001 р.);
- Угода Організації Об'єднаних Націй проти організованої злочинності (підписана в грудні 2000 р., ратифікована в лютому 2004 р.);
- Угода ООН проти корупції (підписана в грудні 2003 р., ратифікована в червні 2006 р.) [9, с. 120–187].

Для фінської правової системи не є характерними закони з використанням терміна «боротьба», із визначенням певного виду злочину. Фінський законодавець заклав принципи попередження й застереження вчинення злочинів у кожному нормативно-правовому акті, що визначають конкретну сферу діяльності, а не вид злочину. Згідно з положеннями Кримінального кодексу Фінляндії, за вчинення дій, що можуть кваліфікуватися як «корупція», передбачено санкції від штрафу до ув'язнення строком до чотирьох років залежно від ступеня суспільної небезпеки злочину [6; 8]. Нормативно-правовою базою для організації діяльності суб'єктів протидії політичній корупції стали Конституція Фінляндії та Закон «Про державну службу» (1994), «Програма по боротьбі зі злочинами в економічній сфері» (1996), «Цінності в повсякденній роботі – Громадська етика» – так звані правила поведінки для державних службовців.

Велику роль в ефективному сприянні протидії політичній корупції у Фінляндії відіграють освіта й виховання в руслі поваги до прав та свобод, законів і формування негативного ставлення до питань, які пов'язані з учиненням незаконних дій. Також велике значення має розвиток викривальної журналістики та відповідальності громадян щодо викриття корупційних схем політиків і чиновників.

Іншим прикладом організації діяльності у сфері запобігання корупції є Нідерланди. Декілька років поспіль Нідерланди є лідерами серед найменш корумпованих країн світу. Особливими заходами є впровадження гласності й підзвітності в питаннях протидії корупції, а також публічні обговорення. Міністр внутрішніх справ Нідерландів щорічно виступає із загальним звітом перед парламентом щодо кількості розкриття корупційних справ та відповідних покарань [5].

Важливу роль в організації заходів протидії корупції відіграє так звана Служба публічного обвинувачення, яка має дев'ятнадцять територіальних і регіональних представництв, у кожному з яких працює публічний обвинувач, який веде справи з кримінального розслідування. Національний публічний обвинувач співпрацює з Генеральною прокуратурою.

Комплексна антикорупційна стратегія Нідерландів передбачає низку процедурних й інвестиційних заходів щодо комплексної боротьби з корупцією:

- розробку та впровадження системи моніторингу можливих точок виникнення корупційних дій у державних і суспільних організаціях та строгого контролю за діяльністю осіб, які перебувають у цих точках;
- створення системи прав й обов'язків посадових осіб із визначенням їх

відповідальності за порушення посадової етики та, зокрема, корупцію;

- основною мірою покарання за корупційну дію є заборона працювати в державних організаціях і втрата соціальних пільг, котрі мають державні службовці (наприклад пенсійного й соціального обслуговування);
- організована система відбору кандидатів на державні посади;
- спеціальна система навчання чиновників, що роз'яснює, зокрема, політичну та суспільну шкоду корупції й можливі наслідки участі в ній;
- чиновники всіх рівнів зобов'язані реєструвати відомі їм випадки корупції, ця інформація відповідними каналами передається до міністерства внутрішніх справ та юстиції [7, с. 43].

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проведене дослідження дало змогу зробити висновки про те, що успішний досвід у сфері запобігання та протидії корупції кожної окремої держави залежить від основних чинників – відкритість влади, прозорість процедур прийняття державних рішень, дієві механізми контролю за діяльністю державних органів із боку громадянського суспільства, свобода слова, свобода та незалежність засобів масової інформації, верховенство права й незалежність судів.

За умов масштабної корупції акцентовано саме на усуненні причин, а не на боротьбі з конкретними проявами. Розвиток правової та інституційної бази у сфері запобігання корупції в запропонованих країнах (Нідерланди, Фінляндія) відбувався протягом багатьох років і продовжує вдосконалюватися й зараз. Водночас зазначимо, що втілення в життя ефективних заходів із боротьби з корупційними проявами в окремих країнах не проходить без суттєвих проблем, подолання яких вимагає підвищення ефективності ведення боротьби з корупцією, створення дієздатних систем протидії цьому негативному явищу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дела Порта Д. Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції. Київ: К.І.С., 2006. 302 с.
2. Спеціалізовані інституції з боротьби проти корупції: огляд моделей / Організація економічного співробітництва і розвитку; Мережа боротьби проти корупції для країн Східної Європи і Центральної Азії. *Official website of The Organisation for Economic Co-operation and Development*. URL: <http://www.oecd.org/dataoecd/7/51/39972270.pdf> (22.06.2011)
3. Романюк Б. В. Світовий досвід створення та функціонування інституцій з попередження та боротьби з корупцією. *Науково-практичний журнал*. 2009. № 21. С. 9–16.
4. Тінков А. Л. Особливості протидії політичній корупції в країнах ЄС. 2014. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Tinkov.pdf>.
5. Міжнародний досвід щодо запобігання та протидії корупції. URL: ресурсу: <https://stepup.press/social/item/412-mijnarodnij-dosvid-shodo-zapobigannja-ta-protidiji-korupcii>.
6. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії. – *Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії «Політична корупція в Україні: стан, чинники, засоби протидії»*. Центр Разумкова. 2009.

7. Мануель Віллорія. Політики і практики запобігання конфлікту інтересів у дев'яти країнах ЄС Порівняльний огляд. *GOV/SIGMA*. 2006. URL: <http://www.sigmaweb.org/publicationsdocuments/42618438.pdf>.

8. The Penal Code of Finland. *Finlex.fi*. URL: 08.07.2011. URL: <http://www.finlex.fi/pdFsaadkaan/E8890039.PDF>

9. The Finnish legal system / edited by Jaakko Uotila. Helsinki: Finnish Lawyers Pub. Co., 2000. 254 p.

10. Corruption Perceptions Index. *Transparency International*. 2017. URL: http://www.transparency.org/policy_research

FEATURES OF PREVENTION AND COUNTERING POLITICAL CORRUPTION IN FINLAND AND NETHERLANDS IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF EUROPEAN ANTI-CORRUPTION LAW

The article presents the results of the analysis of the experience of the European Union countries (the Netherlands and Finland) in introducing mechanisms for preventing political corruption, developing and implementing effective mechanisms for combating political corruption in the system of public administration. In accordance with the goal, in this study performed the following tasks: the peculiarities of the functioning of anti-corruption institutions operating in the Netherlands and Finland are analysed; the international practice in the field of prevention and counteraction of corruption in foreign bodies of state power and administration, namely in the Netherlands and Finland, is considered; the basic principles of foreign anti-corruption strategies developed during the course of some time on the basis of internal and foreign experience were researched. In addition, the author highlighted positive measures to combat corruption that could be applied in Ukraine during the formation and development of national anti-corruption actors. Conclusions are made on the necessity and importance of borrowing effective foreign experience in combating political corruption in order to build a new and capable anti-corruption system in Ukraine. Finland and the Netherlands, according to the results of the annual rating made by Transparency International since 1995, based on a set of assessments of entrepreneurs and analysts on the level of perception of corruption in various spheres of life, are leaders in the countries of the world with the lowest levels of corruption. The study analyses the foundations of the «Finnish model» of anticorruption policy, which involves the formation of conditions that do not contribute to corruption in various spheres, as well as a significant minimization of socially dangerous consequences of such a socio-economic phenomenon as corruption. The strategic goals of the Finnish program «National Strategy for Combating the Shadow Economy and Crime in the Economy for 2016–2020» are considered. The Scandinavian model, in view of the peculiarities of developing and implementing approaches to counteracting corruption, also includes the Netherlands, which operates a three-levels anti-corruption system. The special role of the Public Prosecution Service is considered. The article analyses the provisions of the current anti-corruption legislation, the effectiveness of which is provided by a wide range of means in the field of combating corruption.

Key words: political corruption; anti-corruption law; anti-corruption institutions; European Union; fighting political corruption.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Della Porta D. Corrupt Exchanges: Actors, Resources, and Mechanisms of Political Corruption. K., 2006, 302 p. (in Ukrainian).

2. Specialized Anti-Corruption Institutions: Overview of Models / Organization of Economic Cooperation and Development; The Anti-Corruption Network for Eastern Europe and Central Asia (Official website of The Organisation for Economic Co-operation and Development). [Electronic resource]. Available at: <http://www.oecd.org/dataoecd/7/51/39972270.pdf> (in Ukrainian).

3. Romanyuk B. V. «World experience in the creation and functioning of institutions for the prevention and fight against corruption», scientific journal, No-21, 2009, pp. 9–16 (in Ukrainian).
4. Tinkov A. L. The features of counteraction to political corruption in the EU. [Electronic resource]. Available at: <http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Tinkov.pdf>. (in Ukrainian).
5. International experience on the prevention and combating corruption. [Electronic resource]. Available at: <https://stepup.press/social/item/412-mijnarodnij-dosvid-shodo-zapobigannja-ta-protidiji-korypcii> (in Ukrainian).
6. Political corruption in Ukraine: subjects, manifestations, problems of counteraction. Information and analytical materials for the professional discussion. Political corruption in Ukraine: state, factors, means of counteraction, 2009 (in Ukrainian.)
7. Manuel Willory, Staffan Synnestre and Janos Berthot, Ethics of the civil service: prevention of conflict of interests and requirements to legislation, Translated by Chupryna, I., Kyiv, Ukraine, 2010 [Electronic resource]. Available at: <http://www.sigmaweb.org/publicationsdocuments/42618438.pdf>. (in Ukrainian)
8. The Penal Code of Finland // Finlex.fi. Electronic date. Data of access: 08.07.2011 [Electronic resource]. Available at: <http://www.finlex.fi/pdFsaadkaan/E8890039.PDF> (in English)
9. The Finnish legal system / edited by Jaakko Uotila. Helsinki: Finnish Lawyers Pub. Co., 2000, 254 p.
10. Corruption Perceptions Index. Transparency International, 2017. [Electronic resource]. Available at: http://www.transparency.org/policy_research (in English).

Матеріал надійшов до редакції 13.10.2018 р.

РОЗДІЛ II

Суспільні комунікації

УДК 378.018.43:004

Олена Борисюк,

магістр кафедри міжнародних комунікацій та політичного аналізу,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
43024, Україна, Волинська обл., м. Луцьк, вул. Винниченка, 28, G-205
Borisjuk.Olena@eenu.edu.ua

ЕЛЕКТРОННЕ НАВЧАННЯ ЗАСОБАМИ MICROSOFT OFFICE 365

У статті досліджено та розкрито значення змістів термінів «електронне навчання» та «дистанційне навчання» й особливості застосування можливостей електронного навчання в практиці вищого навчального закладу. Охарактеризовано електронне (дистанційне) навчання, його види, форми реалізації. Запропоновано практичний досвід використання можливостей електронного навчання в університеті. Доведено, що електронне навчання дасть можливість створити нове навчальне середовище, де студенти можуть отримати доступ до навчальних матеріалів у будь-який час та в будь-якому місці, зробіть навчальний процес більш привабливим, демократичним, комфортним і стимулюватиме студентів до самоосвіти та навчання протягом усього життя. Відповідно до мети поставлено й виконано такі завдання: розглянуто інформаційно-комунікаційні технології для організації електронного навчання та виконання взаємодії між учасниками навчального процесу. Проаналізовано перший досвід практичного використання електронного навчання засобами хмарного сервісу Microsoft Office 365 працівниками Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Досліджено Microsoft Office 365, який дає можливість будь-якому навчальному закладу безкоштовно скористатися неймовірною ефективністю «хмари», допомагаючи економити час і кошти, та вивільняти цінні ресурси. Система Office 365 поєднує програмний комплекс Office й онлайн-послуги для зв'язку та спільної роботи наступного покоління Exchange Online, SharePoint Online, Skype для бізнесу, Class Note, OneDrive. Система Office 365 проста у використанні й зручна для адміністрування. Office 365 можна використовувати на всіх своїх пристроях – ПК, комп'ютері Mac, планшеті, смартфоні. Застосовуючи Microsoft Office 365, ви матимете надійний захист з автоматичним резервним копіюванням даних, суворою політикою конфіденційності та оперативним захистом від зловмисних програм. Окрему увагу зосереджено на розгляді й аналізі особливостей використання та їхніх переваг для створення віртуального класу навчальної дисципліни за допомогою додатка Class Note. Застосовуючи набір служб Office 365, викладач створює тестування, а також надає студентам групі завдання й контролює їх, має можливість обмінюватися миттєвими повідомленнями, здійснювати відеовиклики під час виконання конкретних задач, планувати проекти та виконувати їх.

Ключові слова: електронне навчання; дистанційне навчання; технологія навчання; хмарні сервіси; Microsoft Office 365.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Застосування хмарних технологій у системі електронного навчання дає змогу забезпечити не лише мобільність й актуальність освітніх ресурсів, а й хмарне освітнє середовище, яке забезпечує можливість без додаткових фінансових витрат використовувати сучасну комп'ютерну інфраструктуру, програмні засоби та онлайн-сервіси, що постійно вдосконалюються. Основними характерними рисами електронного навчання є хмарні технології, які надають мережеві ресурси у вигляді сукупності сервісів, що налаштовуються та готові до негайного їх використання, самообслуговування, тобто можливість самостійно змінити номенклатуру й конфігурацію сервісів, їх високу автоматизацію процесу управління обліковими записами користувачів, споживанням ресурсів, а також еластичність – динамічний перерозподіл ресурсів, який приводить до застосування поширених і доступних мережевих технологій для будь-якого клієнтського обладнання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив що питаннями електронного та дистанційного навчання займаються як вітчизняні, так і закордонні вчені. Зокрема, намагання розв'язати проблеми використання хмарних технологій в освіті спостерігаємо в працях таких науковців, як Т. Л. Архіпов, О. В. Бабич, В. Ю. Биков [1], О. Г. Глазунов, С. Г. Литвинов [2], В. П. Олексюк [3], Г.С. Пивоваров [4], К. І. Словак, Ю. В. Триус [5], В. М. Франчук, Б. І. Шуневич, а також закордонних – Д.Кігана [6], [7], Д. Моррриса, П. Майера, Є. Полата та ін.

Мета статті – аналіз понять «електронне навчання» й «дистанційне навчання», дослідження того, як відбувається електронне навчання засобами хмарного сервісу Microsoft Office 365 працівників Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сьогодні Україна стоїть на порозі великих змін – політичних та соціальних, а насамперед – освітніх. Зокрема, новий закон «Про вищу освіту» [8] надає можливість вищим навчальним закладам упроваджувати власні освітні й наукові програми. Зростає роль органів студентського самоврядування, що вільно формуватимуться самими студентами. Ці органи захищатимуть права й інтереси студентів, які вноситимуть пропозиції в навчальні плани. Тому нові студенти та нова освіта вимагають реорганізації освітньої парадигми. І саме тому на сьогодні для всіх вищих навчальних закладів освіти стає актуальним електронне навчання (Е-навчання) не лише як форма дистанційної освіти, але і як один із засобів зацікавлення студентів стаціонарної форми для підвищення їхнього рівня інформаційної грамотності. Електронне (дистанційне) навчання зумовлено виникненням для необхідності забезпечення безперервного навчання протягом усього життя людини та завдяки тим наявним у нього специфічним можливостям для розвитку найважливіших пізнавальних здібностей тих, хто потребує цього навчання.

Д. Кіган поділяє дистанційну освіту на п'ять основних форм для реалізації [7]:

1) дистанційне навчання, що забезпечує освіту та навчання на відстані через інститути дистанційного навчання, відкриті університети й департаменти дистанційної освіти традиційних інститутів;

2) електронне навчання, або навчання за допомогою Інтернету із застосуванням LMS;

3) синхронне електронне навчання, тобто електронне навчання з активним зворотним зв'язком;

4) Інтернет-лекції – це поширення даних відеолекцій засобами Інтернету, соціальних мереж і WWW;

5) мобільне навчання – навчання, яке здійснюється за допомогою планшетів, смартфонів і мобільних телефонів.

Розглядаючи електронне навчання в найширшому розумінні, можемо зробити висновок, що це таке навчання, яке виконується та підтримується за допомогою наявних електронних засобів, електронних середовищ. Ці електронні засоби є спеціалізованими або універсальними, тобто комп'ютер, який належить до класу складних електронних пристроїв. Будь-яке навчання за допомогою комп'ютера може бути віднесене до електронного навчання.

У тлумаченні, запропонованому Європейською комісією, електронне навчання розглянуто як процес формування знань, умінь та навичок за допомогою або повністю через Інтернет. Відповідно до тлумачення Європейської комісії, електронне навчання можна розглядати як різновид дистанційного навчання, що реалізоване в Інтернет-середовищі зі способом передавання навчальних матеріалів в електронному вигляді. Таке тлумачення має на увазі онлайн-навчання, Web-орієнтоване навчання, віртуальні університети та класи, «цифрову» співпрацю й технологічну підтримку дистанційного навчання. Саме ці складники включає до сучасного тлумачення дистанційного навчання Є. М. Смирнова-Трибульська [9], котра наголошує, що електронне навчання (e-learning) – це подання навчальних матеріалів й управління процесом навчання за допомогою нових інформаційних і телекомунікаційних технологій. До елементів систем електронного навчання, спільного з дистанційним навчанням, можна віднести:

– змістові об'єкти: навчальний матеріал поділений на модулі, що містять об'єкти різної природи – текст, графіку, зображення, аудіо, анімацію, відео тощо. Зазвичай, вони зберігаються в базі даних і доступні залежно від потреб суб'єктів навчання. Результатом є індивідуалізація навчання;

– спільноти: студенти можуть створювати Інтернет-спільноти для взаємодопомоги та обміну повідомленнями;

– експертна онлайн-допомога: викладачі-експерти доступні в мережі для проведення консультацій, надання відповідей на питання, організації обговорення;

– можливості для співпраці: за допомогою відповідного програмного забезпечення можна організувати онлайн-конференції, спільну роботу над проектом студентів, географічно віддалених один від одного;

– мультимедіа: сучасні аудіо- та відеотехнології подання навчальних матеріалів

із метою стимулювання прагнення студентів до здобуття знань і підвищення ефективності навчання. Основні переваги електронного навчання – індивідуалізація навчання: засоби самонавчання надають можливість студентам, виходячи з власних можливостей, обирати тип, темп та спосіб отримання матеріалів на основі власних уподобань;

– скорочення витрат на навчання: у системі неформальної освіти студенти можуть суттєво знизити або навіть ліквідувати витрати на навчання – в усіх інших випадках вартість електронного навчання порівнянна чи навіть вища, ніж традиційного денного навчання;

– швидкий та простий доступ до навчальних матеріалів із будь-якого місця, де наявне з'єднання з Інтернетом;

– можливість спільного навчання через обмін і спільне використання освітнього контенту кількома пов'язаними між собою користувачами;

– звітність: навчання, контроль знань, оцінювання та моніторинг навчального процесу, накопичення кредитів і проходження навчальних програм і планів та отримання сертифіката результатів навчання автоматизовані. При цьому зберігаються різні дані, які можуть бути використані для адміністративного контролю за процесом навчання й формування різних звітів [9].

Наголосимо, що на сьогодні маємо багато визначень електронного навчання (e-learning), яке відмінне від дистанційного. Зазначимо, що для одних авторів ці поняття однозначні, для інших – ні.

М. Моїсеєва розглядає електронне навчання в контексті використання технологій Інтернету в навчальному процесі, у якому реалізуються педагогічні технології [10, с. 62–64]. П. Едельсон та В. Пітман характеризують його як online-навчання [11]. Б. Хан дає таке визначення: «...використання нових інформаційних технологій, технологій мультимедіа і Інтернету в процесі навчання» [12]. Інші автори розуміють електронне навчанням як форму освіти за допомогою різних комп'ютерних технологій та нових засобів зв'язку й телекомунікацій, які використовують у стінах університету, причому не маючи на увазі освоєння обов'язкового навчального матеріалу на певній відстані та у відриві від традиційної форми навчального процесу [13]. А. Крілмен розглядає електронне навчання як своєрідний підхід до викладання й навчання на основі освітньої прикладної моделі чи її окремої частини, який заснований на використанні будь-яких електронних засобів і пристроїв як інструменту для доступу до організації навчання, спілкування та взаємодії, що сприятиме прийняттю нових шляхів для розвитку навчання [14].

Існує також думка що лексема «електронне навчання» – це загальний термін, у якому наявний широкий набір різноманітних електронних освітніх програм, процесів, серед яких – web-орієнтоване навчання, комп'ютерне навчання та віртуальні класи. Електронне навчання використовується в поєднанні з очним. У цьому випадку застосовують термін «змішане навчання». Д. Стоклей наголошує, що основна особливість електронного навчання полягає у використанні комп'ютера або електронних пристроїв (наприклад смартфона) для здійснення навчання й ознайомлення з навчальними матеріалами [15].

М. Розенбург розуміє e-Learning як застосування наявних Інтернет-технологій для забезпечення широкого спектра рішень, що забезпечують надання знань і продуктів праці. Це навчання ґрунтується на таких принципах:

- робота з навчання відбувається в мережі;
- забезпечення навчального контенту кінцевому споживачу здійснюється за допомогою комп'ютера із використанням стандартних Інтернет-технологій.

Проаналізувавши вищесказане, можемо зробити такий попередній висновок: електронне та дистанційне навчання повинне бути забезпечене наявними електронними пристроями (комп'ютерами, мобільними телефонами й т. ін.), інформаційно-комунікаційними технологіями доставки навчального контенту, у т. ч. й Інтернет.

Науковці використовують поняття «електронне навчання» та «дистанційне навчання» у двох аспектах: по-перше – як лексеми, по-друге – як взаємодоповнювальні. Б. Шуневич розглядає ці поняття як синонімічні [16, с. 23]. У законодавстві України нормативно визначено лише термін «дистанційне навчання»: «індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається переважно за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу в спеціалізованому середовищі, що функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій» [17].

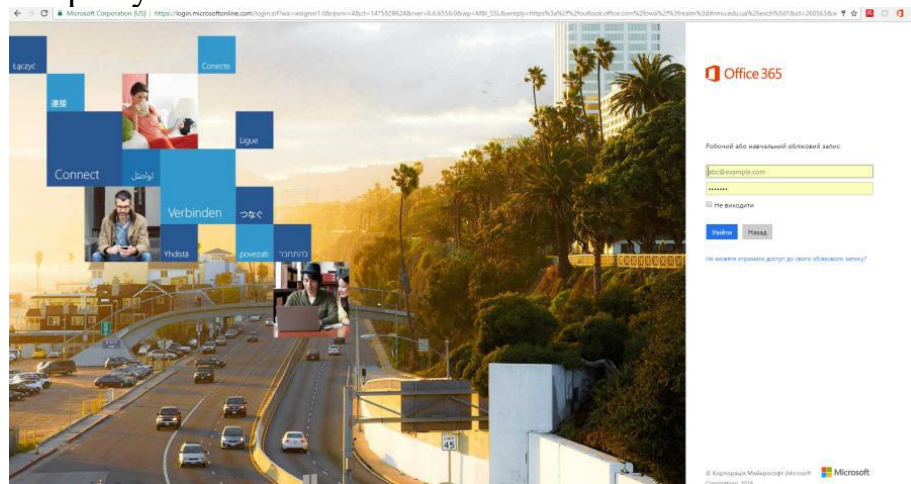
Це положення підкреслює різницю від «класичного e-learning»: у сучасному дистанційному навчанні викладач – наставник і координатор процесу індивідуального навчання кожного окремого студента. Вагомою при цьому є самостійна робота студента, тобто її ефективність, яка безпосередньо залежить від нього самого, його вмотивованості та умови, що здійснюють організацію його роботи з навчальним закладом. Обов'язковою передумовою у створенні дистанційних (електронних) курсів має бути їх атестація навчальним закладом, що передбачає створення технічних, методичних, змістовних аспектів цього курсу.

Ось як описується стандартний процес електронного навчання в Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки: студент отримує доступ до веб-сайту (у цьому випадку використовується Microsoft Office 365) із розміщеним там навчальним матеріалом, який він може переглядати в будь-який зручний йому час – 24 години на добу, 7 днів на тиждень. Доступ до Microsoft Office 365 здійснюється з використанням облікового запису й індивідуального пароля, що забезпечує захист інформації (рис. 1).

Для кожного студента створено обліковий запис, і в будь-який зручний для нього час він може почати навчання. Звичайно, є терміни навчання. Щоб прослідкувати, що матеріал вивчається, установлюються граничні терміни його проходження та проміжні тестування, які контролюються за допомогою програмного забезпечення. Студент може бути протестований за допомогою служби Forms, у якій створено тести для поточного чи підсумкового контролю знання кожного аспекту матеріалу. Його взаємодія з навчальним матеріалом також відстежується. З огляду на те, що навчальний матеріал розміщений централізовано у створеному класі з навчальної дисципліни, він легко оновлюється й поширюється в групі, у яку входять студенти, на відміну від

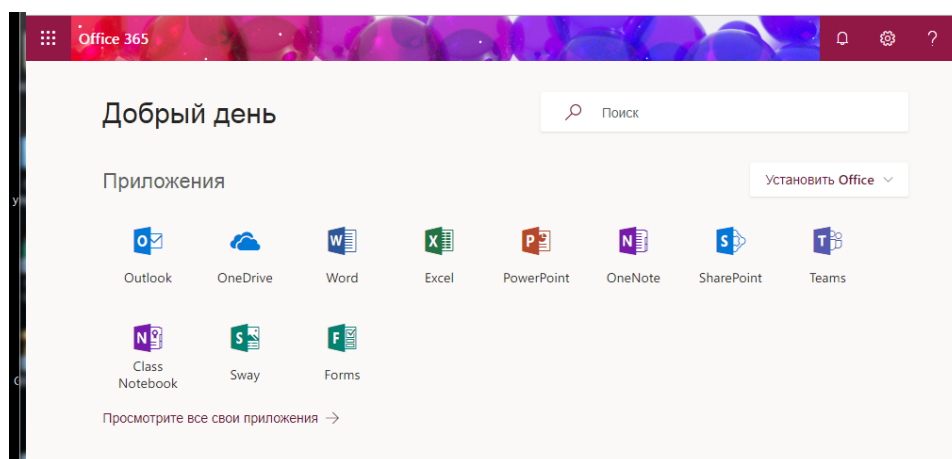
друкованого матеріалу.

Рис. 1. Вхід у Microsoft Office 365

Хмарне середовище Microsoft Office 365 дає можливість навчальному закладу скористатися неймовірною ефективністю «хмари», що допомагає економити час і кошти, звільняючи цінні ресурси. Ця система Office 365 поєднує програмний комплекс Office та онлайн-послуги для зв'язку, спільної роботи наступного покоління Exchange Online, SharePoint Online, Skype. Система Office 365 дуже зручна у використанні й адмініструванні викладачами: побудована на міцному фундаменті безпеки [18]. Усім вищим навчальним закладам, у тому числі й СНУ імені Лесі Українки, із пакетом Office 365 для навчального закладу надаються також і ліцензії для студентів та викладачів.

Склад Microsoft Office 365 нараховує такі служби: Microsoft Exchange Online, Microsoft SharePoint Online, Skype для бізнесу, Sway, ClassNote, Yammer, Microsoft Planner, OneDrive (рис 2). Служба Office 365 дуже масштабована, оскільки може підтримувати як одноосібне застосування, так і використання університетами з великою кількістю працівників.

Рис. 2. Служби Microsoft Office 365

Хмарний офісний пакет послуг Microsoft Office 365 містить у собі:

– Exchange Online, який дає змогу розгорнути в хмарному середовищі сервіси електронної пошти Outlook, календаря та контактів, причому забезпечує захист

від вірусів і спаму;

- SharePoint Online для створення web-сайту організації й внутрішніх соціальних мереж для спілкування та взаємодії співробітників;

- Skype для бізнесу для організації відео- й голосових навчань зі студентами, а також конференцій із колегами та партнерами та можливість налаштування й використання програм обміну миттєвими повідомленнями;

- Sway – он-лайнний сервіс, який використовується для розробки спільних навчальних проектів;

- OneNote – сервіс для групової роботи та формування електронного контенту тощо.

Служба Office 365 надає класичні програми Microsoft Office й хмарні сервіси, зокрема пошту корпоративного рівня (@eepu.edu.ua), спільні календарі, миттєві повідомлення, портал для зберігання та одночасної роботи з документами й відеоконференції в HD якості.

Застосування Office 365 можливе на всіх пристроях – ПК, ком'ютері Mac, планшеті, смартфоні. Використовуючи Office 365, ви отримуєте надійний захист з автоматичним резервним копіюванням даних, суворою політикою конфіденційності, оперативним захистом від зловмисних програм.

Огляд служб Office 365, які використовують у навчальному процесі Східно-європейського національного університету імені Лесі Українки:

1. Електронна пошта, контакти, календар. Office 365 забезпечує доступ до електронної пошти, календаря та контактів практично з будь-якого місця, у будь-який час і з будь-якого пристрою, надаючи захист від шкідливого програмного забезпечення й спаму. Отримаємо доступ до електронної пошти, календаря та контактів практично з будь-якого web-браузера, працюємо зі звичними функціями поштового клієнта Outlook у web-додатку Outlook Web App. Можливість планувати її консультації із викладачами або перенесення пар – завдяки спільним календарям, які доступні для перегляду відразу декільком користувачам, викладачі бачать, коли їхні студенти вільні й можуть запропонувати зручний час для зустрічі.

2. Web-сайти груп та загальнодоступні web-сайти. Microsoft SharePoint он-лайн дає змогу створювати web-сайти для обміну документами або інформацією між викладачами та студентами. Викладачі здатні до ефективного керування роботою групи, обмінюючись зі студентами навчальними матеріалами, документами, установлюючи терміни виконання завдань і при цьому синхронізуючи всю потрібну інформацію. Група студентів цієї дисципліни отримує онлайновий доступ до навчальної інформації та користується нею в зручний час і в будь-якому місці. Дані викладачів та студентів захищені, завдяки контролю права доступу читання, спільного використання документів.

3. Спільна робота в OneDrive. У програмі OneDrive є можливість:

- надавати спільний доступ до файлів студентам;
- спільно працювати над документами Office у групі;
- створювати файли різних форматів;

– мати доступ до своїх файлів і спільних звідусіль, тобто з будь-якого пристрою.

4. Обмін миттєвими повідомленнями й організація мережних нарад. Служба Skype для бізнесу дає змогу швидко знайти потрібну людину та зв'язатися з нею за допомогою стандартних додатків Microsoft Office. Наявна можливість знаходити викладачів і студентів та спілкуватися з ними в зручному для вас місці – за допомогою різноманітних функцій присутності, обміну миттєвими повідомленнями, відео- й аудіозвінків і зборів по мережі. Можна виконувати голосові та відеодзвінки з одного комп'ютера на інший своїм колегам, проводити збори по мережі (аудіо-, відео- та web-конференції), спільно використовувати робочий стіл, інтерактивну дошку й презентації як із колегами й студентами навчального закладу, так і з іншими користувачами за його межами.

5. Презентації у Sway. Sway надає можливість швидко та легко створювати інтерактивні звіти, бюлетені, презентації й надавати до них спільний доступ для робочих, навчальних і персональних цілей. Також збирати текст, зображення, відео та інший уміст в інтерактивному онлайн-форматі, застосовуючи при цьому дизайнерські макети, колірні схеми або обирати наявні пропозиції Sway щодо елементів оформлення, потрібних для вашого вмісту, надавати спільний доступ до вже готових презентацій Sway в Інтернеті.

6. Тестування, анкети в Microsoft Forms. У Microsoft Forms створюють тести, опитування, анкети й переглядають їх результати. Створюючи форму або тест, маємо можливість запрошувати інших користувачів. Відповіді на неї можна дати в будь-якому браузері або навіть на мобільному пристрої. Отримавши результати, скористаємося наявними вбудованими засобами аналітики, для оцінки відповідей. Результати тестів легко експортуються до програми Excel для додаткового аналізу й сортування.

7. Спільні завдання в Microsoft Planner. Ця веб-програма Microsoft Planner служить для об'єднання команд, завдань, документів і розмов, щоб ефективніше здійснити планування та співпрацю.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Електронне навчання – це навчання за допомогою електронних пристроїв; у ньому вся інформація надається в електронному вигляді. Електронне навчання може використовувати Інтернет, Інтранет а також автономні носії інформації для доставки контенту та взаємодії учасників, причому їх взаємодія може відбуватися в аудиторії, наприклад комп'ютерному класі. Натомість дистанційне навчання, учасники якого розподілені в часі й просторі, може відбуватись у двох формах: мережевій, що використовує Інтернет для доставки інформації, навчання та взаємодії, і кореспондентській, котра оперує друкованими джерелами й автономними електронними носіями інформації.

Зазначимо, що на сьогодні практично немає сенсу говорити про електронне навчання поза телекомунікаційних мереж й електронних пристроїв. Не враховуючи комп'ютера, на сьогодні існують інші технічні засоби, такі як мобільні телефони, смартфони, планшети, що надають можливість інтегрувати їх у навчальний процес як технічні (електронні) засоби. Їх використання дає змогу

віддалено завантажити будь-яку навчальну інформацію та організувати спілкування напряму з викладачами. Отже, застосування комп'ютерів, планшетів і смартфонів, у яких є підключення до Інтернету, – це обов'язковий елемент електронного навчального процесу, оскільки це дає змогу завантажити навчальні матеріали (підручники, посібники й інший довідковий матеріал із курсу) та пройти підсумковий контроль із навчального курсу. Упровадження технологій навчання з Офісом 365 сприяє підвищенню освітнього рівня навчальних закладів.

Отже, поширення електронного навчання в Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки може повноцінно розвиватися за наявності принаймні таких складових частин, як нормативно-правова база; контингент студентів; кваліфіковані викладачі; електронні навчальні матеріали; відповідної матеріально-технічної бази в студентів, викладачів, які читають цей курс і навчального закладу із високошвидкісних ліній зв'язку; маркетингових досліджень електронного навчання; теоретичних розробок за цією тематикою; популяризація електронного навчання за допомогою друкованих видань, засобів масової інформації та соціальних мереж.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Биков В. Ю. Ключові чинники та сучасні інструменти розвитку системи освіти. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2007. № 1. (2). URL: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/270/256>
2. Литвинова С. Г. *Дослідно-експериментальна робота за темою «Хмарні сервіси в освіті»/ (Cloud services in education) на базі загальноосвітніх навчальних закладів України* URL: <http://obolon365-public.sharepoint.com/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82>
3. Олексюк В. П. Впровадження технологій хмарних обчислень як складових ІТ-інфраструктури ВНЗ/ *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2014. № 3. URL: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1042#.U7KuWPKrbPA>
4. Пивоварова Г. С., Хомич О. М. Технології електронного навчання в практиці вищої освіти/ *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Вип. 6 (303). Ч.1. Жовтень. Старобільск: ЛНУ, 2016. С. 93–99.
5. Триус Ю. В., Беседков С. В., Пустовіт В. А., Бодненко Д. М. Система дистанційного навчання освітньо-наукового порталу університету/ *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 2. *Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання*: [зб. наук. праць]. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. №3(10). 2005. С. 250–266.
6. Keegan D., Sewart D. B. Holmbergs Theories of distanceeducation: Introduction. *Distanceeducation: Internationalperspectives*. New York: Routledge, 1988. P. 63–67.
7. Keegan D. *Foundations of distanceeducation*. Londonand. New York: Routledge. 3rd revised edition, 1996. 224 p.
8. Закон України «Про вищу освіту» № 1556-VII від 01.07.2014 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2014. № 37–38. С. 16–27. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
9. Смирнова-Трибульська Є. М. Інформаційно-комунікаційні технології в професійній діяльності вчителя: посіб. для вчителів / наук. ред: д-р пед. наук, академік АПН України, проф. М. І. Жалдак. Херсон: Вид-во «Айлант», 2007. 560 с.
10. Интернет-обучение: технологии педагогического дизайна/под ред. канд. пед. наук М. В. Моисеевой. Москва: Издат. дом «Камерон», 2004. 216 с.
11. e-Learning: Educational resources information center. URL: <http://www.calpro-online.org/eric/docs/tia00108.pdf>

12. В. Khan A framework for e-Learning. URL: <http://www.bookstoread.com/framework>
13. Електронне навчання у додатковій професійній освіті: електронний портал наукових статей «Стаття». URL: <http://stattja.pp.ua/index.php?newsid=3430>
14. What is e-Learning? AADM Consulting and e-Learning Solutions. URL: <http://www.aadm.com/moreinfo.htm>
15. Stockley D. What is e-Learning? URL: <http://derekstockley.com.au/elearning-definition.html>
16. Шуневич Б. І. Розвиток дистанційного навчання у вищій школі країн Європи та північної Америки: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Київ, 2008. 517 с.
17. Про затвердження Положення про дистанційне навчання: Наказ Міністерства освіти і науки України від 25.04.2013 р. № 466. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13>
18. Биков В. Ю. Хмарні технології, ІКТ-аутсорсинг і нові функції ІКТ підрозділів освітніх і наукових установ. *Інформаційні технології в освіті*. 2011. № 10. С. 8–23.

E-LEARNING MICROSOFT OFFICE SERVICES 365

The article investigates and discloses the meaning of the terms «e-learning» and «distance learning», peculiarities of application of e-learning in Higher Education Practice. The characteristics of the electronic (remote) education, its kinds and forms of implementation. The characteristics of such concepts of distance learning as a blog, Moodle, e-learning. It offers practical experience of using e-learning in the Lesia Ukrainka Eastern European National University. It is proved that e-learning will provide an opportunity to create a new learning environment, where students can access learning materials at any time and in any place, will make the learning process more attractive and democratic, comfortable and will encourage students to self-education and training throughout life. In accordance with the goal, the task is set and solved: information and communication technology for the organization of e-learning and implementation of interaction between the participants of the educational process are considered. The first experience of the practical use of e-learning by Microsoft Office 365 cloud services by the employees of the Lesia Ukrainka Eastern European National University was analyzed.

Investigational Microsoft Office 365, which enables any educational establishment free of charge to take advantage of unbelievable efficiency of «cloud», helping to save time and money, and free valuable resource. System Office 365 combines a programmatic complex Office and on-line services for connection and joint work of next generation of Exchange Online, Sharepoint Online, Skype for business, Class Note, Onedrive. System Office 365 simple in the use and comfortable for adminisn. Office 365 it is possible to use on all devices is the personal COMPUTER, computer of Mac, plane-table, smartfoni. Using Microsoft Office 365 you will have reliable defence with the automatic reserve printing-down of information, severe privacy policy and operative defence, from the ill-intentioned programs. Particular attention is paid to considering and analyzing the peculiarities of use and their benefits for creating a virtual class of discipline using the Class Note application. By the set of services of Office 365, a teacher creates testing, and also gives students group tasks and controls them, must possibility be exchanged instantaneous reports, to carry out video calls in the decision of concrete tasks, to plan projects and execute them.

Key words: e-learning; distance learning; technology education; cloud services; Microsoft Office 365.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Bykov V. Yu. Kliuchovi chynnyky ta suchasni instrumenty rozvytku systemy osvity // *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia*. 2007. №1. (2). [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/270/256>
2. Lytvynova S. H. Doslidno-eksperymentalna robota za temoiu «Khmarni servisy v osviti» (Sloud services in education) na bazi zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv Ukrainy [Elektronnyi

resurs]. Dostupno: <http://obolon.365-public.sharepoint.com/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82>

3. Oleksiuk V. P. Vprovadzhennia tekhnolohii khmarnykh obchyslen yak skladovykh IT-infrastruktury VNZ // Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia. 2014. № 3. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1042#.U7KuwPkrbPA>

4. Pyvovarova H. S., Khomych O. M. Tekhnolohii elektronnoho navchannia v praktytsi vyshchoi osvity // Zbirnyk naukovykh prats. Pedahohichni nauky. Vypusk 6 (303), Ch.1. Zhovten. Starobilsk: LNU, 2016. S.93-99.

5. Tryus Yu. V., Besedkov S. V., Pustovit V. A., Bodnenko D. M. Systema dystantsiinoho navchannia osvithonaukovoho portalu universytetu // Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 2. Kompiuterno-oriientovani systemy navchannia : [zb. nauk. prats]. K. : NPU im. M. P. Drahomanova. №3(10). 2005. S. 250-266.

6. Keegan D., Sewart D., Holmbergs B. Theories of distanceeducation: Introduction // Distanceeducation: Internationalperspectives. New York: Routledge, 1988. R. 63-67.

7. Keegan D. Foundations of distanceeducation. London and New York: Routledge. 3rd revised edition, 1996. 224 p.

8. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» № 1556-VII vid 01.07.2014 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR). 2014. № 37-38. S. 16-27. Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

9. Smyrnova-Trybulska Ye. M. Informatsiino-komunikatsiini tekhnolohii v profesiinii diialnosti vchytelia. Posibnyk dlia vchyteliv. Naukovyi redaktor: d.ped.nauk, akademik APN Ukrainy, prof., M. I. Zhaldak. Kherson: Vydavnytstvo «Ailant», 2007. 560 s.

10. Ynternet-obuchenye: tekhnolohyy pedahohycheskoho dyzaina; pod red. kand. ped. nauk M. V. Moisevoi. M. : Yzd. dom «Kameron», 2004. 216 s.

11. e-Learning: Educational resources information center [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.calpro-online.org/eric/docs/tia00108.pdf>

12. Khan B. A framework for e-Learning [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.bookstoread.com/framework>

13. Elektronne navchannia u dodatkovii profesiinii osviti: elektronnyi portal naukovykh statei «Stattia» [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://stattja.pp.ua/index.php?newsid=3430>

14. What is e-Learning? AADM Consulting and e-Learning Solutions [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.aadm.com/moreinfo.htm>

15. Stockley D. What is e-Learning? [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://derekstockley.com.au/elearning-definition.html>

16. Shunevych B. I. Rozvytok dystantsiinoho navchannia u vyshchii shkoli krain Yevropy ta pivnichnoi Ameryky: dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.01. K., 2008. 517 s.

17. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro dystantsiine navchannia: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 25.04.2013 r., № 466 [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13>

18. Bykov V. Yu. Khmarni tekhnolohii, IKT-auteursynh i novi funktsii IKT pidrozdiliv osvitykh i naukovykh ustanov // Informatsiini tekhnolohii v osviti. 2011. № 10. C. 8-23.

Матеріал надійшов до редакції 15.11.2018 р

УДК 327.8:070:ЗМІ

Наталія Карпчук,

доктор політичних наук,

професор кафедри міжнародних комунікацій та політичного аналізу,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,

43024, Україна, Волинська обл., м. Луцьк, вул. Винниченка, 28, каб. 6

karpchuknata@gmail.com

ORCID ID 0000-0000-0000-0000

МЕДІА ЯК НЕВОЄННИЙ МЕТОД ВПЛИВУ В ГІБРИДНІЙ ВІЙНІ

У статті здійснено аналіз невоєнних методів впливу в гібридній війні. Зазначено, що в гібридній війні поряд із регулярними й нерегулярними військовими діями використовують технології створення псевдореальності, які формують бажану для агресора «картину дійсності» у свідомості споживачів інформації. Найпотужнішим інструментом такого невоєнного методу є медіа, які в сучасних умовах використовують як новітню інформаційну зброю масового враження, що спроможна формувати й трансформувати громадську думку в напрямі, бажаному для агресора. Невоєнні методи ведення гібридної війни здатні зрівняти технологічну перевагу будь-якої армії; у процесі прийняття рішень невоєнні методи спроможні змістити акцент із військової площини в етичну й моральну. Як наслідок, створюється ситуація хаосу, коли важко визначити переможця й розмежувати правду й брехню. Одними з найпоширеніших маніпулятивних медіа-технологій є маніпулювання соціологією, темами, часом, порядком, гостями. Визначено чинники, які в Україні уможливають використання медіа як зброї.

Зазначено, що на кожному етапі гібридної війни застосовують специфічні методи медіа-впливу, які сприяють досягненню стратегічних цілей агресора. Зокрема, хакерські атаки, медіа-віруси, медіа-активізм, твітер-штурм, фейкові новини, інформаційний шум належать до арсеналу сучасної потужної інформаційної зброї. На етапі латентного розгортання конфлікту вони формують сприятливе інформаційне й психологічне поле для подальшої агресії; на етапі розгортання конфлікту вони є засобом дестабілізації суспільства й виправдання агресії благородними цілями захисту «схованих»; на етапі відкритої агресії забезпечують ефективну інформаційну підтримку легітимізації офіційних військових дій, створення образу визволителя для агресора.

У статті наголошено, що подолати загрози негативного медіа-впливу, зокрема й у період гібридної війни, можна завдяки впровадженню самоцензури медіа, підвищенню медіа-грамотності населення й дотриманню національного законодавства.

Ключові слова: маніпулятивні медіа-технології, медіа-вірус, медіа-активізм, твітер-штурм, фейк, інформаційний шум.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Сучасні ІКТ, завдяки своєму потенціалу потужного впливу на масову свідомість, стають ефективним засобом гібридних війн ХХІ ст. Інформація як найважливіший ресурс людства, не лише сприяє забезпеченню реалізації прав і свобод громадян, але й слугує інструментом маніпулювання й деструктивного впливу на суспільство.

Ф. Гоффман, консультант міністерства ВМФ США, один з авторів концепції «гібридної війни», наголошує, що кожній епосі властиві свої специфічні форми

війни. Це вимагає щоразу нових термінологічних розробок. Загалом сучасна епоха, на думку Ф. Гоффмана, характеризується процесами гібридизації, включаючи й військову сферу. Традиційні форми війни змішуються з діяльністю організованої злочинності, іррегулярними конфліктами й тероризмом. Для характеристики цієї нової реальності він пропонує застосовувати поняття «гібридної війни», яке дає змогу оперативного відобразити суть змін у характері сучасної війни [10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження сутності, особливостей та інструментарію ведення гібридної війни загалом і російської гібридної агресії зокрема стосується низка публікацій зарубіжних і вітчизняних науковців та експертів, серед яких – Ф. Гоффман, Дж. Девіс, У. Мюррей, П. Р. Мансур, Дж. Маккуен, А. Ланошка, С. Шейперс, Ю. Першин, І. Чихарев, О. Столетов, А. Манойло, В. Горбулін, Д. Дубов, Б. Парахонський, Г. Яворська, О. Їжак, К. Войтовський, О. Зубченко, А. Баровська, О. Литвиненко, Г. Почепцов, О. Запорожець, Є. Магда, Ю. Радковець, В. Гулай та ін. Однак вважаємо, що саме роль медіа як засобу провокування й підтримання / виправдання воєнної агресії є недостатньо висвітленою.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження – проаналізувати інструменти медіа-впливу в гібридній війні, які є потужним невоєнним методом формування й трансформації громадської думки.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

На думку М. Бонд, гібридна війна передбачає застосування розмаїття комбінацій військової діяльності, ресурсів і програм, політичних рухів, призначених для ненасильницького, але переконливого економічного й політичного тиску на недружні уряди з метою їх реформування або заміни в умовах політичної, соціальної й економічної нестабільності, характерної для неспроможних держав [8].

У найзагальніших рисах «гібридну війну» визначають як сукупність заздалегідь підготовлених й оперативних реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного, інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей. До складових частин гібридної війни відносять традиційні та нестандартні загрози, тероризм, підривні дії, коли використовують новітні чи нешаблонні технології для протидії перевазі супротивника у військовій силі [6].

Специфіка гібридної війни в тому, що поряд із регулярними й нерегулярними військовими діями застосовують технології створення паралельної реальності або псевдореальності (поєднання елементів справжньої та уявної дійсності), тобто невоєнні методи ведення гібридної війни. Агресор може здобути перемогу в інформаційному просторі за допомогою поширення відповідних символів, що формують у масовій свідомості бажану «картину дійсності» [2]. Невоєнні методи ведення гібридної війни здатні нівелювати технологічну перевагу будь-якої армії, змістити акцент у процесі прийняття рішення з військової площини в етичну й моральну, змусити обирати між

уставом, правом, мораллю; спроможні дискредитувати противника, незалежно від прийнятого рішення.

Найпотужнішим інструментом у досягнення таких цілей є мас-медіа. Британський дослідник інформаційної агресії РФ в Україні П. Померанцев уводить термін «*weaponization of media*», тобто застосування медіа як зброї [9, с. 19]. Типовими прийомами є приховування реальних подій, реального стану справ; виривання фраз із контексту з наступним акцентуванням уваги саме на них; ототожнювання негативних аспектів певного явища із самим явищем та його сутністю; навішування ярликів; дифамація – образа або висміювання особи, народу; акцентування на особистих рисах опонента; розповсюдження пліток, чуток тощо; утягування в ситуацію осіб, абсолютно до неї не причетних; навіювання опонентіві відчуття тривоги, депресії, іноді – з доведенням до повного відчаю й самогубства. Основна мета такого медіа-впливу – створення хаосу, коли стає незрозуміло, хто друг, хто ворог, хто виграв у війні та хто програв. Агресор, який не визнає себе як учасника конфлікту й позиціонує себе як миротворця, природно не визнає своєї поразки. Отже, залишається невизначеною перемога в такій війні (коли її початок і кінець не є об'єктивно детермінованими): кожна зі сторін проголошує себе переможцем.

Вважаємо, що «*weaponization of media*» в Україні спровокована такими джерелами загроз: 1) розвинені й удосконалені техніки маніпулювання свідомістю людини, впливу на її психічну діяльність (зокрема потенціал технік NLP); 2) концентрація мас-медіа в руках невеликої групи власників, насамперед іноземних, наслідком цього є маніпуляції громадською думкою стосовно суспільно важливих подій; руйнування моральних засад суспільства через нав'язування йому чужих цінностей; 3) складне економічне становище мас-медіа, які формують вигідну громадську думку в інтересах тих кіл, які погодилися фінансово підтримувати ці медіа; 4) тиск на журналістів політичними, економічними, адміністративними методами, переслідування журналістів у судовому порядку, насилля й фізичне знищення.

Одна з особливостей гібридної війни – створення так званої паралельної реальності, тобто поєднання елементів об'єктивної реальності й уявної дійсності. Цей феномен набув поширення завдяки літературі «фентезі», телесеріалів, кінофільмів, які через свою шалену популярність істотно впливають на масову свідомість і громадську думку. Саме телебачення й медіа стирають межу між реальним та вигаданим, що й уможливило створення серіалів гібридних війн російського керівництва: «Кримська ейфорія», «Боротьба з фашизмом на Донбасі», «Сирійська епопея» тощо. Важливо, що відповідно до логіки паралельного світу приймають рішення, здійснюють реальні операції, оцінюють факти, провадять агресивні дії. Існує загальна думка, що паралельна реальність формується керованими медіа, однак, насправді медіа лише підтримують та розвивають уявлення про реальність, які існують у суспільстві [9, с. 57].

До інструментів, які дають змогу маніпулювати об'єктивністю, відносять:

– маніпуляцію соціологією: у студії проводять опитування аудиторії, але будь-яка мала група не відображає населення всієї України; однак група перебуває під тиском почутої інформації й побачених подій, тому її висновки теж починають слідувати напряму, заданому авторами;

– маніпуляція темами (маніпуляція порядком денним обговорення тем): саме ті теми, які обговорюють у мас-медіа, набувають широкого розголосу в суспільстві; таким чином формують удавану чи реальну важливість проблем для розв'язання;

– маніпуляція порядком (порядком обговорення теми): тема обговорюється в прайм-тайм чи, наприклад, в обідню пору; дискутується в топ-програмах або в нерейтингових передачах; підсилена ілюстративним матеріалом чи питаннями; презентується сильним або слабким оратором; переривається рекламою, яка послаблює пристрасті під час обговорення;

– маніпуляція гостями: підбір експертів чи лідерів думок, які апріорі викликають симпатію / антипатію аудиторії, що дає змогу закласти певне ставлення аудиторії до подій, явищ, людей;

– маніпуляції часом: можливість долучитися до обговорення, задати запитання, говорити довше, ніж інші оратори без переривання. Як наслідок, певна тема / людина отримує сприятливіший контекст для представлення тощо [7, с. 292–293].

Для підтримки кожного з трьох етапів гібридної війни застосовують специфічні методи медіа-впливу, які й конструюють уявну реальність:

На першому етапі потужні, добре профінансовані закордонні медіа формують громадську думку, вигідну для країни-потенційного агресора, зокрема, просуваючи національну культуру однієї країни на теренах іншої, що потенційно може призвести до поступового витіснення, «знецінення» материнської культури. Хакерські атаки націлені на руйнування інфраструктури, викрадення/спотворення/заміну інформації, пропаганду могутності країни-агресора.

Медіа-віруси – інформаційні носії (події, скандали, чутки, діяльність організацій та окремих осіб), що мають у прихованому вигляді завуальовані ідеї й меседжі, – є ефективним інструментом для проникнення на вороже інформаційне поле саме на етапі латентної фази конфлікту. Їх мета – дослідження середовища, апробація певних ідей і потенційного ефекту їх застосування, створення й закріплення власних інформаційних майданчиків для подальшої агресії. Самі ж агресивні операції подають як вимушені, спрямовані на боротьбу зі «світовим злом», на захист скривджених (наприклад захист російськомовного населення Криму й Донбасу від українських «фашистів-націоналістів-бандерівців»).

У рамках еволюції медіа-вірусів з'явилося таке явище, як медіа-активізм – це тактика партизанської інформаційної війни, яка реалізується окремими медіа-активістами або групами, що передбачає створення певних розкручених персон чи організацій (рухів, громадських ініціатив та ін.), які є авторами й трансляторами тематичних медіа-вірусів [5]. Цей вид діяльності спрямований на досягнення суспільної реакції шляхом створення альтернативних джерел формування

новин. Його формами вияву можуть бути ведення блогів, трансляція стрімів, створення онлайн-петицій, проведення відео- й аудіорозслідувань (в Україні медіа-активістів називають «диванними військами») [3]. Удалий медіа-вірус, який отримує масову підтримку користувачів, починає існувати за законами та принципами, притаманними внутрішньогруповій комунікації.

На другому етапі поширення медіа-вірусів і фейків забезпечує створення атмосфери бездуховності, накручування конфліктних ситуацій, знищення авторитету державної влади; простежуємо дестабілізацію політичної ситуації (конфлікти, репресії, терор); провокування соціальних, політичних, національних, релігійних зіткнень; ініціювання масових протестних акцій та безладів на вулицях тощо.

Медіа-віруси можуть стати поштовхом до масових заворушень. У соціальних мережах роль медіа-активістів відіграють тематичні групи або окремі блогери, які діють як своєрідні кібердиверсанти. Особливо активно цю технологію застосовували в піковий період російської агресії в Криму та східних регіонах України. До таких товариств відносять групи під загальним брандом «Антимайдан», «Кібер Беркут», «Интернет-ополчение», а також інтернет-проект «Русская весна», який є уособленням та головною ідеологічною платформою російської агресії в Україні.

Каналом поширення медіа-вірусу може стати Твітер-шторм – раптовий сплеск активності довкола певної теми в соціальній мережах, насамперед Twitter та Facebook. Це – ефективний спосіб швидко поширити ідею чи думку, що слугує показником настроїв людей, адже, об'єднуючись, користувачі привертають увагу до події чи проблеми (наприклад твітер-шторм, проведений 27.01.2014 о 17.00 на підтримку Євромайдану з хештегом #euromaidan #Ukraine #digitalmaidan; 04.09.2014 у день саміту НАТО на заклик Міністерства закордонних справ України твітер-шторм із хештегом #StopRussian Agression; Твітер-шторм на підтримку засудженого в Росії українського режисера Олега Сенцова з хештегами #FreeSentsov та #Save OlegSentsov).

Використовуючи визначений і часто оригінальний хештег, твіт швидко поширюється, викликаючи нові повідомлення та розсилки повідомлень. Хештег уключається до переліку актуальних тем на Twitter і подається усім користувачам соціальної мережі, а це, зі свого боку, призводить до появи теми в інших соціальних медіа та проникненню в колективну свідомість [4].

Фейк – це шахрайство, повністю або частково вигадана інформація про суспільні події, справжніх людей або про речі, явища, що подається в мас-медіа під виглядом справжніх журналістських матеріалів; спеціально спотворена новина, подія чи журналістський матеріал, який містить неправдиву або перекручену інформацію, що дискримінує певну людину або групу осіб в очах аудиторії. У сучасних українських соціальних медіа фейкова інформація спрямована на дезінформацію, уведення в оману аудиторії, що, у результаті, викликає не позитивні, а негативні емоції.

Головна мета фейкових повідомлень – посіяти сумніви й переконати аудиторію в правдивості поданої інформації. Завдання – дезінформувати аудиторію; пропагувати власне бачення, політику чи позицію; викликати агресію; похитнути позицію особи та змусити її засумніватися; посіяти паніку;

змінити усталену думку в аудиторії; спонукати по певної дії; активувати увагу й зацікавити аудиторію; переконати її за допомогою вигаданих фактів; залякувати аудиторію тощо.

Фейкова інформація, медіа-віруси й твітер-штурм створюють і/чи посилюють інформаційний шум – невідфільтрований потік інформації, у якому корисність отриманих даних зменшується прямо пропорційно кількості цих даних; вторинна, нерелевантна інформація, якою супроводжується чи заміщується основне повідомлення. В умовах інформаційного шуму ускладнюється прийняття раціонального рішення внаслідок стрімкого збільшення обсягу надлишкової інформації. Складністю стає вже не факт отримання інформації, а можливість її якісної обробки.

У контексті невоєнного методу впливу різновидом інформаційного шуму є інформаційне шумування – елемент інформаційних технологій і впливів; умисне перевантаження реципієнта незначущою, вторинною інформацією з метою відвернути його увагу від отримання відомостей, оприлюднення яких є небажаним для когось [1]. Приклади інформаційного шуму в Україні – конфлікти між політичними інститутами та їх очільниками, безкінечні переговори щодо подолання «політичної кризи», сублімації щодо об'єктного статусу країни, «консенсуси» й компроміси тощо.

Іншими інструментами медіа-впливу є швидке та масштабне наповнення зони бойових дій своїми журналістами-пропагандистами, спроба монополізувати контроль за наданням контенту із зони бойових дій, продукування фейків (які можна легко спростувати, але це потребує часу), направлення до зони бойових дій діячів культури країни-агресора; створення псевдодокументальних фільмів про «злочини» армії супротивника (російські журналісти створювали такі фільми про «злочини грузинської армії» у 2008 р., потім, у 2014 р. – про «злочини українських військових»), організація тематичних фотовиставок [9, с. 146].

На третьому етапі відбувається інформаційна підтримка легітимізації офіційних військових дій, створення для країни-агресора образу визволителя (наприклад образ «увічливих людей» для армії РФ, яка захопила Крим), подальша дискредитація керівництва країни-жертви й її військових сил.

Невійськові методи ведення гібридної війни потужно застосовувала Росія під час захоплення Криму і його входження до складу Російської Федерації: ввічливі «зелені чоловічки», озброєні новітньою російською зброєю; створення сприятливого для Кремля інформаційного фону в західних мас-медіа; цілеспрямована дезінформація на український сегмент Інтернету (наприклад піднятий над флагманом ВМС України «Гетьманом Сагайдачним» Андріївський прапор, про що повідомили ІТАР-ТАРС і РІА «Новости»); дипломатична клоунада представника РФ В. Чуркіна на засіданні Ради Безпеки ООН [6]. В Україні під загрозою виявились економіка, політика, культура пам'яті й інформаційного споживання, національна ідентичність. Зусиллями пропаганди була нав'язана штучна проблема дискримінації російськомовного населення, страх перед ефемерною загрозою «бандерівщини».

Зменшенню деструктивного медіа-впливу сприяє:

1) самостійний контроль медіа-ресурсів із боку редакторів медіа (самоцензура медіа-фахівців, редакційний статут, етичний кодекс, традиції конкретної редакції).

Важливо, однак, щоб і при регулюванні, і при медіа-контролі дотримувався медіа-плюралізм – різноманітність власності, різноманітність джерел інформації та різноманітний контент;

2) медіа-грамотність кожного індивіда (спроможність здійснювати доступ до медіа, розуміти й критично осмислювати різноманітні аспекти медіа та медіа-контенту й продукувати комунікацію у різноманітних контекстах). Медіа-грамотність стосується всіх медіа, включаючи телебачення, радіо, музичні записи, друковані медіа, Інтернет та всі інші нові цифрові комунікаційні технології. Це основна компетентність не лише молодого покоління, але й дорослих, людей похилого віку, батьків, учителів, фахівців у сфері медіа;

3) медіа-освіта населення, особливо молоді, із проблеми медіа-безпеки (медіа-освіта спрямована на формування в суспільстві медіа-культури, підготовку особистості до безпечної та ефективної взаємодії з традиційними й новітніми медіа);

4) державне регулювання – установа відповідальності та визначення механізмів її застосування регулятором (регулятором в Україні є Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення). Регулювання є превентивним, не каральним засобом, покликаним покращити якість контенту, спонукати журналістів дотримуватися журналістських стандартів. Регулювання контенту закріплене в низці міжнародних договорів. Зокрема, стаття 10 Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод установлює, що право на свободу слова може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом в інтересах національної безпеки, територіальної цінності або громадської безпеки, для охорони порядку чи запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету й безсторонності суду і є необхідними в демократичному суспільстві;

5) ефективне національне законодавство, яке насправді є досить розвинутим, але потребує оновлення, бо система медіа постійно еволюціонує. Однак в Україні є нагальною не проблема розроблення нового законодавства, а дотримання норм наявного та реального покарання за його порушення.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, гібридні війни поєднують використання воєнних і невоєнних методів впливу. Серед невоєнних методів найпотужнішим інструментом є медіа, які спроможні формувати псевдореальність, що у свідомості споживачів інформації сприймається як об'єктивна дійсність. Така «weaponization of media» стає потужним знаряддям не лише впливу, але й руйнування національної ідентичності й державності об'єкта потенційної чи реальної агресії в умовах відсутності самоцензури медіа, низької медіа-грамотності населення й неефективного національного законодавства. Прикро зазначати, але сучасна ситуація українсько-російських відносин й узагалі поведінка РФ на міжнародній

арені дають широке поле для досліджень потенціалу мас-медіа в просуванні й підтримці агресивних цілей держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бучин М. Інформаційний шум. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*. Львів: Новий світ-2000, 2015, с. 160.
2. Запорожець О. Феномен гібридної війни у сучасних міжнародних відносинах. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3344/3022
3. Ірха К. Медіа-активізм. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*. Львів: Новий світ-2000, 2015. С. 214
4. Карпчук Н. Twitter-шторм. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*. Львів: Новий світ-2000, 2015. С. 431–432.
5. Курбан О. *Медіавіруси та їх використання як інформаційної зброї*. URL: <http://nz.uad.lviv.ua/static/media/1-52/34.pdf>
6. Магда Є. *Гібридна війна: сутність та структура феномену*. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/2489/2220
7. *Медіаосвіта та медіаграмотність*: підручник. Київ: Центр вільної преси, 2012, 352 с.
8. Першин Ю. «Гібридна війна» як інтелектуальна провокація. URL: http://sociokosmos.ru/arch_conscience/intellect_provocation.pdf
9. *Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В. П. Горбуліна*. Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ: НІСД, 2017, 496 с.
10. Hoffman F. G. *Hybrid warfare and challenges*. URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a516871.pdf>

MEDIA AS A NON-MILITARY METHOD OF INFLUENCE IN A HYBRID WARFARE

The presented article is devoted to the analysis of non-military methods of influence in a hybrid warfare. It is indicated that in the hybrid war, along with regular and irregular military actions, technologies of creation of pseudo-reality are used, which create the «picture of reality» desirable for the aggressor in the minds of consumers of information. Media become the most powerful tool for such a non-military method and under current conditions media are used as the newest information weapon of mass destruction, capable of shaping and transforming public opinion in the direction desired by the aggressor. Non-military methods of hybrid warfare can equal the technological superiority of any army; in the decision-making process non-military methods are able to shift the emphasis from the military to ethical and moral spheres. As a result, the situation of chaos is created, when it is difficult to determine the winner and to differentiate between the truth and lies. Among the most commonly used manipulative media technologies are manipulations of sociological surveys, themes, time, agenda, guests. The factors that allow the use of media as weapon in Ukraine are determined. It is noted that at each stage of the hybrid warfare specific methods of media influence are applied, which contribute to the achievement of the strategic objectives of the aggressor. In particular, hacking attacks, media viruses, media activism, Twitter-storm, fake news, and information noise are part of an arsenal of modern, powerful information weapon. At the stage of the latent deployment of the conflict, they form a favorable information and psychological field for further aggression; at the stage of launching the aggression, they are a means of destabilizing society and justifying aggression with noble goals of protecting the «aggrieved»; at the stage of open aggression they provide effective information support for the legitimization of official military actions, creating an image of the liberator for the aggressor. The article emphasizes that the threat of negative media influence, in particular during the hybrid warfare, can be minimized by introducing media self-censorship, raising media literacy of the population and adhering to national legislation.

Key words: manipulative media technology, media virus, media activism, Twitter storm,

fake, information noise.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Buchin M. Information Noise, *Newest political vocabulary (neologisms, occasional and other new discoveries)*. Lviv: Novyi svit-2000, 2015, p. 160 (in Ukrainian).
2. Zaporozhets O. The phenomenon of hybrid war in modern international relations. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3344/3022 (in Ukrainian).
3. Irka K. Media-activism. *Newest political vocabulary (neologisms, occasionalism and other new discoveries)*. Lviv: Novyi svit-2000, 2015. P. 214 (in Ukrainian).
4. Karpchuk N. Twitter-storm. *Newest political vocabulary (neologisms, occasionalism and other new discoveries)*. Lviv: Novyi svit-2000, 2015. P. 431–432 (in Ukrainian).
5. Kurban O. Medi-viruses and their use as information weapon. URL: <http://nz.uad.lviv.ua/static/media/1-52/34.pdf> (in Ukrainian).
6. Magda Ye. Hybrid war: the essence and structure of the phenomenon. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/2489/2220 (in Ukrainian).
7. Media education and media literacy: a textbook. Kyiv: Free Press Center, 2012, 352 p. (in Ukrainian).
8. Pershin Yu. *Hybrid War as an intellectual provocation*. URL: http://sociokosmos.ru/arch_conscience/intellect_provocation.pdf (in Russian).
9. *The World Hybrid War: Ukrainian Front / Under the Comm.* edit V. P. Gorbulin. National Institute for Strategic Studies. K.: NISS, 2017, 496 p. (in Ukrainian).
10. Hoffman F. G. *Hybrid warfare and challenges*. URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a516871.pdf> (in English).

Матеріал надійшов до редакції 15.10.2018 р.

УДК 002.53

Анна Пітальова,

студентка 6 курсу факультету міжнародних відносин,
спеціальність «Системний аналіз», ОПП «Консолідована інформація»,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки;

Назар Михалюк,

кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних
комунікацій та політичного аналізу,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
43024, Україна, Волинська обл., м. Луцьк, вул. Винниченка, 28, каб.8

nazar.mykhaliuk@eenu.edu.ua

ORCID ID 0000-0002-5287-0986

ОСОБЛИВОСТІ КОНСОЛІДАЦІЇ ДАНИХ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано та описано основні властивості поняття «консолідована інформація». Установлено, що ключовими аспектами поняття «консолідація» є об'єднання, захист,

спільна мета, злиття, систематизація, уніфікація, взаємне співробітництво, комплексна інтеграція, зведення, злиття, систематизація, захист через об'єднання та ін. Також визначено дві істотні особливості консолідації інформації, такі як орієнтація на користувача й кооперація між прикладними фахівцями та фахівцями з інформатики. Зазначено, що прикладними завдання консолідації ресурсів є інтеграція інформації й даних, що відбувається під гаслом «інформація – це сервіс»; інтеграція бізнес-процесів, яка полягає в приведенні бізнес-процесів до компонентної структури; інтеграція-консолідація людей передбачає створення консолідованих баз даних про працівників і контрагентів (партнерів), споживачів, забезпечення доступу до інтегрованої інформації кожного окремого учасника бізнес-процесу, забезпечення спільної роботи учасників, віртуальних команд, спільних документообігу, календаря, електронної пошти, дошки оголошень, віртуальних конференцій; інтеграція програмних засобів є найскладнішим завданням, оскільки саме програмні засоби забезпечують інтеграцію решти складових частин; інтеграція апаратних засобів вирішується в комплексі з інтеграцією всіх ресурсів інформаційної системи (апаратури, програмного забезпечення, даних).

Ключові слова: інформація, консолідована інформація, бази даних, інформаційний веб-ресурс, аналіз.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Сучасне інформаційне суспільство ґрунтується на використанні електронних інформаційних ресурсів. Для формування популярного інформаційного веб-ресурсу з якісним, корисним і структурованим контентом та для його уніфікації й систематизації потрібно здійснити консолідацію інформації, отриманої з перевірених джерел. Консолідація інформації з історичних місць Волині потребує дослідження, удосконалення та розробки нових інструментів. Для прийняття дієвих управлінських рішень потрібно виконувати такі аналітичні завдання: збір інформації, яка необхідна для виконання конкретних аналітичних й управлінських завдань, її аналітико-синтетичне перетворення задля виділення істотної інформації та добування необхідних відомостей, що містяться в первинній інформації в неявному вигляді, а також зіставлення, узагальнення й інтерпретація відомостей, фіксація результатів оброблення в інформаційних документах. Проаналізувавши потреби сучасного користувача глобальної мережі Інтернет, обрано для консолідації інформацію про історичні місця Волинського регіону.

Мета статті – дослідити сутність консолідованої інформації та її значення в умовах глобалізації.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сучасна соціокультурна й бізнес-середовище характеризуються проблемами глобалізації, процесів інтеграції та орієнтації на масову культуру.

Глобалізація – процес усесвітньої економічної, політичної й культурної інтеграції та уніфікації. Цей процес через стрімкий розвиток інформаційних технологій і засобів комунікації (насамперед, ЗМІ й Інтернет) охоплює всі сфери життя суспільства (політичну, економічну, екологічну, виробничу, соціальну, культурну, мистецьку тощо). У цих умовах першочергового значення набувають

розвиток засобів інтеграції та консолідації [4].

Інтеграція (від лат. *integrum* – ціле; лат. *integratio* – відновлення, заповнення) – позначає об'єднання, взаємопроникнення. Об'єднання яких-небудь елементів (частин) у ціле. Процес взаємного зближення й утворення взаємозв'язків. За галузями реалізації інтеграція буває соціальною, економічною, політичною, Інтернет-інтеграцією та системною тощо.

Соціальна – це процес установлення оптимальних зв'язків між самостійними або слабо пов'язаними між собою соціальними об'єктами (індивідуумами, групами, соціальними класами, державами) і подальше їх перетворення в єдину, цілісну систему із злагодженими, взаємозалежними частинами та спільними метою й інтересами (наприклад ООН, СНД, профспілка). Це також адаптація людини в колективі.

Економічна інтеграція – процес розвитку взаємозв'язків сусідніх держав, що призводить до їх поступового економічного злиття на основі злагодженої міждержавної економіки та політики цих країн (форми: Преференційна зона, Зона вільної торгівлі, Митний союз, Спільний ринок, Економічний союз, економічний і валютний союз, Всесвітня торгова організація (ВТО), Світовий банк, Європейське об'єднання вугілля і сталі тощо). Основними ознаками інтеграції є взаємопроникнення й переплетення національних виробничих процесів; структурні зміни в економіці держав-учасниць; необхідність і цілеспрямоване регулювання інтеграційних процесів.

Політична інтеграція – процес зближення двох або більше політичних структур, спрямований у бік взаємної співпраці, у більш вузькому значенні – це формування деякого цілісного комплексу політичних систем на міждержавному рівні. Одним із характерних результатів такої інтеграції є об'єднання цих структур. При цьому потрібна наявність як формальних, так і неформальних інститутів для спільного вирішення яких-небудь питань. У таких інтегрованих співтовариств, зазвичай, підвищуються рівень транзакцій між учасниками і зростання спільності інтересів й цінностей. Прикладами внутрідержавної інтеграції є коаліції, об'єднання партій; міждержавної: ООН, Євросоюз, НАТО [6].

Інтернет-інтеграція – інтеграція в межах глобальної мережі Інтернет, що передбачає інтеграцію людей у соціальних мережах, web-інтеграцію бізнес-процесів та електронну комерцію. Соціальні мережі спрямовані на створення в просторі Інтернет-співтовариств людей зі схожими інтересами або діяльністю за допомогою сервісу внутрішньої пошти чи миттєвого обміну повідомленнями. Такі мережі сприяють пошуку не тільки людей за інтересами, але й самих об'єктів цих інтересів (музики, веб-сайтів тощо).

Електронна комерція (e-commerce) – термін, що використовується для позначення комерційної активності в мережі Інтернет. У широкому значенні – це підприємницька діяльність із реалізації комерційних операцій із використанням електронних засобів обміну даними. Межі електронної комерції визначаються не національними кордонами, а розповсюдженням мережі Інтернет у світі. Це дає змогу навіть дрібним компаніям займатися бізнесом у світовому масштабі.

Електронна вітрина у WorldWideWeb дає будь-якій компанії можливість залучати клієнтів зі всього світу. Подібний on-line-бізнес формує новий канал для збуту – «віртуальний», майже не вимагаючи матеріальних укладень. Якщо інформація, послуги або продукція (наприклад програмне забезпечення) можуть бути поставлені через Web, то весь процес продажу (уключаючи оплату) може відбуватися в on-line-режимі. Електронна комерція інтегрує не лише суб'єктів бізнесу, а й об'єктів, тобто клієнтів, замовників та споживачів, які отримують можливість глобального вибору товарів і послуг зі всіх представлених світових постачальників.

Web-інтеграція – упровадження Інтернет-технологій у бізнес-процеси підприємства. Це перебудова, оптимізація бізнесу через використання нових технологій. У цьому полягає корінна відмінність web-інтеграції від просто створення сайту. Підприємства, які починають грамотно використовувати можливості Інтернет-технологій, одержують колосальну конкурентну перевагу. Тому web-інтеграція – це загальносвітова тенденція в бізнесі. Ведення бізнесу сьогодні – то насамперед робота з інформацією. Чим менше часу виділяється на збір й обробку інформації, тим менше при цьому відбувається інформаційних утрат, тим вища ефективність цього бізнесу, його рентабельність і конкурентоспроможність. Так, наприклад, менеджер відділу збуту, працюючи з використанням web-технологій, обробляє в 5–10 разів більше заявок, ніж при традиційній телефонно-паперовій технології. При цьому вся інформація за угодами автоматично укладається за електронними базами даних та в будь-яку секунду готова до аналізу. Із web-інтеграцією тісно пов'язана системна інтеграція.

Системна інтеграція (в ІТ) – це розробка комплексних рішень з автоматизації технологічних і бізнес-процесів підприємства. Її кінцева мета – максимально ефективно управління технологічним процесом, виробництвом, організацією в цілому. У системній інтеграції виділяються такі складники, як електричні мережі, структуровані кабельні системи (СКС), волоконно-оптичні лінії зв'язку (ВОЛЗ), проекти й готові рішення, поставка серверів і робочих станцій, програмні та апаратні комплекси ERP, CRM1, SCADA2 тощо.

Інтеграція може здійснюватися на двох рівнях: [7]

– макрорівні – на державному й світовому рівнях на основі процесів транснаціоналізації та глобалізації;

– мікрорівні – на рівні міжфірмових і регіональних об'єднань.

Стосовно економіки розрізняють такі види інтеграції:

– вертикальну інтеграцію підприємств, при якій вони об'єднуються від постачальників до закупників, в ідеалі охоплюючи весь ланцюжок від добувних ресурсів підприємства до торгової мережі, що продає готовий продукт кінцевому споживачу («ресурси – споживач»);

– горизонтальну інтеграцію підприємств, при якій об'єднуються підприємства однієї галузі («підприємство А – підприємство А»);

– кругову інтеграцію підприємств, при якій об'єднуються підприємства різних галузей, що знижує не системні ризики втрат прибутковості («підприємство А – підприємство Б»);

– часткову інтеграцію, тобто інтеграцію підприємств, які виробляють товари, що доповнюють один одного («підприємство – товар – підприємство»)

Масова культура – ще один із важливих чинників, що стимулює розвиток потреби в сервісі консолідації інформації та ресурсів. Масова культура (поп-культура, маскультура, культура більшості) – культура, популярна серед переважаючої найширшої верстви населення в певному суспільстві. Представляє домінанту смаків, цінностей, способу життя (побут, розваги, поп-музика тощо) більшості, орієнтацію на них у ЗМІ, мистецтві, навіть, у виробництві (наприклад їжі швидкого приготування) тощо. Масова культура передбачає суспільне прагнення донести інформацію до широкого кола користувачів, зробити її зрозумілою та легкодоступною для користувача.

Це ставить завдання популяризації інформації через її консолідацію. Іншими словами, консолідація інформації – це шлях її популяризації. Масова культура припускає доступність, стандартизацію й уніфікацію об'єктів масової культури.

Уніфікація (від. лат. *unus* – один, *facio* – роблю; об'єднання) – приведення об'єктів до одноманітності, однотипності, усунення різновидів та створення єдиної форми або системи, стандарту, шаблону. Яскравими об'єктами масової культури загалом й уніфікації зокрема є мережа McDonald's. Отже, сьогодні питання консолідації інтелектуальних ресурсів є однією з «гарячих» тем, оскільки саме сервіс консолідації інформації робить можливим об'єднати людські, інформаційні, інтелектуальні, технологічні, виробничі, ділові та інші ресурси, зробити їх швидкодоступними та легкозрозумілими, що стає головною запорукою успішності й конкурентоспроможності будь-якої сучасної системи.

Інформаційні технології консолідації інформації дають змогу:

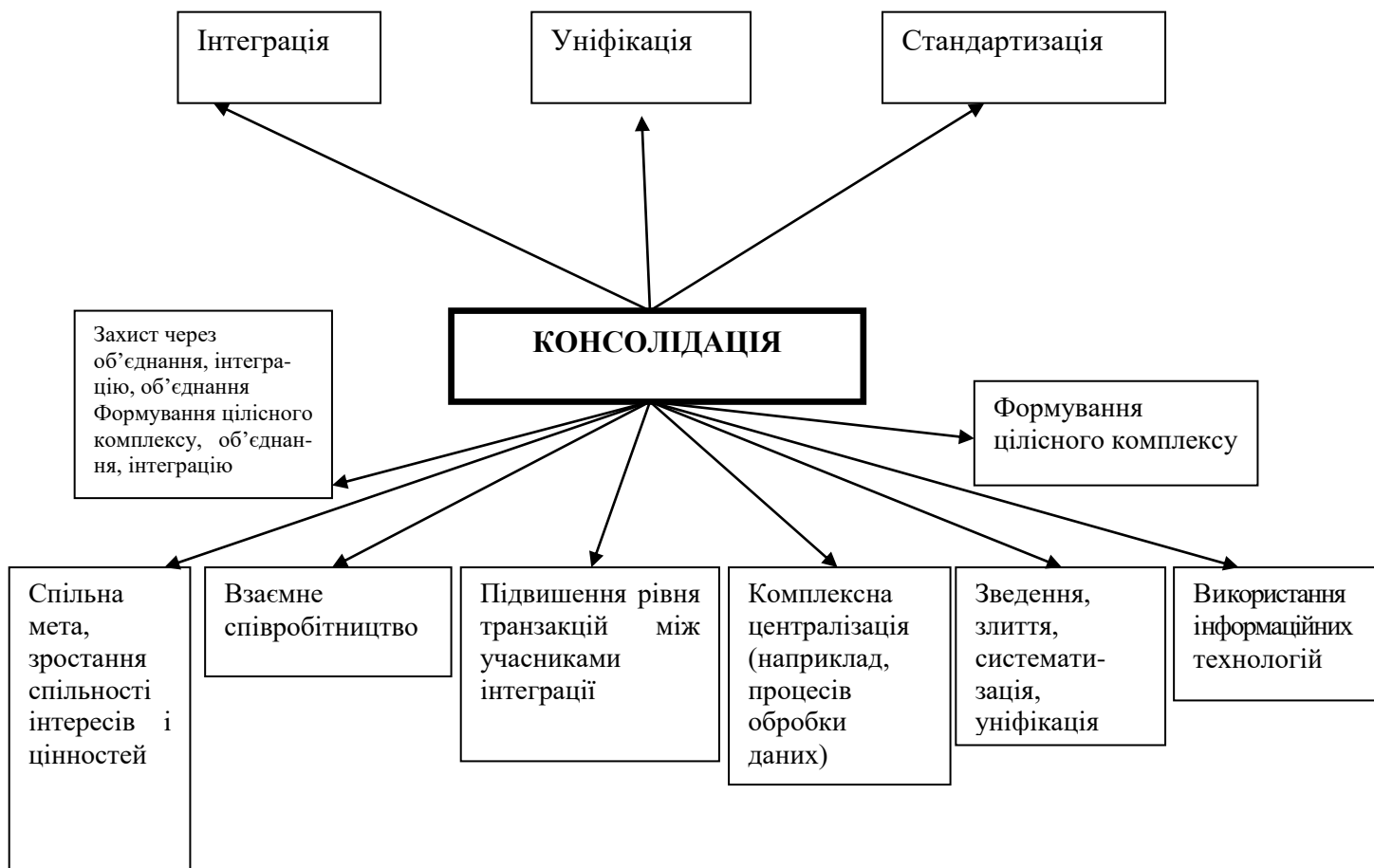
- спростити бізнес-процеси та зробити їх більш гнучкими;
- розв'язати проблему необхідності швидко обробляти значні обсяги інформації;
- працювати з реальними даними, навіть якщо вони іноді є непослідовними або неповними;

– зробити інформацію доступною для широкого кола користувачів. Консолідація інформації як окрема прикладна галузь знань з'являється як відповідь на вимоги процесів глобалізації. При цьому, ключовим чинником розвитку всіх зазначених систем є інтеграція інформації та ресурсів.

Сервіс консолідації інформації та ресурсів є фундаментальною базою для існування інформаційних технологій (ІТ), які в цих умовах піднімаються на якісно новий рівень.

Отже, ключовими аспектами поняття «консолідація» є об'єднання, захист, спільна мета, злиття, систематизація, уніфікація тощо. Більш детально ці аспекти представлено на рис. 1.

На сьогодні в ЮНЕСКО прийнято визначення, запропоноване Тетко Сарацевіцем (Tefko Saracevic) у курсі «Консолідація інформації. Керівництво з оцінки, реструктурування та переформатування наукової і технічної інформації» [15]. Консолідована інформація – це відкрите знання, спеціальним чином відібране, проаналізоване, оцінене й, можливо, реструктуроване та переформатоване для

Рис. 1. *Аспекти поняття «консолідація»*

обслуговування насущних рішень, проблем й інформаційних потреб певної клієнтури або соціальної групи, які інакше не в змозі ефективно та раціонально звертатися до цього знання, оскільки воно важкодоступне в його початковій формі і розподілене по багатьох документах. Критерії відбору, оцінки, реструктуризації та переупаковування цього знання визначаються потенційною клієнтурою [15].

Отже, консолідація є аналізом, синтезом і зміною інформації, зручною для споживання.

Керуючись вищесказаним, можна виокремити дві істотні особливості консолідації інформації:

- орієнтацію на користувача;
- кооперацію між прикладними фахівцями й фахівцями з інформатики.

Означені особливості є фундаментальними вимогами для успіху в консолідації інформації [15].

Головними концептуальними завданнями консолідації інформації, за рекомендаціями ЮНЕСКО, є консолідація інтелектуальних ресурсів:

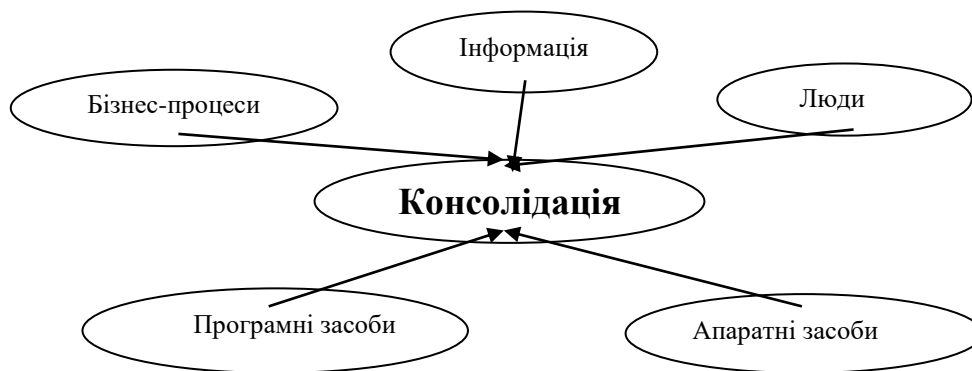
- збільшення ефективності передачі інформації в країнах, що розвиваються;
- заохочення більш інтенсивного використання інформації в широкому спектрі діяльності країн, що розвиваються;

– розширення кола потенційних користувачів, зокрема задоволенням специфічних інформаційних потреб в оціненій і синтетичній інформації.

Завдання інтеграції-консолідації не вичерпується тільки питаннями розвитку інформаційного поля країн, що розвиваються. Сервіс із консолідації не звужується лише на управлінні даними (інформацією). Інтеграція повинна бути комплексною. Інтегруватися повинні:

- дані й інформація;
- процеси управління;
- люди, котрі працюють з інформацією;
- бізнес-процеси;
- програмні засоби;
- апаратні засоби.

Складові частини комплексної інтеграції інформації показано на рис. 2.

Рис. 2. Складові комплексної інтеграції-консолідації інтелектуальних ресурсів за А.С. Дерев'янка

Отже, прикладними завданнями консолідації ресурсів є [9]:

1) інтеграція інформації й даних відбувається під гаслом «інформація – це сервіс». Тобто, із погляду споживача інформації, не існує сховищ інформації, форматів і структур її зберігання, а є лише сервіс, що доставляє йому ту інформацію, яку він зажадав у тому форматі, який замовив. Усі деталі зберігання й структуризації інформації приховані під стандартною оболонкою сервісу. Завдання інтеграції інформації включає підзавдання управління знаннями, що включає методи й засоби витягання з інтегрованої інформації знань, що мають безпосередню цінність для бізнесу та забезпечення доступності цих знань для тих людей, які на їх основі ухвалюють рішення. Управління знаннями використовує такі технології, як портали знань, соціальні мережі, синдикація новин і, звичайно, семантичний Web. Управління знаннями здійснюється також на основі програмних засобів бізнес-аналітики (таких як OLAP, datamining тощо);

2) інтеграція бізнес-процесів полягає в приведенні бізнес-процесів до компонентної структури. Тобто бізнес-процес має бути представлений як керований потік виконання компонентів. Кожний компонент надає користувачу якусь інформацію або виконує обробку інформації. Компоненти володіють властивістю

повторного використання, тобто один і той самий компонент може використовуватися в різних бізнес-процесах. У масштабах підприємства надзвичайно важливе виконання одного й того ж «підзадавання» в різних бізнес-процесах одним і тим самим компонентом. Це забезпечує не лише економію засобів під час подальшої реалізації засобами інформаційних технологій, але й (що не менш важливо) одноманітність обробки в масштабі всього підприємства. Інтеграція бізне-спроцесів здійснюється, зазвичай, через системи типу ERP (англ. *Enterprise Resource Planning System* – система планування ресурсів підприємства). Програми інтеграції бізнес-процесів передбачають не лише інтеграцію виробничих та інформаційних процесів, але й інтеграцію людей (це HRM – системи управління персоналом (кадрами); це і CRM – системи управління взаємодіями з клієнтами);

3) інтеграція-консолідація людей передбачає:

– створення консолідованих баз даних про працівників та контрагентів (партнерів), споживачів тощо;

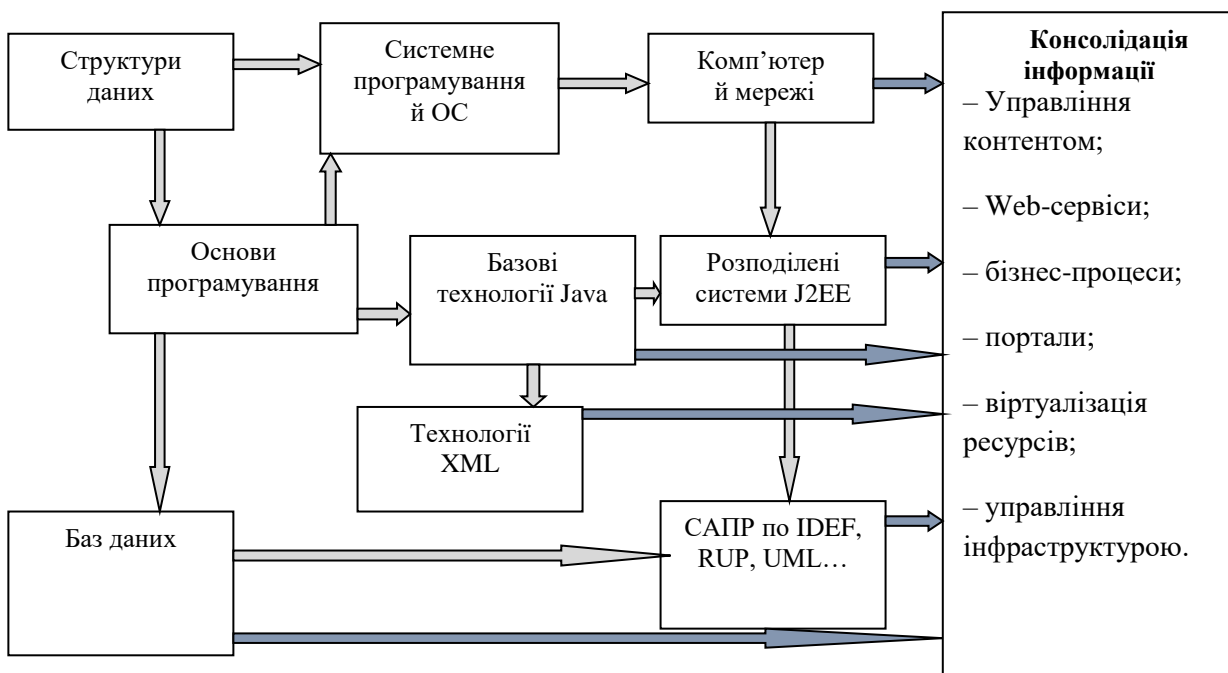
– забезпечення доступу до інтегрованої інформації кожного окремого учасника бізнес-процесу. Це зазвичай здійснюється через організацію робочого місця учасника бізнес-процесу, що повинне інтегрувати доступ до необхідної для користувача інформації й засобів її обробки, тобто надавати для свого користувача єдину точку доступу до даних і функцій системи. Робочі місця такого типу будуються як портали – мозаїчні панелі, що містять у собі вкладені зони або вікна, одночасно і незалежні один від одного, і такі, що можуть легко обмінюватися даними, синхронізувати свою роботу. Найрозвиненішою є технологія Web-порталів, у якій панелью порталу є вікно Web-браузера, але інтенсивно розвиваються також і технології порталів у вигляді «товстих» клієнтів і локальних додатків;

– забезпечення спільної роботи учасників – спільної роботи віртуальних команд – спільного документообігу, спільного календаря, електронної пошти, дошки оголошень, віртуальних конференцій і т. ін. Традиційно такі засоби забезпечувались окремими засобами, але зараз є тенденція їх інтеграції із програмним забезпеченням робочих місць і включення засобів командних комунікацій у панель порталу;

4) інтеграція програмних засобів – найскладніше завдання, оскільки саме програмні засоби забезпечують інтеграцію всієї решти складників. Основу цієї інтеграції становлять сервери додатків, що реалізують програмні платформи, які забезпечують розробку й підтримку виконання розподілених додатків. Але все більшого значення набувають засоби, що дають змогу об'єднувати в одному бізнес-процесі різноплатформенні компоненти. Основу таких засобів становить сервісно-орієнтована архітектура, котра встановлює представлення компонентів у вигляді сервісів. Особливість їх – те, що для їхніх споживачів деталі апаратної й програмної платформ компонента-сервісу (наприклад мови програмування, на якій він реалізований і т. ін.) є неістотними, а важливий лише його інтерфейс, що відповідає загальноприйнятому відкритому стандарту. Зазвичай,

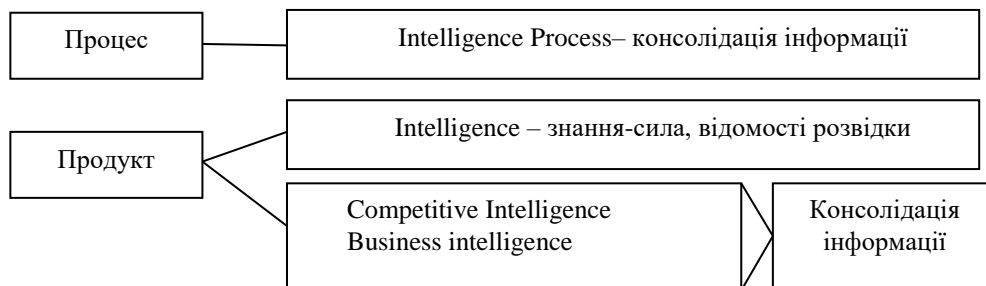
програмні засоби консолідації дуже дорогі та вимагають не лише підготовки й навчання персоналу, але й зміни його свідомості та ставлення до роботи й свого місця та ролі в ній. Прикладами таких програм є безліч додатків ERP-систем; програма 1с Консолідація тощо;

5) інтеграція апаратних засобів вирішується в комплексі з інтеграцією всіх ресурсів інформаційної системи (апаратури, програмного забезпечення, даних і т. ін.). Основним підходом до розв'язання цієї задачі є віртуалізація ресурсів, яка реалізується у двох протилежних напрямках: розділення ресурсів однієї обчислювальної системи на декілька віртуальних обчислювальних систем, кожна з яких може забезпечуватися своїм операційним середовищем. Це концепція «консолідації серверів», що дає змогу фізично консолідувати на одній обчислювальній системі задачі й дані, що вимагають різних середовищ; представлення ресурсів, що містяться в різних вузлах мережі (можливо глобальної мережі) як єдиної обчислювальної системи. Це концепція «обчислень на вимогу», що дає змогу динамічно «збирати» віртуальну систему із саме такими властивостями та з такою потужністю, які потрібні для виконання цього конкретного завдання. У бізнес-процесах підприємства з великим об'ємом інформації й різноманітними завданнями діяльності бере участь безліч компонентів, що підтримуються численними різноманітними апаратними засобами та різноманітним програмним забезпеченням. Тому надзвичайно важливим є завдання єдиного управління інфраструктурою інтегрованої системи. Програмне забезпечення, що реалізує таке управління, застосовує концепцію віртуалізації, тісно пов'язану з «обчисленнями на вимогу». Така концепція управління представляє в єдиній перспективі всі апаратні й програмні ресурси, що беруть участь у виконанні одного бізнес-процесу, незалежно від того, де ці ресурси розміщені фізично. Інтеграцію програмних та апаратних засобів представлено на рис. 3.

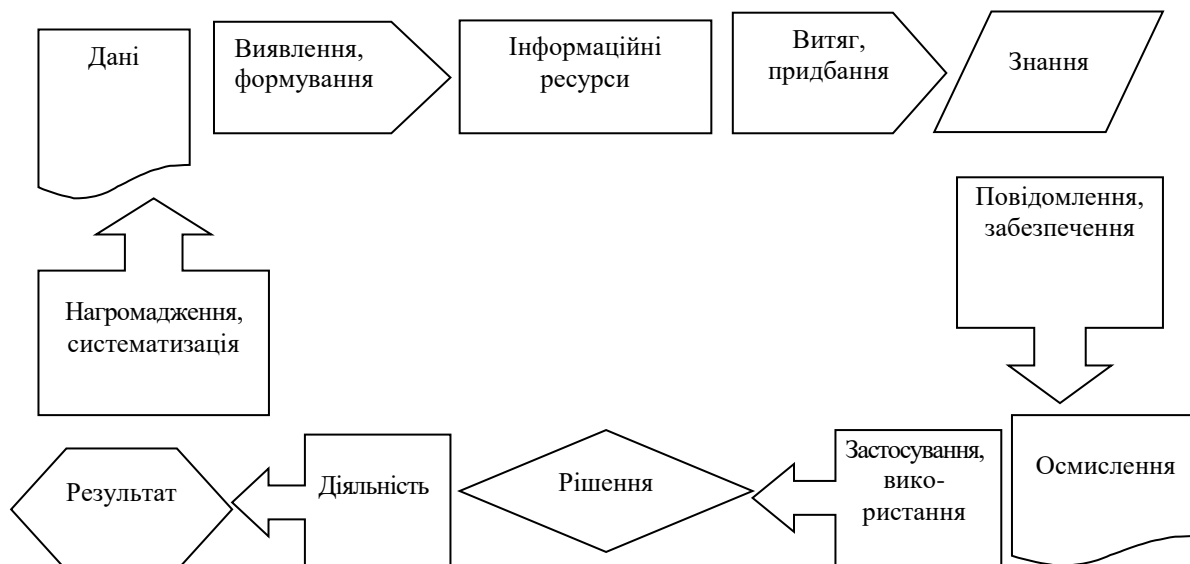
Рис. 3. Інтеграція програмних та апаратних засобів (за А. С. Деревянко) [6]

У вітчизняній теоретичній інформатиці процес консолідації інформації розуміємо як «фазовий перехід знань у силу» [3]. Отже, термін «консолідація інформації» учені розглядають як літературний переклад терміна «Intelligence Process» (процес консолідації інформації), а поняття «консолідована інформація» – як переклад лексеми «Competitive intelligence» (конкурентна розвідка) чи «Business intelligence» (ділова розвідка) (рис. 4.).

Рис. 4. *Іноземні відповідники понять «процес консолідації інформації» та «продукт консолідації інформації»*

Консолідована інформація формується за ланцюжком, починаючи з простих даних, які перетворюються в інформацію, потім – у знання й нарешті – в «інтелідженс» (Intelligence). М. Бондаренко, С. Маторін, К. Соловйова представили цей процес у вигляді схеми [1] (рис. 5). Причому дані розуміються як реальність, яку комп’ютер записує, зберігає й обробляє – це «сірі дані». Інформація – це те, що людина в змозі зрозуміти про реальність, а знання – те, що в бізнесі використовується для ухвалення рішень.

Рис. 5. *Процес консолідації інформації*

Усі позначені на рис. 5. стадії становляють цикл консолідації інформації (цикл конкурентної розвідки) – Intelligence Cycle. Традиційний Intelligencecycle – це поняття, що описує цикл процесу створення консолідованої інформації в цивільних або військових підрозділах консолідації інформації (intelligenceagency)

як замкнутий цикл, що складається з повторення стадій: визначення мети й напрямку, збір, обробка, аналіз інформації, її представлення (розповсюдження), отримання зворотного зв'язку. Цей цикл замкнутий і безперервний, оскільки починається з користувача (його завдань та мети) і закінчується ним (зворотний зв'язок). Процес консолідації інформації – це постійна, циклічна послідовність дій, результатом якої є продукт консолідації. Процес консолідації інформації як «Businessintelligence» – це виявлення, формування (Compile), витяг, придбання (Analyze), дані (Data), знання (Knowledge), інформаційні ресурси (Information) – користувальницько-центричний процес, що включає доступ і дослідження інформації, її аналіз, вироблення інтуїції й розуміння, які ведуть до покращення та неформального ухвалення рішень (визначення Gartner у кінці 1980-х рр.); процес збору багатоаспектної інформації про досліджуваний предмет (стаття Джонатана Ву (Jonathan Wu) «BusinessIntelligence: What is Business Intelligence?»).

Отже, ґрунтуючись на визначеннях, представлених вище, бачимо, що є такі основні процеси, залучені в консолідацію інформації (Intelligence Process/ Cycle (IC):

- 1) виявлення початкових вимог і даних:
  - цілевказівка;
  - вивчення користувача (у тому числі й потенційного) для визначення критеріїв для всіх інших процесів, вироблення стратегії та програми консолідації інформації;
  - планування;
  - визначення джерел інформації;
- 2) формування інформаційних ресурсів:
  - добір даних;
  - збір інформації (первинної й вторинної);
  - відбір джерел інформації, що потенційно містять найкориснішу інформацію для даних, призначених для користувача, проблем та інформаційних потреб; відбір може бути зроблений із безлічі первинних і вторинних джерел;
  - оцінювання інформації, властивих їй переваг, достовірності й надійності;
- 3) набуття знань:
  - обробка даних – перетворення їх у розвідувальну інформацію;
  - аналіз для виявлення й виділення найзначніших властивостей;
  - аналіз і синтез – перетворення інформації в знання – висновки, рекомендації (створення готового продукту);
- 4) доведення інформації до кінцевих споживачів (замовників):
  - обмеження (за необхідності) виділеної інформації в контент, який може бути використаний користувачами найбільш раціонально та ефективно; це може включати синтез, стиснення, перезапис, спрощення, огляд, презентацію сучасного стану й т. ін.;
  - форматування та/або переформатування реструктурованої інформації у форму, яка збільшить потенціал її використання (якщо обмеження стосується контенту або змісту інформації, то форматування має справу з носієм, форматом і формами її презентації);

5) практичне використання результатів роботи конкурентної розвідки (вироблення альтернатив управлінських рішень):

– розсіювання або розповсюдження інформації способами, які підтримуватимуть і заохочуватимуть її використання; це може також включати навчання користувачів використання інформації й маркетинг інформації;

б) оцінка результатів, отримання зворотного зв'язку, коректування:

– зворотний зв'язок від користувачів, оцінювання заходів і коректування.

Отже, процесами консолідації інформації є вивчення користувачів; відбір та оцінка інформації; аналіз і синтез; реструктурування; форматування й переформатування; розповсюдження; маркетинг. Основними інформаційними характеристиками процесу консолідації інформації (розвідувального процесу) є актуальність, достовірність, повнота, цінність і безперервність.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, можна зробити висновок, що сучасний етап розвитку цивілізації характеризується інформаційною кризою, яка проявляється в суперечності між обмеженими можливостями людини стосовно сприйняття й переробки інформації та масивами інформації, яка зберігається. У такому випадку важливим є застосування інструментів інформаційної аналітики для отримання нового якісно-змістовного знання. У статті сформульовано мету та завдання консолідації даних в аналітичних інформаційних системах, загальну схему процесу консолідації даних, завдання консолідації інформації. Визначено Web-ресурс як важливий продукт консолідованої інформації, концепцію його створення, основні вимоги й види сайтів. Обґрунтовано вибір програмних засобів для розробки веб-сайту, концепцію та концептуальну схему баз даних. основні вимоги до них.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондаренко М. Ф., Маторін С. І., Соловйова К. О. Підготовка професіоналів у галузі інформації для державної служби України. *Вісник державної служби України*. 2004. № 1. URL: www.guds.gov.ua/document/42120;jsessionid.
2. Деревянко А. С. Консолидированная информация. Введение. *Тезисы доклада на установочном заседании семинара «Консолидированная информация»* 5.12.2006. URL: http://khpi-p.mipk.kharkiv.edu/library/org/03/03_10.html.
3. Паклин Н. Б., Орешков В. И. Бизнес-аналитика: от данных к знаниям: учеб. пособие. 2-е изд., испр. Санкт-Петербург: Питер, 2013. 704 с.
4. Консолидація інформації та інформаційна безпека / Н. Е. Кунанець, В. В. Пасічник та ін. *Системи обробки інформації*. 2010. Вип. 3. С. 131–133. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/soi_2010_3_56.pdf
5. Плескач В. Л., Затонацька Т. Г. Інформаційні системи і технології на підприємствах: підручник. Київ: Знання, 2011. 718 с.
6. Гайна Г. А. Основи проектування баз даних: навч. посіб. Київ: КНУБА, 2005. 204 с.
7. Пасічник В. В., Шаховська Н. Б. Сховища даних: навч. посіб. Львів: Магнолія, 2008. 496 с.
8. Матвієнко О. В., Цивін М. Н. Консолидована інформація: навч. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2014. 134 с.

9. Литвин В. В. Технології менеджменту знань: навч. посіб./за заг. ред. В. В. Пасічника. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2010. 260 с. (Серія «Консолідована інформація», вип. 2).
10. Глобальні інформаційні системи та технології (моделі ефективного аналізу, опрацювання та захисту даних) / В. В. Пасічник, П. І. Жежнич, Р. Б. Кравець та ін. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. 350 с.
11. Жежнич П. І. Технології інформаційного менеджменту: навч. посіб. *Консолідована інформація*. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. 260 с.
12. Томашевський О. М., Цигелик Г. Г., Вітер М. Б., Дудук В. І. Інформаційні технології та моделювання бізнес-процесів: навч. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2012. 296 с.
13. Основи інформаційних систем: навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і доповн. / В. Ф. Ситник, Т. А. Писаревська, Н. В. Єршоміна, О. С. Краєва; за ред. В.Ф. Ситника. Київ: КНЕУ, 2001. 420 с.
14. Жежнич П. І. Консолідовані інформаційні ресурси баз даних та знань: навч. посіб. *Консолідована інформація*. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. 212 с.
15. Ситник Н. В., Краснюк М. Т. Проектування баз і сховищ даних: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. Київ: КНЕУ, 2005. 264 с.

PICULIARITIES OF DATA CONSOLIDATION IN A GLOBALIZED ENVIRONMENT

The article analyzes and describes the main properties of the notion of consolidated information. It is established that the key aspects of the concept of «consolidation» are association, defense, common goal, merging, systematization, unification, mutual cooperation, integrated integration, consolidation, merging, systematization, protection through associations and others. Two important features of consolidation of information, such as user orientation and collaboration between applied specialists and computer specialists, are also identified. It is noted that the application of consolidation of resources is an integration of information and data, which occurs under the slogan «information is a service»; integration of business processes, which is to bring business processes into a component structure; Integration-consolidation of people involves the creation of consolidated databases on employees and counterparties (partners), consumers, providing access to integrated information of each individual participant in the business process, ensuring collaborative work of participants, joint work of virtual teams, joint workflow, shared calendar, e-mail, bulletin board, virtual conferences; integration of software is the most difficult task, since it is the software that provides the integration of all the rest of the components; the integration of hardware is solved in conjunction with the integration of all resources of the information system (hardware, software, data).

Key words: information, consolidated information, databases, information web resource, analysis.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Bondarenko M. F., Matorin S. I., Solovyov K. O. Training of professionals in the field of information for the state service of Ukraine // Bulletin of the State Service of Ukraine. 2004. № 1 [Electronic resource]. Available at: www.guds.gov.ua/document/42120;jsessionid – Eyeball. from the screen.
2. Дерев'янюк А. С. Consolidated information. Introduction Abstracts of the report at the installation meeting of the seminar «Consolidated Information» December 5, 2006 [Electronic resource]. Available at: http://khpi-p.mipk.kharkiv.edu/library/org/03/03_10.html.
3. Pakin N. B. Business analytics: from data to knowledge; Study Handbook, 2nd ed., Corr. / N. B. Paklin, VI Oreshkov St. Petersburg: Peter, 2013. 704 pp.
4. Consolidation of information and information security/N. E. Kunanets, V. V. Pasichnik // Systems of information processing. 2010 Voip. 3. P. 131–133. [Electronic resource]. Available at: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/soi_2010_3_56.pdf
5. Pleskach V. L. Information systems and technologies at enterprises: textbook / V. L. Pleskach, T. G. Zatonatskaya. K.: Knowledge, 2011. 718 p.

6. Guyna G. A. Fundamentals of Database Design: Teaching. manual / G. A. Gayna K.: KNUBA, 2005. 204 p.
7. Pasichnyk V. V. Data Warehouses: Textbook / V. V. Pasichnyk, N. B. Shakhovskaya. Lviv: Magnolia, 2008. 496 pp.
8. Matvienko O. V. Consolidated information: textbook / O. V. Matvienko, M. N. Tsivin. K.: «Center for Educational Literature», 2014. 134 p.
9. Lytvyn V. V. Knowledge Management Technologies: Textbook / V. V. Litvin; for community edit V. V. Pasichnik. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House, 2010. 260 p. (Consolidated Information Series, issue 2).
10. Pasichnyk V. V. Global Information Systems and Technologies (Models of Effective Analysis, Processing and Data Protection) / V. V. Pasichnyk, P. I. Zhezhnich, R. B. Tailor and others. Lviv: View of the National University «Lviv Polytechnic», 2006. 350 s.
11. Zhezhnich P. I. Technologies of Information Management: Teaching. manual, consolidated information. / P. I. Zhezhnych. Lviv: Publishing house of the National University «Lviv Polytechnic», 2010. 260 p.
12. Tomashevsky O. M. Information Technologies and Modeling of Business Processes: Teach. manual / O. M. Tomashevsky, G. G. Tsigelik, M. B. Viter, V. I. Duduk. K.: Center for Educational Literature, 2012. 296 p.
13. Fundamentals of Information Systems: Teaching. manual. 2nd form., Processing. and listens / V. F. Sitnik, T. A. Pisarevskaya, N. V. Eremin, O. S. Krayeva; Ed. V. F. Sitnik. K.: KNEU, 2001. 420 p.
14. Zhezhnych P. I. Consolidated information resources of databases and knowledge: Teaching. Guideline Consolidated Information / P. I. Zhezhnych. Lviv: Publishing House of the National University «Lviv Polytechnic», 2010. 212 p.
15. Sytnik NV Designing databases and data warehouses: Teaching method. manual for selflearnDists / N. V. Sitnik, M. T. Krasnyuk. K.: KNEU, 2005. 264 p.

Матеріал надійшов до редакції 17.10.2018 р

УДК 32.007.62 : 070.1

Ігор Шишименко,

аспірант кафедри політичних наук і права,

Південноукраїнський національний педагогічний університет

імені К. Д. Ушинського,

Shishimenko@ugso.tenet.odessa.ua

65000, Україна, м.Одеса, вул.Старопортофранківська, 26, каб. 55.

ORCID ID 000-0002-9034-1786

ПОЛІТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

ЯК ВИД ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯМИ ВЛАДИ

У статті обґрунтовано тезу про те, що політична експертиза є однією з важливих форм громадського контролю, Завдяки політичній експертизі діяльність органів державної влади перебуває під пильною увагою громадськості. Рекомендації політичних експертів допомагають пошуку більше ефективних рішень різних політичних проблем з урахуванням їх наслідків для суспільства й держави.

Проаналізовано поняття «громадський контроль» і «суспільний контроль», у результаті

чого зроблено висновок про те, що вони не синонімічні. Аргументовано, що громадський контроль – це один із видів суспільного контролю. Суспільний контроль функціонально ширший від громадського. Якщо громадський контроль переважно спрямований на діяльність органів державної влади й органів місцевого самоврядування, тобто на політико-державну сферу, то суспільний контроль орієнтований не лише на політичну, але й на всі інші сфери життєдіяльності суспільства (економічну, соціальну, духовну).

Показано, що коли органи державної влади для прийняття політичних рішень застосовують консультації політичних експертів, то в такому випадку політична експертиза – це елемент процесу прийняття політичних рішень. Якщо йдеться про незалежних політичних експертів, які аналізують і прогнозують наслідки тих або інших політичних рішень, то можна зробити висновок про те, що політична експертиза – це самостійний процес. Укажемо на те, що незалежні експертні агентства – це структури громадянського суспільства, які відслідковують і контролюють процес прийняття політичних рішень державними органами.

Ключові слова: політична експертиза, громадський контроль, суспільний контроль, органи державної влади, громадянське суспільство, політичні рішення.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Актуальність проблеми дослідження обґрунтована, передусім, тим, що, Україна, ставши на шлях розвитку демократії, докладає безпрецедентних зусиль задля успішного проведення соціально-політичних й економічних реформ. Досягти цього можливо за підтримки сильного громадянського суспільства, однією з найважливіших функцій якого є діяльність органів державної влади.

Важливу роль у системі громадського контролю відведено інституту політичної експертизи, що покликаний удосконалити процес прийняття політичних рішень із метою їх відповідності законності й інтересам держави та суспільства. Інтерес органів державної влади до експертної думки поки що не високий, тому політична експертиза в Україні більшою мірою є ініціативною діяльністю з боку громадянського суспільства.

Якщо проблеми громадського контролю загалом, громадської експертизи деякою мірою висвітлені у вітчизняній політології, то питання ролі політичної експертизи в системі громадського контролю поки ще перебувають за межами дослідницького інтересу. Це дослідження – перша спроба заповнити зазначений пробіл в українській політичній науці.

Упевнено можна сказати, що знаменита цитата Уїнстона Черчилля про те, що «Демократія – погана форма правління, але нічого кращого людство поки не придумало» пройшла випробування часом. Демократія, як і раніше, залишається кращою з-поміж відомих людству форм правління. І все ж таки навіть демократія не є гарантією економічного процвітання й політичної ефективності. Тому, обравши політичну владу, громадяни не повинні заспокоюватися, надіючись на відповідальність демократичної влади. Ця обставина є одним із факторів, що зумовили наш вибір теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі проблема громадського контролю вивчається в різних аспектах. Зокрема, маємо дослідження стосовно громадського контролю за Збройними силами, поліцією, у

системі державного управління й т. ін. Також аналіз досліджень свідчить, що поняття «громадський контроль» і «суспільний контроль» часто ототожнюються. Водночас існують думки, згідно з якими громадський контроль входить в орбіту контролю суспільного. У прихильників обох поглядів є свої аргументи. Актуальність цього наукового напряму полягає в тому, що навіть у демократичних державах нерідко бувають зловживання владою, тому владний процес потрібно відслідковувати, оцінювати, контролювати й конструктивно критикувати. Усі ці функції в цілому називаються в демократичному суспільстві громадським контролем, однією з найважливіших форм якого є, на нашу думку, політична експертиза.

Методологічні й історичні аспекти проблем експертизи розкрито в роботах Б. Грабовецького, А. Дегтярева, Ю. Кальніша, Н. Ржевської та ін. Питання впливу політичної експертизи на політичний процес досліджуються в дисертаційних працях Л. Волинкіна, Т. Нувахова й ін. Різні аспекти політичного аналізу та прогнозування розглянуто в розвідках А. Ахріменко, С. Внучко, К. Ващенко, В. Горбатенка, Ю. Кальніша, А. Коваленка, Е. Коломійця, А. Мітко, О. Новакової, І. Петренка, В. Рубана, К. Симонова, С. Телешуна й ін. Політичного консалтингу і його технологій стосуються праці В. Гончарова, Н. Козловської, О. Смир, Є. Юрченка, Н. Юханова та ін.

Проблеми громадського контролю відображено в наукових працях українських учених – політологів і юристів (А. Балацької, С. Денисюк, О. Заричного, А. Крупника, В. Логачової, С. Сахоненка, О. Сушка, М. Томенка, В. Цветкова й ін.).

Проаналізувавши наукову літературу з проблем громадського контролю, можемо зробити висновок про недолік робіт щодо ролі політичної експертизи в системі громадського контролю.

Мета роботи – розглянути політичну експертизу як вид громадського контролю за діяльністю влади.

2. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

У дослідженні застосовано загальнонаукові методи (системний аналіз, біхевіористський підхід), методи класичної політології (інституціональний, нормативний, компоративний підходи), методи інших наук (соціологічний, історичний, антропологічний, психологічний), методи посткласичної політології (ситуаційний, міждисциплінарний, синергетичний), методи прикладної політології (експертні методи).

За допомогою системного аналізу виявлено, що інститут політичної експертизи є елементом як політичної системи, так і громадянського суспільства.

Біхевіористський підхід, що застосовується для вивчення поведінки учасників політичного процесу, дав змогу досліджувати мотиви й інтереси політичних експертів, консультантів, їх вплив на політичні переваги громадян.

Нормативний підхід дав можливість оцінити значення політичної експертизи в оцінці політичних явищ із позицій етичних цінностей і норм – свободи,

справедливості, загального добра та ін. Із погляду цього підходу очікується, що політична експертиза повинна сприяти вдосконалюванню політичного процесу, доводячи його до ідеалу.

Компоративний (порівняльний) підхід був корисний, порівняно з інститутами політичної експертизи інших країн. Цей підхід орієнтований на дослідження факторів формування й розвитку політичної експертизи в Україні та закордоном.

Діяльнісний підхід розглядає політичну експертизу як процес із певними етапами розвитку. Виходячи з цього підходу, політична експертиза бере участь у підготовці, прийнятті й реалізації політичних рішень. Досліджуються суб'єкти та об'єкти, мети й напрями, мотиви та інтереси політичної експертизи. Цей підхід є підставою для висновку про те, що слабка суб'єктність не дає змоги політичній експертизі стати впливовим незалежним фактором процесу прийняття політичних рішень.

За допомогою структурно-функціонального аналізу виявлено й розглянуто соціальні функції інституту політичної експертизи, які сприяють рівновазі політичної системи. Функція політичної стабілізації проявляється в тому, що політична експертиза підтримує стійкість політичної системи, переводячи вимоги населення в розробку розв'язань соціальних проблем. Функція громадського контролю спрямована на відстеження й оцінювання діяльності органів державної влади з погляду їх ефективності для суспільства та держави. Функція політичної участі проявляється в тому, що політична експертиза як структура громадянського суспільства підвищує ефективність процесу прийняття політичних рішень. Функція інформування полягає в тому, що суспільство одержує інформацію про сутність соціально-політичних процесів, що відбуваються, коментуючи, аналізуючи й прогножуючи їх розвиток.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Хто ж може контролювати органи державної влади в демократичній державі? По-перше, вони самі. Однак контроль самих себе не завжди є об'єктивним. По-друге, громадські організації, тобто громадянське суспільство. Чим сильніше громадянське суспільство, тим ефективніший громадський контроль. Саме громадський контроль покликаний не дозволяти владі відступати від норм права й інтересів суспільства та держави.

Деякі дослідники думають, що «суспільний контроль, який є одним із видів контролю, – це активна діяльність інститутів громадянського суспільства й окремих громадян, яка спрямована на виявлення й припинення порушень прав і свобод людини з боку органів влади і їх представників, а також зі здійснення систематичного контролю над функціонуванням державних органів у строгій відповідності нормативним правовим стандартам, що сприяє вдосконаленню державного управління» [1, с. 200–201].

Відповідно до авторського визначення В. Логачової, «громадський контроль розуміємо як активну діяльність громадян та представників громадянського суспільства, що полягає в об'єктивному (неупередженому) спостереженні за

діяльністю органів державної влади усіх рівнів, виявленні та своєчасному сповіщенні громадськості про зафіксовані факти порушення законів України у реалізації конституційних політичних прав громадян України» [2, с. 9].

На думку О. Забралової, суспільний контроль являє собою діяльність громадян і громадянського суспільства з перевірки діяльності органів державної влади з погляду її відповідності законам й усуненню порушень за допомогою звертання до компетентних органів і громадськості [3, с. 13].

О. Заричний вважає, що громадський контроль є проявом участі громадян у здійсненні публічної влади. Відсутність такого контролю, на думку вченого, підвищує ризик того, що чиновники зможуть «девальвувати прояви народної волі, здійснювати злочинну діяльність, серед яких особливо небезпечна для суспільства перехідного типу корупційна діяльність» [4, с. 33].

Як видно з вищевказаних визначень, поняття «суспільний контроль» і «громадський контроль» ототожнюються. Обидва мають однакову мету – спостереження за діяльністю органів державної влади щодо її відповідності державним законам.

Дослідники думають, що громадський контроль – це один із видів суспільного контролю. Наприклад, Е. В. Кліншанс знаходить між ними розходження. Науковець вважає, що громадський контроль краще організований, нормативно закріплений і постійно відтворюється некомерційними організаціями, котрі обмежують діяльність органів державної влади власними діями в процесі реалізації суспільних інтересів [5, с. 16].

Ми також розділяємо думку про те, що громадський контроль – це один із видів суспільного контролю. Суспільний контроль функціонально ширший за громадський. Якщо громадський контроль переважно спрямований на діяльність органів державної влади й органів місцевого самоврядування, тобто на політико-державну сферу, то суспільний контроль орієнтований не лише на політичну, але й на всі інші сфери життєдіяльності суспільства (економічну, соціальну, духовну).

На думку австрійського вченого Йозефа Шумпетера, звичайні громадяни мало витрачають часу на розгляд політичних питань, вважаючи це заняття одним із малозначних способів проведення вільного часу. Він пише про те, що люди не готові приділяти політичним проблемам стільки ж уваги, скільки вони приділяють своїй професійній діяльності. Більше того, якщо оцінити рівень витрачених ними зусиль на політику, то набагато більше зусиль вони витрачають на партію в брідж. Через це вони залишаються некомпетентними у сфері політики [6, с. 346–347]. Однак якби громадяни демократичних країн хотіли приділяти більше уваги громадському контролю держави, то для цього вони мають усі умови й права, які гарантує їм Конституція, наприклад свобода слова – право людини вільно виражати свою думку.

Свобода слова є великим досягненням демократії. Безумовно, абсолютної свободи слова не існує, про що свідчить досвід тих же демократичних країн. Крім того, зазначимо, що свобода слова – це не право на дезінформацію. Свобода слова – це можливість відкрито виражати свою позицію, не боячись наслідків, через те, що вона комусь може не сподобатися. Свобода слова – невід’ємний атрибут громадського контролю. Адже контроль – це не лише

одержання інформації про діяльність влади, але і її публічна оцінка та звернення до громадськості з метою коректування, якщо це потрібно, відповідно до суспільних інтересів.

Звернемося до досвіду Європейського Союзу, де експертиза є однією з популярних форм громадського контролю. На інформаційних площадках різних форумів, конференцій, круглих столів чиновники, експерти й представники громадських організацій обговорюють виниклі політичні проблеми з метою пошуку оптимального рішення. Думка політичних експертів відіграє важливу роль у розробці політики Європейського Союзу. Також важливе значення в процесі спільних обговорень органів влади й громадськості в європейських країнах мають соціальні мережі. Інтернет створює можливості для організації експертних мереж для вироблення рішень в усіх напрямках державної політики.

Про експертизу як про одну з форм громадського контролю пише О. Зарічний: «На сьогодні простежується зміна форм громадського контролю через активізацію діяльності інститутів громадянського суспільства, як-от громадських активістів, журналістів, фахівців, експертів, які активно стежать за призначенням і діяльністю посадових осіб та прийнятими органами публічної влади рішеннями» [4, с. 165].

5 листопада 2008 р. Кабінет Міністрів України прийняв Постанову № 976 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади». Цю дату можна вважати початком процесу інституціоналізації суспільної експертизи в Україні. Згідно з п. вищевказаного Порядку, «суспільна експертиза діяльності органів виконавчої влади – це складова механізму демократичного управління державою, що передбачає проведення інститутами громадянського суспільства оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття й виконання такими органами рішень, підготовку пропозицій щодо рішення суспільно значимих проблем для їх урахування органами виконавчої влади у своїй роботі» [7, с. 5].

Аналіз змісту визначення суспільної експертизи свідчить, що за логікою серед рішень, прийнятих органами виконавчої влади, повинні бути й рішення політичні. Адже визначення суспільно значимої проблеми входить і в технологію підготовки й прийняття політичних рішень, а також вибір найкращого з них. Однак у пункті 6 зазначеного Порядку зазначено, що «пропозиції, підготовлені інститутом громадянського суспільства за результатами проведеної громадської експертизи (далі – експертні пропозиції), враховуються органом виконавчої влади під час підготовки програм соціально-економічного розвитку, державних цільових та регіональних програм, формування бюджетів відповідного рівня, вирішення питань поточної діяльності» [7, с. 5]. І вже в цьому ми не бачимо ознак того, що органи виконавчої влади повинні враховувати пропозиції інституту громадянського суспільства під час прийняття політичних рішень. Але ж і програми соціально-економічного розвитку, і державні цільові та регіональні програми й бюджети можуть прийматися не в інтересах держави та суспільства, а в інтересах фінансово-економічних груп, груп яких-небудь політичних

акторів або одного з них. І як ці рішення вплинуть на стан політичної системи чи сприятимуть стабільності, або, навпаки, – її дестабілізації – усе це питання, на які може дати відповідь тільки політична експертиза.

Зазначимо, що в науковому співтоваристві вже давно триває дискусія щодо ролі політичної експертизи в політико-державному процесі. Ігор Петренко справедливо пише, що «сьогодні нам потрібний більш сучасний тип професійного знання, який можна було б застосовувати з більшою користю для оптимізації процесу прийняття державно-політичних рішень. При виробленні державної політики маємо справу зі складними, здебільшого якісними, а не кількісними проблемами, тому більшу увагу приділяємо саме політиці, саме політичним явищам» [8, с. 13].

Дослідник Л. Волинкіна вказує на те, що одні дослідники політичну експертизу розуміють як елемент процесу прийняття політичних рішень, інші не бачать різниці між поняттями «політична експертиза» і «прийняття політичних рішень». Треті вважають, що політична експертиза являє собою самостійний процес [9, с. 88].

Як прийнято вважати, істина перебуває десь посередині. Якщо розглядати ситуацію, коли органи державної влади для прийняття політичних рішень застосовують консультації політичних експертів, то, напевно, у такому випадку можна говорити про політичну експертизу як елемент процесу прийняття політичних рішень. Якщо йдеться про незалежних політичних експертів, які аналізують і прогнозують наслідки тих або інших політичних рішень, то можна зробити висновок про те, що політична експертиза – це самостійний процес. Більше того, потрібно вказати на те, що незалежні експертні агентства – це структури громадянського суспільства, які відслідковують і контролюють процес прийняття політичних рішень державними органами. Однак Постанова № 976 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» не передбачає необхідності врахування думки структур політичної експертизи органами виконавчої влади [10].

І, звичайно ж, ми категорично не погоджуємося з тими дослідниками, які не помічають різниці між політичною експертизою й процесом прийняття політичних рішень.

Політична експертиза – це феномен демократичної держави та суспільства, де політичні рішення приймаються лише в процесі демократичних процедур. На відміну від тоталітарної, демократична держава згідна з необхідністю контролю з боку громадянського суспільства, частиною якого є незалежні структури політичної експертизи. Демократична держава відкрита для консультацій із політичними експертами, для коректування політичного курсу відповідно до їх рекомендацій, для конструктивної критики своїх дій.

Тому залучення громадськості, політичних експертів до вироблення державної політики є звичайним явищем у демократичній державі. Цей принцип повинна взяти на озброєння й Українська держава, що робить перші кроки на шляху до демократії. Лише таким способом можна підвищити якість реформи державного управління й політики.

Не можна не погодитися з думкою О. Зарічного, котрий справедливо відзначає, що участь громадськості є чинником забезпечення прозорості й відкритості влади [4, с. 8]. Додамо, що саме небайдужа, активна позиція громадськості в демократичному суспільстві впливає на ступінь відповідності державної політики, прийнятих політичних рішень інтересам і потребам суспільства.

Зазначимо, що політична експертиза, стаючи одним із суб'єктів прийняття найважливіших державних і політичних рішень, розділяє з державними органами й відповідальність за них.

В Україні є певні зрушення в цьому напрямі. Так, наприклад, завдяки співробітництву влади й експертного співтовариства, маємо позитивні результати в реформуванні системи державних закупівель, державної служби, просування міжнародної ініціативи «Партнерство «Відкритий уряд». У цей час урядом і громадськістю реалізується програма партнерства «Разом проти корупції» [11].

Ситуації в питанні співробітництва органів державної влади з недержавними аналітичними центрами (НАЦ) стосується одна з Аналітичних записок Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) [12]. Зокрема, автори документа проаналізували ступінь взаємодії державного сектору безпеки й громадянського суспільства на прикладі Міністерства оборони України й недержавних аналітичних центрів. З'ясовано, що, на відміну від розвинених демократичних країн, в Україні для допомоги державним органам влади потенціал недержавних аналітичних центрів використовують неефективно. На основі дослідження закордонного досвіду зроблено висновок про те, що в розвинених демократичних країнах органи влади звертаються до недержавних аналітичних центрів для того, щоб звільнитися від тієї частини роботи, яку могли б виконувати останні. Як результат, органи влади мають більше часу, потрібного їм на виконання обіцянок, що даються під час виборчих кампаній. Так, наприклад, члени Американського конгресу перебувають у процесі постійної взаємодії з НАЦ. Експерти аналітичних центрів беруть активну участь у слуханнях Конгресу, проводять для його членів індивідуальні брифінги. Зі свого боку, члени Конгресу відвідують заходи, які організують НАЦ, де вони обговорюють з експертами політичні ідеї й концепції.

Завдяки співробітництву з експертним співтовариством, американський уряд збагачується новими ідеями, які сприяють оптимізації виконання державних програм. Це заощаджує гроші й прискорює процес реалізації.

Що стосується системи співробітництва НАЦ із державними органами, які займаються питаннями національної безпеки в Україні, то вона передбачає громадський контроль за діяльністю органів безпеки й оборони, але не більше.

Поки що політична експертиза слабо інституціоналізована в Україні. Інституціоналізація, як відомо, – це процес закріплення суспільних відносин у нормах, у тому числі законодавчих. Закон України «Про наукову і науково-технічну експертизу» легалізував поняття «соціальна експертиза», завдання якої – «аналіз державних рішень з точки зору їх впливу на життєдіяльність різних соціальних і вікових груп населення; прогнозування найближчих та віддалених наслідків цих рішень щодо людського потенціалу; регулювання

психологічного клімату в суспільстві; оцінка відповідності рішень меті та завданням соціальної політики; пропозиції щодо механізмів реалізації пріоритетів державної соціальної політики» [13, с. 67]. Однак унаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин у цьому законі ми не знайдемо нічого про політичну експертизу. Згадана нами Постанова Кабінету Міністрів України № 976 також не передбачила необхідності проведення саме політичної експертизи рішень органів виконавчої влади.

У зв'язку з цим, на нашу думку, доцільно прийняти Закон України «Про громадський контроль», у якому одна з новел повинна стосуватися політичної експертизи. Справедливості заради відзначимо, що багато дослідників питань громадського контролю звертають увагу на необхідність прийняття такого закону. Але в кожного з них у цьому законі – свій інтерес. Так, наприклад, Вікторія Логачева пропонує як новизну, щоб у Законі України «Про громадський контроль» були закріплені питання, що стосуються громадського контролю на виборах і референдумах [2]. С. Вітвицький також як одне з положень новизни у своїй докторській дисертації з юридичних наук пропонує прийняти закон «Про громадський контроль» для того, аби врегулювати порядок проведення публічних і суспільних слухань [14, с. 7]. На наше переконання, потрібне законодавче закріплення норм, які регламентують процес політичної експертизи.

4. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Викладене дає підстави зробити висновок про те, що громадський контроль – це відстеження й оцінка діяльності органів державної влади громадянами та структурами громадянського суспільства. Серед усіх численних функцій громадянського суспільства (це і відображення інтересів громадян, і дотримання прав та свобод, і комунікаційна, і багато ін.), найголовнішою варто вважати саме функцію громадського контролю, яка включає й політичну експертизу, що є одним із важливих видів громадського контролю. Завдяки політичній експертизі діяльність органів державної влади перебуває під пильною увагою громадськості. Рекомендації політичних експертів сприяють пошуку більше ефективних рішень різних політичних проблем з урахуванням їхніх наслідків для суспільства й держави.

У подальшому буде перспективним дослідження ролі нових інформаційних технологій у розвитку громадського контролю взагалі й, зокрема, політичної експертизи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Марзак Г. Общественный контроль как форма взаимодействия гражданского общества и государства. *Известия МГТУ «МАМИ*. № 1(19). 2014. Т. 5. С. 200–201.
2. Логачова В. Конституційно-правові засади громадського контролю при проведенні виборів та референдумів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016, 23 с.
3. Забралова О. Развитие общественного контроля в сфере деятельности органов исполнительной власти Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2012. 26 с.
4. Зарічний О. Участь громадськості у здійсненні публічної влади: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2017. 24 с.

5. Клиньшанс Е. Институт гражданского контроля над уголовно-исполнительной системой в условиях политической модернизации России: автореф. дис. ... канд. полит. наук, Саратов, 2011. 20 с.
6. Шумпетер Й. *Капитализм. Социализм. Демократия*. Москва: Экономика, 1995. 540 с.
7. Громадська експертиза: теоретичні та практичні аспекти. Київ: Тютюкін, 2011. 120 с.
8. Петренко І. Експертно-аналітичне забезпечення державної політики в Україні: стан і перспективи розвитку. *Журнал Верховної Ради «Віче»*. 2011. № 12. С. 12–16.
9. Волынкина Л. А. Роль политической экспертизы в процессе принятия политических решений. *Известия Саратовского университета*. Т. 10. Серия *Социология. Политология*. Вып. 4. 2010. С. 88–91.
10. Постанова КМ України № 976 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>.
11. Уряд поглиблює комунікацію з громадськістю. URL: <http://ukurier.gov.ua/uk/news/uryad-pogliblyuye-komunikaciyu-z-gromadskistyuu/>.
12. Використання потенціалу недержавних аналітичних центрів у формуванні політики національної безпеки. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2119/>.
13. Степанко О. Гуманітарна експертиза як механізм громадського контролю та технологія сучасної комунікації. *Теорія та практика державного управління*: зб. наук. праць. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2014. Вип. 2 (45). С. 66–75.
14. Вітвіцький С. Контроль як гарантія законності діяльності публічної адміністрації: автореф. дис. ... д-ра юрид наук. Харків, 2016., 39 с.

POLITICAL EXAMINATION AS A VIEW OF PUBLIC CONTROL BY THE AUTHORITIES

The urgency of the article is that even in democratic states there are frequent abuses of power, so the power process needs to be monitored, evaluated, controlled and constructively criticized. All of these functions are generally called in a democratic society by public control, one of the most important forms of which, in our opinion, is political examination.

The purpose of the article is to consider political examination as a form of public control over the activities of the authorities. The task of the article: to consider the concept of «public control» and «public control», to investigate the role of political expertise in the political and state process.

Who can control the organs of state power in a democratic state? First, they themselves. However, control of ourselves is not always objective. Secondly, public organizations, that is, civil society. The stronger the civil society, the more effective the public control. It is public control called for not to allow the authorities to deviate from the norms of law and the interests of society and the state.

Analysis of the content of the definition of public examination shows that, according to logic, decisions made by the executive authorities should be political decisions. After all, the definition of a socially significant problem is included in the technology of preparation and adoption of political decisions, as well as the choice of the best of them.

Public control is the monitoring and evaluation of the activities of public authorities by citizens and civil society organizations.

Key words: political expertise, civil control, public control, government bodies, civil society.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Marzak G. Public control as a form of interaction between civil society and the state. *Izvestia MSTU «MAMI»*, No. 1 (19), 2014, Vol. 5, p. 200–201.
2. Logachev V. *Constitutional and legal principles of public control during elections and referendums in Ukraine, author's abstract, dis cand. legal sciences* Kharkiv, 2016, 23 p. (in Ukrainian).

3. Zabalova O. *Development of public control in the sphere of activity of the executive authorities of the Russian Federation*, author. dis. cand. legal sciences. M., 2012, 26 p. (in Russian).
4. Zarichniy O. *Participation of the public in the exercise of public authority: theoretical and legal research, author's abstract*. dic. cand legal sciences Lviv, 2017, 24 p. (in Ukrainian).
5. Klinshans E. Institute of Civil Control over the Penitentiary System in the context of political modernization of Russia, author. dis. cand. polit. sciences, Saratov, 2011, 20 p. (in Russian).
6. Schumpeter J. *Capitalism. Socialism. Democracy*. M.: Economics, 1995, 540 p. (in Russian).
7. Public examination: theoretical and practical aspects. K: Tetyukin, 2011, 120 p. (in Ukrainian).
8. Petrenko I. Expert and analytical support of state policy in Ukraine: the state and prospects of development, *Vechiia Verkhovna Rada Magazine*, 2011, No. 12, p. 12–16. (in Ukrainian).
9. Volynkina L. A. The role of political expertise in political decision-making, *Proceedings of Saratov University*. Vol. 10, Sociology Series. Political Science, Vol. 4, 2010, p. 88–91 (in Russian).
10. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 976 «On Approval of the Procedure for Supporting the Public Examination of Activities of Executive Bodies». [Electronic resource]. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF> (in Ukrainian).
11. The Government deepens communication with the public [Electronic resource]. Available at: <http://ukurier.gov.ua/en/news/uryad-pogliblyuye-komunikaciyu-z-gromadskistyuu/>. (in Ukrainian).
12. «The use of the potential of non-governmental think tanks in shaping national security policy». [Electronic resource]. Available at: <http://www.niss.gov.ua/articles/2119/> (in Ukrainian).
13. Stepanko O. Humanitarian expertise as a mechanism of public control and technology of modern communication. *Theory and practice of public administration*. Zb sciences Ave Kh.: View of KRI NAPA «Magister», 2014, Vip. 2 (45), p. 66–75 (in Ukrainian).
14. Vitvitsky S. Control as a guarantee of the legality of the activities of the public administration, author's abstract. dis doc. Law of Sciences. Kharkiv, 2016, 39 p. (in Ukrainian).

Матеріал надійшов до редакції 17.09.2018 р.

УДК 321.01:[001.8:81'42]

Максим Яковлєв,

кандидат політичних наук, доцент,

директор Школи політичної аналітики і доцент кафедри політології,

Національний університет «Києво-Могилянська академія»,

04070, Україна, м. Київ, вул. Волоська, 8/5, 4-246

yakovlevmv@ukma.edu.ua

ORCID ID0000-0001-7774-3513

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТОПІВ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено розгляд переваг та недоліків підходів до дослідження концептопів політичної науки в аналітичних рамках основних політологічних дослідницьких методологій. При цьому методологію політичної науки розуміються як комплексні теоретичні підходи, що зумовлюють використання низки методів та обґрунтовують застосування до досліджуваних феноменів політичного відповідних дослідницьких технік і аналітичних інструментаріїв. У статті зроблено спробу порівняти дослідницькі програми аналізу концептопів політичної науки в межах різних комплексів теоретичних підходів-методологій, які в англосаксонській традиції також відомі як аналітичні традиції. В основу інтерпретаційного каркасу статті покладено міждисциплінарний підхід, що поєднує у собі безпосередньо теорію

та методологію політичної науки у поєднанні з прикладною галуззю мовознавства – концептологією. Концептополя у своїй сукупності формують концептосферу політичної науки та складаються з концептів різних рівнів, тому їх дослідження потребує ретельного калібрування аналітичного апарату. Оскільки основні методології політичної науки також є, по суті, теоріями щодо онтології та епістемології політичної науки, їх теж можна розглядати як концептополя політичної науки, що мають свої рівні та власну внутрішню динаміку. Методологічні підходи та аналітичні традиції політичної науки, серед яких обрано англосакську та німецьку класифікації на основі праць К. Хей та К. фон Байме, суттєво відрізняються своїми евристичними потенціалами, що й доводиться в статті: кожна з методологій має свої переваги та обмеження, проте конструктивізм має суттєві переваги над інституціоналістськими, функціоналістськими та раціоналістськими, хоча кожна з них має цінність для комплексного дослідження політологічних концептополів. Перспективою подальших досліджень може, зокрема, бути розгляд бігевіоралізму (який у цій статті не розглядається) як дуже значимого, водночас і контроверсійного, напряму у політичній науці, що в основі вбачає політичні феномени орієнтовані виключно на поведінку, яку можна спостерігати та квантифікувати. Тож концепціям, концептам та ідеям у цілому, на перший погляд, місця в ньому не передбачено.

Ключові слова: концептосфера політичної науки, теорія політичної науки, методологія наукових досліджень, концептологія, методи досліджень.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Питання та проблеми методологічних підвалин політичної науки ніколи не втрачають своєї актуальності. Усі, хто вивчають історію становлення політичної науки як окремої галузі знання та університетської дисципліни, знайомляться з різними методологічними дискусіями, інколи навіть і з протистояннями, однак різними можуть бути розуміння кумулятивного ефекту цих процесів. Найпростіший підхід – сприймати це як частину історії, із якою «освіченим політологам» треба бути знайомим для орієнтування у віхах розвитку свого фаху. Трохи складнішою стає оптика бачення цих процесів, якщо звертати увагу на першопричини дискусій, в основу яких покладено наріжні питання про предмет та цілі політичної науки, яскравий приклад чого – *постбігевіоральна революція* [1, с. 60]. Проте іще складнішим є сприйняття та розуміння не лише причин і змістовного наповнення дискусій, але й *практичне врахування* їхніх наслідків та, що особливо важливо, *висновків*, утілених у конкретних *дослідницьких програмах*. Саме завдяки їм сучасні політологи мають доволі широкий спектр можливостей дослідити предмет свого наукового інтересу за допомогою різних інструментарії, інтерпретаційних схем, аналітичних процедур. Відповідно, якщо взятися за дослідження *концептополів* політичної науки, що у своїй сукупності формують *концептосферу* політології, то реалізації такої дослідницької програма виглядатиме дуже по-різному залежно від методологічної традиції. Також потрібно враховувати, що дослідження концептополів потребуватиме, в принципі, міждисциплінарного підходу, оскільки ця тема природно належить до сфери лінгвістики [2], а відтак ми отримуємо важливий критерій для проведення порівняльного аналізу евристичного потенціалу кожної з політичних методологій: їх «узгоджуваність» та можливість їх аналітичного поєднання з концептологією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як і будь-яка інша наука, політологія оперує концептами різних видів, а також поняттями і категоріями, що формують термінополя, терміносистеми, комплекси понять, які сукупно становлять концептосферу політичної науки. Концептологія як галузь мовознавства займається аналізом процесів створення і трансформації як окремих концептів, так і систем понять. Оскільки саме поняття *концепт* не має єдиного усталеного значення, його прийнято по-різному тлумачити залежно від напрямку мовознавства: від акцентування «ментального характеру концепту» з його роллю в психічних процесах у *когнітивно-психологічному* напрямі [3, с. 235], наголосу «на домінантності культурного елементу» в структурі концепту в *культурологічному* напрямі [3, с. 236], до розуміння концепту «як знання, що несе певну інформацію» представниками *епістеміологічно-інформаційного* підходу [3, с. 237]. В Україні дослідженням концептів і концептосфер займається видатний мовознавець А. Приходько, який, зокрема визначає *термінополя* які ділянки концептосфери «що становлять собою стійке угруповання типологічно і значеннєво однорідних та ієрархічно впорядкованих концептів, спеціалізованих на організації когнітивно-семантичних просторів» [4, с. 223–224]. У соціальних науках відомим дослідником концептів є Г. Гертц, одна з фундаментальних праць якого так і називається: «Концепти суспільствознавства» (*Social science concepts*). Г. Гертц вважає концепти «теоріями про нарізні конститутивні елементи певного феномену» [5, с. 5], наголошує на їхній *багатовимірності* [5, с. 6] і розробляє досить емпіристичну «концепцію концепту», що дозволяє їх операціоналізацію до рівня змінних у рівняннях та статистичних моделях. Окрім концептологічної, ця стаття, вочевидь, містить і методологічно-політологічну компоненту. Оскільки існує доволі велика кількість різного матеріалу щодо становлення та розвитку політичної науки, для цілей саме цієї публікації візьмемо одну з німецької традиції – працю К. фон Байме [6], та одну – з англосаксонської, а саме – книгу британського науковця К. Хейя [7].

Формулювання цілей статті. Мета полягає у порівняльному розрізі переваг та недоліків підходів до дослідження концептополів політичної науки в аналітичних рамках основних політологічних дослідницьких методологій.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Спочатку розглянемо типології методологічних підходів до дослідження політичних феноменів, розроблених німецьким науковцем Клаусом фон Байме. Його праця, що цікаво, доступна у російському перекладі, видана в Україні, проте у цій статті я використовуватиму книжку мовою оригіналу (тобто німецькою). На перший погляд може видатися дивним, що окремий розділ безпосередньо про методологію досліджень включено до книжки з назвою «сучасні політичні теорії». Справді, в українській чи російській політологічній науковій традиції, так би мовити, «теоретизувати» прийнято окремо від розглядів методологій та методів дослідження. Хоча німецька політична наука в розрізі застосування методів і технік дослідження не настільки «сурова» як

англосаксонська (що, зокрема, проявляється в суттєво меншій кількості публікацій із використанням серйозного кількісного підходу, що робить статті у фахових німецьких політологічних видань подібними до наших: статистичного аналізу в них у край мало), вона все ж приділяє достатню увагу методологічним аспектам. Методологія розуміється не лише як сукупність методів, бо й сам метод не трактується виключно як дослідницька техніка, про що й пише фон Байме, який вважає, що таке розуміння методу «несе в собі загрозу, бо феномени, які можна було би спостерігати, цілком перетворюються на конструктивні поняття (*Konstrukt-Begriffe*) або на операціоналізовані шифри, котрі наперед задають результати, унаслідок чого соціальна реальність відображається лише схематично, а «естетика» дослідницької техніки ставиться над релевантністю політичної проблеми» [6, с. 87].

Отже, беручи на озброєння широке розуміння методологій, К. фон Байме виділяє шість методологічних підходів (*methodische Ansätze*) у теорії політики, : 1) історично-генетичні; 2) інституційні; 3) бігевіоралістичні; 4) функціонально-структурні; 5) раціонального вибору; 6) порівняльні [6, с. 88]. У той же час британський науковець, професор політичного аналізу (саме так називається його посада в Шеффілдському університеті) спочатку пише про «мейнстрім політичної науки» [7, с. 7] та групує його в «три окремі (*distinct*) перспективи: теорія раціонального вибору, бігевіоралізм та новий інституціоналізм» [7, с. 7]. Як і належить британському науковцю, далі він розробляє цю класифікацію ретельніше й пише окремо ще й про *реалізм*, *неореалізм*, *неолібералізм*, *конструктивізм* та *постмодернізм* [7, с. 17–27]. Після цього К. Хей переходить до підрозділу під назвою «аналітичні стратегії у сучасній політичній науці та міжнародних відносинах» [7, с. 27], а самі ці стратегії він представляє в таблиці у вигляді трьох «аналітичних парадигм у сучасній політичній науці» [7, с. 29], які відрізняються від «трьох окремих перспектив», представлених раніше, тим, що до *нового інституціоналізму* додано *конструктивізм*. Цікаво, що чимось подібний підхід до класифікації аналітичних традицій у політичній науці знаходимо і в німецькій традиції. Він, щоправда, виходить із дещо інших передумов: німецький науковець Д. Штернбергер описав три «джерела» політики як *політологіку* (*Politologik*), представлену Арістотелем, *демонологіку* (*Dämonologik*), представлену Мак'явеллі, та *есхатологіку* (*Eschatologik*), представлену Марксом [8, с. 383]. Як підсумовує цей підхід фон Байме, «стисло ці три концепції політики були названі інституційною, процесуальною й інтенційною [концепцією]» [6, с. 98]. Отже, хоча на перший погляд підходи до класифікації методологій політологічних досліджень і різняться між собою, проте при ретельнішому аналізі можна помітити й спільні риси. Опираючись на них спробуємо простежити можливості дослідження концептополів політичної науки.

Очевидною спільною рисою обох підходів є врахування *інституціоналізму*. Як пише фон Байме, аналізувати «орієнтовану на субстанцію (*substanzorientierte*) концепцію інституцій» можна «через дослідження ролі, яку ці інституції відіграють у соціальній системі» [6, с. 99]. Тут ідеться про центральну роль інституцій в історичній соціології і, на думку вченого, слід уважно придивлятися до інсти-

туційних напрямів досліджень саме в контексті того, якими вони вважають *ролі інституцій та систем* [6, с. 99]. Водночас для нас важливо, що тут ідеться і про розуміння *інституції як концепту*, що дає нам змогу подивитися на *інституціоналізм як концептополе політичної науки*. У цьому особливо допомагає К. Хей, який у своїй таблиці про *новий інституціоналізм* окремим пунктом прописує *ключові концепти*, серед яких – інституції, час (*timing*), послідовність, історія, переривчаста рівновага (*punctuated equilibrium*) [7, с. 15]. Відповідно, самі напрями інституціоналізму ми можемо аналізувати як *концептополя*, для яких ключовими є певні концепти різних рівнів. Так, наприклад для нового інституціоналізму важливо враховувати «соціалізацію акторів у певних інституційних умовах, що визначають неформальні правила та процедури» [7, с. 14], відтак особливу важливість набуває дослідження відповідних *суб-концептополів* «порядку», «правил» або, як зазначає сам К. Хей, «логіки належної поведінки – *logics of appropriateness*» [7, с. 14].

Водночас, як і будь-яка інша методологія, інституціоналізм не позбавлений певних недоліків. Щодо *неоінституціоналізму* К. Хей визначає кілька недоліків, серед яких, мабуть, релевантними до дискусії про дослідження концептів і концептополів є такі: «актори є бранцями інституційних контекстів», «інституціоналізм схиляється до [надмірної] описовості», неоінституціоналізм «краще пояснює стабільність ніж зміни» [7, с. 15]. Відповідно, це накладає такі обмеження й на дослідження концептополів: 1) актори як «бранці» діють у певних контекстах, сформованих інституціями, а отже, ускладнюється *проактивна діяльність* акторів із формування концептополів; 2) надмірна описовість може означати «гальмування» на етапі викладу етимології чи семантики концепту та не доводить процес аналізу до дослідження ономазіологічного рівня; 3) пояснення стабільності, а не змін, обмежує можливості дослідження динаміки концептів та процесів конфігурування концептополів. Окремим перспективним напрямом може бути дослідження концепту *відкритості*, оскільки «в основі інституціоналістської концепції політики лежить уявлення про принципову відкритість політичного процесу та принципову політичну рівність усіх повноправних громадян» [7, с. 99], відтак політологи можуть орієнтуватися на дослідження умов взаємодії акторів у межах певних інституцій.

Важливість дослідження *дії* для політичних наук К. фон Байме пояснює тим, що «систематичні науки, такі як суспільствознавчі, є натомість [на відміну від історичних] науками про дії (*Handlung swissensch aften*)» [6, с. 89]. Дії на *метарівні* як ключові концепції методологій К. Хей виділяє декілька – це, безумовно, *соціальне конструювання реальності* для конструктивізму [7, с. 25], *співпраця* для неолібералізму як теорії міжнародних відносин [7, с. 23] і *деконструкція* в постмодернізмі [7, с. 27]. Разом із тим особливо оманливим, як зазначає К. Хей, є дослідження дії в межах *теорії раціонального вибору*. Неозброєним оком видно, що ключовим для цієї теорії є концепт *вибір*, який ми можемо розуміти як проактивну дію, проте якщо задуматися, то побачимо «парадоксальний структуралізм раціонального вибору» [7, с. 103], ілюстрованого таким питанням: «хіба є сенс говорити про *вибір* раціонального актора в контексті, який, як передбачається, має лише одну раціональну опцію?» [7, с. 104]. К. Хей

має рацію: якщо розглядати політичних акторів як *раціональних*, котрі намагаються збільшити свою користь і максимізувати вигоди (відповідно зменшити втрати), то в будь-якому контексті є лише одна, найбільш раціональна опція – варіант дії, усі інші – різною мірою *нераціональні*, тож про який *вибір* насправді може йтися Звісно, це не виключає можливості дослідження концептів, проте зводить їх, по суті, до дослідження *концептополя раціональності* відповідного контексту взаємодії акторів, аналізованого політологами.

Очевидні можливості дослідження концептополів у *структурно-функціоналістському* підході до розкриття політичних феноменів, як його виділяє К. фон Байме. В межах когнітивної лінгвістики існує *структурно-системний* підхід до концепту, згідно з яким «будь-який концепт завжди виступає частиною певної системи та, зі свого боку, сам має складну структуру» [1, с. 236]. В англосаксонській традиції політичної науки існує дещо інше бачення понять «структура» та «функція» як складових частин методологічних напрямів. *Функціоналізм* К. Хей вписує разом зі структуралізмом, релятивізмом і постмодернізмом до образливих слів (*terms of abuse*) у «лексиконі політичного аналітика» [7, с. 216]. Визначення *структуралізму* в книзі теж достатньо «суворе» й подається таким чином: «структуралізм – це пояснення політичних впливів (*effects*), результатів і подій виключно в категоріях структурних чи контекстуальних факторів» [7, с. 102]. Спробуємо подивитися на це визначення під нейтральним кутом зору: справді, політичні дії та взаємодії відбуваються в межах певних структур чи контекстів; дійсно, концепти, а тим більше концептополя, мають свою структуру. Тож, мабуть, немає нічого відверто негативного в намаганні визначити взаємозв'язки між структурами концептополів та суспільно-політичних контекстів взаємодії акторів. Безумовно, обсяги статті обмежують можливості розгляду різних напрямів функціоналістської традиції, зокрема *еклектичного функціоналізму, емпіричного функціоналізму, структурно-функціонального аналізу Т. Парсонса* [9] тощо, проте в цілому напрям дослідження окреслити вдалося.

Не лише функціоналізм чи структуралізм мали змогу набути пейоративної конотації в англосаксонському дискурсі. Особливо цікавим видається й доля концепту *держава*. Як відзначає К. фон Байме, «поняття *держава* мало універсалістське додаткове значення (*Nebenbedeutung*).., яке було чужим (*fremd*) англосаксонській політичній думці. “Держава” мала в англосаксонських країнах авторитарну або марксистську конотацію» [6, с. 101]. Тут ми отримуємо повне право перейти до розгляду *конструктивістської* методологічної традиції. Звісно, розглянути її вповні в межах кількох абзаців неможливо, тож спробуємо опиратися на виклад основних положень цього напрямку згідно з К. Хеєм: «наші переконання відіграють вирішальну (*crucial*) роль у конструюванні нашої реальності; соціальний та політичний світ – не даність, він є докорінно інтерсуб'єктивною цариною – продуктом соціального конструювання; немає ніякої об'єктивної соціальної чи політичної реальності, незалежної від нашого розуміння такої реальності, немає жодної соціальної царини, незалежної від людської діяльності; ідеї як фактори (*ideational factors*) мають бути визнані

настільки ж вагомими в міжнародних відносинах, як і фактори матеріальні « [7, с. 24]. Відповідно, якщо брати відмінність у ставленнях чи сприйняттях концепту «держава» в німецькій та англосаксонській політологічній традиції, то саме конструктивізм (як дослідницька методологія) видається найбільшим адекватним потреби з'ясувати відмінності в сприйнятті, оскільки його вихідна позиція полягає в тому, що саме переконання та ідеї відіграють вирішальну роль у сприйнятті концептів [10,], які не мають чіткої, об'єктивної форми та, по суті, є продуктом соціального конструювання. Зі свого боку, К. фон Байме виразно підкреслює, що «колективні поняття (*Kollektivbegriffe*), такі як держава, не мають ніякого майбутнього в суворо історично-генетичному аналізі» [6, с. 90]. Утім, намагаючись дотримуватися принципів наукової об'єктивності (якщо, звісно, із позицій конструктивізму така може існувати), К. фон Байме пише і про критику істориками побудови концептів у суспільних науках: «суспільствознавець довільно будує свої поняття на тлі якоїсь систематики й без урахування доведеної генези понять» [6, с. 95], яку слід також урахувати під час формування програми дослідження концептополів політичної науки в межах відповідних аналітичних традицій.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.

Розглянувши три методології політологічних досліджень, як їх називає німецький політолог К. фон Байме, або три аналітичні традиції політичної науки, за термінологією британського професора політичної аналітики К. Хейя, а саме інституціоналізм, структурно-функціональний підхід і конструктивізм, можемо констатувати, що кожен із них відкриває свої можливості до дослідження концептополів політичної науки. Інституціоналізм має подвійне значення в цьому напрямі: сам напрям можна розуміти як концептосистему, ядром якої є концепт *інституція* разом з іншими концептами мезо- й мікрорівня (наприклад правила чи неформальні норми), що є його перевагою над іншими методологіями. Утім, його основним недоліком є те, що актори, якщо брати метафору К. Хейя, є «бранцями» контекстів, які мають свою структуру, що ускладнює дослідження проактивного формування концептів та, відповідно, концептополів вз боку самих політичних акторів. Побіжний огляд теорії раціонального вибору (як методології) наштовхує на думку про можливості дослідження своєрідних *псевдоконцептів*, яким виразно є концепт «*вибір*», якого в ідеології раціональності особливо й нема, оскільки актори завжди мають на основі аналізу вигод і витрат, одну, найбільшу раціональну опцію. Перспективним видається *структурно-функціональний* аналіз, оскільки його сильною перевагою є те, що політику, як і концепти, можна аналізувати за структурами та функціями, що, звісно, накладає і свої обмеження, проте може бути вихідною точкою поєднання прикладних технік аналізу суспільно-політичних концептів у політологічно-лінгвістичному розрізі. Проведений аналіз свідчить, що конструктивізм має особливі переваги над іншими методологіями, бо його дослідницька оптика налаштована на соціальне конструювання

суспільно-політичної реальності акторами, що дає змогу досліджувати семіотичний та ономасіологічний рівень концептів політичної науки. У статті не проаналізовано бігевіоралізм, що, відповідно, може бути перспективою подальших досліджень, оскільки цей методологічний напрям, зважаючи як на його значення в історії становлення політичної науки, так і його контроверсійність, заслуговує на окреме дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Юрій М. Ф. Політологія. Київ: Дакор, 416 с.
2. Воробйова О. 2011. «Концептологія в Україні: здобутки, проблеми, прорахунки». *Вісник КНЛУ. Серія Філологія*. Т.14, № 2. Ст. 53–64.
3. Косенко А. «До проблеми дефініції концепту як стрижневого об'єкту мовознавчих розвідок». Наукові записки Національного університету «Острозька академія», Серія: «Філологічна». 2009. № 11. Ст. 234–239.
4. Приходько А. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 2008, 332 с.
5. Goertz G. *Social Science Concepts*. Princeton: Princeton University Press, 2006. 296 p.
6. Beyme von K. *Die politischen Theorien der Gegenwart*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2006.
7. Hay C. *Political Analysis: A Critical Introduction*. London, Palgrave MacMillan, 2002.
8. Sternberger D. *Drei Wurzeln der Politik*. Frankfurt: Insel, 1978.
9. Парсонс Т. Соціальна структура і особистість. Київ: Дух і Літера, 2011. 338 с.
10. Алефиренко Н. «Когнітивно-дискурсивная парадигма языкового знака». *Дискурс: науч. альманах*. 2011, №7: ст. 7–17.

METHODOLOGIES FOR RESEARCHING CONCEPTS' FIELDS OF POLITICAL SCIENCE: A COMPARATIVE ANALYSIS

This article aims to consider advantages and disadvantages of different approaches to research of concepts' fields of political science within the main streams or traditions of political science research methodologies. Political science methodologies are understood as complex combinations of theoretical vantage-points and perspectives that define the use of specific analytical techniques and justify the practical reasons for applying a set of methods or analytical tools to a given political phenomenon. This article attempts to compare research programmes for analysing concepts' fields of political science within different combinations of theoretical approaches as methodologies that are known in Anglo-Saxon political science as analytical traditions. A combination of political science theories and methodologies with the study of concepts as a discipline of applied linguistics constitutes an interpretative framework of this article. A complex combination of interrelated concepts' field forms the concepts' sphere of political science, which is made of a variety of different concepts. To study them means to adjust an analytical study toolbox. Since the main politological research methodologies are also theories about ontology and epistemology of the political science they have and inner structure and dynamics of their own. This article proves that methodological approaches and analytical traditions based on an Anglo-Saxon and a German classification of C. Hay and K. vom Beyme, differ significantly in their heuristic potentials: every methodology has its advantages and limitations however constructivism has substantial advantages over institutionalists, functionalist and rationalist approaches, even though each of them has its own value in researching the concepts' fields of political science in their complexity. Behaviouralism was not taken for consideration in this article since it requires a separate analytical paper of its own. As an important and, at the same time, rather controversial strain of thought and methodology in political science, behaviouralism focuses exclusively on the

outcomes of behaviour that can be registered and quantified thus it basically denies a place for concepts, conceptions, and ideas in general.

Key words: political science concepts, politological concepts' sphere, political science theory, research methodology, concepts studies, research methods.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Yuriy M. F. *Politology*. Kyiv: Dakor. 416 p. (in Ukrainian).
2. Vorobyova O. 2011. «Conceptology in Ukraine: achievements, problems, miscalculations». *Visnyk KNLU. Seriya Filologiya*. Vol. 14, No.2, pp. 53–64 (in Ukrainian).
3. Kosenko A. «To the problem of defining the concept of a yak haircut about the movement of rods». *Written notes of the National University «Ostrozka Akademiya», Seriya: «Philologic»*. 2009, №11, pp. 234–239. (in Ukrainian).
4. Prykhodko A. Concepts and concept systems in cognitive-discursive paradigms of linguistics. Zaporizhzhia: Premier, 2008, 332 p. (in Ukrainian).
5. Goertz G. *Social Science Concepts*. Princeton: Princeton University Press, 2006. 296 p.
6. Beyme von. K. *Die politischen Theorien der Gegenwart*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2006.
7. Hay C. *Political Analysis: A Critical Introduction*. London, Palgrave McMillan, 2002.
8. Sternberger D. *Drei Wurzeln der Politik*. Frankfurt: Insel, 1978.
9. Parsons T. *Social Structure and Personality*. Kyiv: Dukh i Litera, 2011. 338 p. (in Ukrainian).
10. Alefirenko N. «Cognitive-discursive paradigm of the language sign». *Discourse: scientific almanac.*, 2011, №7, pp. 7–17. (in Russian).

Матеріал надійшов до редакції 06.10.2018 р.

РОЗДІЛ III

Регіональні студії

УДК 327.83

Святослав Вилінський,

викладач кафедри іноземних мов, Інститут міжнародних відносин,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Ю. Ілленка 36/1, 04118, Київ, Україна.
slavavylinskij@ukr.net

ПОЛІТИКА ФРН ЩОДО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В РЕГІОНІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Мета дослідження – поглиблення наукових знань про особливості сучасної соціальної політики ФРН у країнах Центральної Азії, насамперед стосовно поширення німецьких стандартів у галузі охорони здоров'я, формування інститутів із гарантування прав на отримання медичної допомоги та покращення стану здоров'я населення. Ключовими питаннями, що розглядаються, виступають: 1) з'ясування ключових напрямів німецької політики в зазначеній галузі; 2) огляд провідних структур, залучених у просування німецьких стандартів у регіоні; 3) розгляд безпосередніх механізмів та інструментів з упровадження німецької політики в регіоні.

Зроблено висновок про те, що сучасна політика Німеччини в регіоні Центральної Азії в галузі охорони здоров'я має комплексний і системний характер. Це відображено в тому, що зусилля Німеччини в зазначеному регіоні концентруються одночасно на виконанні як стратегічних, так і тактичних завдань. У межах стратегічного кола завдань виступають: 1) зниження фінансових і географічних бар'єрів в отриманні населенням медичної допомоги; 2) поліпшення загальної якості державних послуг у сфері охорони здоров'я; 3) розв'язання складних епідеміологічних та демографічних проблем країн регіону. Завданнями тактичного плану для ФРН у регіоні Центральної Азії залишаються: 1) підтримка національних програм із реформування системи охорони здоров'я; 2) стимулювання регіонального обміну досвідом та інформацією про найкращу практику дій; 3) фінансування й кредитування національних ініціатив і проектів у галузі охорони здоров'я центральноазійських країн. Одночасно особливість німецької політики в регіоні відображається у двох притаманних їй рисах: 1) реалізації державного впливу у вигляді моделі державно-приватного партнерства, за якої безпосередніми виконавцями чи впроваджувачами німецьких проектів та програм на місцях виступають німецькі неурядові фінансові, громадські й технічні установи; 2) спрямованості на досягнення максимальної синергії між форматами двостороннього міжурядового співробітництва з питань охорони здоров'я та співробітництва сторін у глобальних цілях сталого розвитку.

Ключові слова: Німеччина; зовнішня політика; охорона здоров'я; Центральноазія; неурядові організації.

1. ВСТУП

Постановка проблеми та її значення. На сучасному етапі Федеративна Республіка Німеччина виступає в ролі однієї з провідних світових демократій, є державою-прикладом для наслідування іншими в соціально-економічному та цивілізаційному вимірах, виступає прихильником й одночасно промоутером концепції сталого розвитку. Підвищуються роль та активність німецької дипломатії в різних регіонах світу, одним із яких сьогодні можна відзначити й Центральну Азію.

За таких умов недостатньою ґрунтовним і системним, на нашу думку, залишається рівень академічних знань про місце та роль Німеччини в регіоні Центральної Азії.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Наявні сьогодні наукові дослідження (А. Кліннерт [1], Р. Роусс [4], В. Фрольцов [5]) стосуються переважно загальних геополітичних аспектів присутності ФРН у регіоні (із підкресленням значення енергетичного чинника). Окремі дослідження, що висвітлюють політичну чи економічну присутність Німеччини в центральноазійських державах, часто відтворюють це в контексті загальної політики й стратегії в зазначеному регіоні Європейського Союзу (Р. Імангалієв та Л. Імангалієва [2], С. Погорельська [3]). Водночас лише поодинокі дослідження (І. Міхельс і Х. Стоувер [6]) стосуються вузькоспеціалізованих аспектів участі німецьких фахівців із надання медичних послуг у регіоні Центральної Азії.

Мета й завдання дослідження. Мета цього дослідження – поглиблення наукових знань про особливості сучасної соціальної політики ФРН у країнах Центральної Азії, насамперед про особливості сучасного поширення німецьких стандартів у галузі охорони здоров'я, формування інститутів із гарантування прав на отримання необхідної медичної допомоги та покращення загального стану здоров'я населення. Ключовими питаннями, що розглядатимуться при цьому, виступатимуть: 1) з'ясування ключових напрямів німецької політики в зазначеній галузі; 2) огляд ключових структур, залучених у просування німецьких стандартів у регіоні; 3) розгляд безпосередніх механізмів й інструментів з упровадження німецької політики в регіоні.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Значну частку в межах «м'якого» впливу Німеччини в країнах Центральної Азії наразі становить її допомога в розв'язанні соціальних проблем, із якими відповідні держави щоденно стикаються. Безпосередньо тут ідеться про актуальні проблеми в секторі охорони здоров'я. Зокрема, наявні сьогодні системи охорони здоров'я всіх центральноазійських республік існують завдяки ще радянським упровадженням та структурам. Ще на початку 1990-х років вони зіткнулися зі значними труднощами при підтримці належного рівня охорони здоров'я, а саме: розпадом матеріально-технічної бази, нестабільністю забезпечення медикаментами, нестачею фінансових ресурсів й т. ін. Відтік медичних кадрів призвів до дефіциту кваліфікованих фахівців у сфері громадської охорони здоров'я [7].

Незважаючи на те, що країни Центральної Азії за період незалежності досягли значних успіхів у проведенні соціальних реформ, їхні системи охорони здоров'я все ще страждають від низки структурних дефіцитів, а саме: надлишкових потужностей медичних установ, неефективного використання бюджетних коштів, поганого стану будівель і комунікацій, застарілого обладнання, низького рівня знань медперсоналу в галузі сучасних методів діагностики та лікування, а також значних дефіцитів у менеджменті. Уряди держав Центральної Азії, зазвичай, дотримуються принципу безкоштовної медичної допомоги для хворих, але фактично населення стикається з необхідністю здійснення значних неформальних платежів місцевому медперсоналу. При цьому незаможне населення з великими труднощами може оплатити медичну допомогу готівкою або зовсім не в змозі це зробити. Ця група майже повністю втрачає доступ до послуг охорони здоров'я [8, с. 27]. Відповідна ситуація створює проблему із замкнутим колом, за якої бідність населення зумовлює поганий стан його здоров'я, що свідчить про низьку продуктивність системи охорони здоров'я держави в цілому.

Головна ж мета німецької підтримки, що надається у сфері охорони здоров'я в Центральній Азії, полягає в такому її розвитку в центральноазійських країнах, за якої вони в майбутньому були б у змозі успішно й на соціально прийнятних умовах розв'язувати складні епідеміологічні та демографічні проблеми. Із цією метою ФРН у рамках співробітництва задля розвитку сприяє необхідним реформам у галузі охорони здоров'я і соціальної сфері, які є складовими елементами національних стратегій зі зниження бідності та стимулювання сталого економічного розвитку. Ключові зусилля німецької сторони концентруються при цьому на зниженні фінансових і географічних бар'єрів в отриманні медичної допомоги, поліпшенні якості послуг у сфері охорони здоров'я матері й дитини, призупиненні епідемії туберкульозу та ВІЛ/СНІД, а також на поліпшенні екстреної медичної допомоги, особливо в сільській місцевості [9, с. 5].

Сучасна умовна стратегія німецького співробітництва з країнами Центральної Азії в сфері охорони здоров'я спрямована на наступні окремі цільові компоненти, для яких у Програмі співробітництва узгоджуються такі цільові показники:

1) *усунення фінансових перешкод*. Це включає: а) зменшення кількості громадян, які змушені відмовитися від медичної допомоги через географічні або фінансові причини; б) зниження розміру й числа випадків офіційних і неофіційних доплат медичному персоналу; в) зменшення частки витрат на охорону здоров'я від загального обсягу витрат сімей та особливо малозабезпечених сімей;

2) *підвищення якості обслуговування, особливо щодо захисту здоров'я матері й дитини*. Цей компонент передбачає: а) зниження показників материнської та дитячої смертності; б) підвищення ступеня використання сучасного обладнання; в) прогресивні підходи в діагностуванні хвороб пацієнтів й опитуванні громадян;

3) *призупинення поширення захворювань на туберкульоз та ВІЛ/СНІД*, куди входить: а) зниження інфекційних показників; б) показників смертності;

4) *Поліпшення екстреної та невідкладної медичної допомоги, особливо в сільській місцевості*, що передбачає: а) підвищення коефіцієнта використання медичної допомоги; б) скорочення періоду між повідомленням про нагальну ситуацію й обслуговуванням постраждалих санітарними службами [10, с. 14].

Із цією метою німецькою стороною запроваджено та наразі використовується широкий спектр практичних механізмів й інструментів. Так, із трьома державами регіону – Киргизстаном, Таджикистаном та Узбекистаном – Німеччина на двосторонній основі здійснює співробітництво в цілях розвитку. Крім того, Берліном реалізуються регіональні програми, які стимулюють транскордонний обмін досвідом та дають змогу зміцнити зв'язки також із Казахстаном і Туркменистаном, що, утім, не належать до категорії країн-партнерів за двостороннім співробітництвом із метою розвитку.

У тих державах Центральної Азії, які є партнерами Німеччини з двосторонньої співпраці з метою розвитку та в яких, як-от у Киргизстані, існують добре відпрацьовані національні програми з реформування сектору, Федеральний уряд Німеччини бере активну участь у спільних стратегіях донорів (комплексних секторальних програмах) щодо реалізації цих реформ. Для тих центрально-азійських країн-партнерів, у яких ще не створено рамкових умов для програм із реформування сектору (наприклад Туркменистан), стратегія співпраці передбачає комбіноване використання всіх можливих інструментів і виконавчих структур німецького співробітництва задля розвитку. [11].

Багаторічна активна підтримка, яку Німеччина забезпечує регіону, і відчутні результати цієї підтримки надають участі Німеччини в діалозі особливого значення. Уряд цієї країни має намір ще більшою мірою сприяти досягненню синергії між форматами співробітництва з метою розвитку, двостороннього співробітництва з питань політики охорони здоров'я й багатосторонньої політики охорони здоров'я.

Особливо помітними сьогодні є зусилля ФРН у рамках двостороннього співробітництва з метою, розвитку що спрямовані на комплексну підтримку Киргизстану, Таджикистану та Узбекистану. Інші дві держави – Туркменистан і Казахстан – мають у своєму розпорядженні достатній потенціал власних ресурсів для фінансування сфери охорони здоров'я. Крім того, вони не належать до категорії країн-партнерів Федерального міністерства економічного співробітництва й розвитку Німеччини. Однак відповідно до Концепції співпраці з країнами Центральної Азії, розробленої Федеральним міністерством економічного співробітництва та розвитку ФРН, ці країни беруть участь у регіональних програмах. Крім того, Федеральне міністерство охорони здоров'я Німеччини супроводжує та підтримує вирішення питань охорони здоров'я в Казахстані. Німецька сторона постійно прагне до досягнення синергії між діями учасників двостороннього й багатостороннього співробітництва, а також підтримуваних урядом Німеччини глобальних секторальних ініціатив, таких як Заходи на захист здоров'я (Providing for Health) і Партнерство для охорони здоров'я матерів, новонароджених і дітей (Partnership for maternal, Newborn, and Child Care).

Німецька сторона надає підтримку системі охорони здоров'я країн Центральної Азії, передусім, із таких питань:

1) фінансова й концептуальна підтримка обґрунтованих національних програм реформування системи охорони здоров'я там, де це можливо, у рамках спільної донорської стратегії;

2) зразкове проведення реформ у центральних сферах дій;

3) стимулювання регіонального обміну досвідом, інформацією про найкращу практику дій, із тим, аби досягти синергетичного ефекту під час реалізації різних проектів в одному напрямі [10, с. 16].

Достатньо широким видається й спектр німецьких структур, які виступають безпосередніми реалізаторами німецької політики в окремих державах Центральної Азії. Насамперед, німецька підтримка, яка надається країнам Центральної Азії, уже протягом багатьох років активно здійснюється через кредитну установу Банк розвитку KfW, котрий є німецькою виконавчою структурою, що найдовше бере участь у підтримці систем охорони здоров'я і шляхом прямих супутніх заходів, а також цільових заходів із підготовки й підвищення кваліфікації співробітників партнерських структур, значно підсилює ефективність інвестицій. Банк розвитку KfW виконує функції координатора підтримки, яка надається сектору охорони здоров'я.

У регіоні Центральної Азії Банк розвитку KfW сприяє проведенню інфраструктурних проектів і заходів із раціоналізації в таких субсекторах, як захист здоров'я матері й дитини, екстренна та невідкладна медична допомога, боротьба з туберкульозом. Відповідні проекти плануються та розробляються в тісній співпраці із Всесвітньою організацією охорони здоров'я ООН й узгоджуються з іншими можливими донорами [12, с. 3].

Двосторонні проекти також доповнюються регіональними програмами на рівні такої установи, як Німецьке товариство з технічного співробітництва (НТТС). Відзначимо, що ця установа стимулює регіональний обмін, зокрема з питань попередження та боротьби з ВІЛ/СНІД, а також із загальних питань розвитку систем охорони здоров'я. У рамках ініціативи з підтримки («Ініціатива Васкур») НТТС із 2003 р. надає країнам Центральної Азії допомогу під час оформлення заявок на кошти Глобального фонду GFATM для боротьби з ВІЛ/СНІД і туберкульозом.

Німецьке товариство з технічного співробітництва діє, передусім, на мезо- й макрорівнях. У межах регіональних проектів і програм Товариство надає консультаційну підтримку, спрямовану на розвиток системи, насамперед у сфері захисту здоров'я матерів. Крім того, товариство, також у рамках регіонального проекту бере участь у боротьбі з ВІЛ/СНІД, приділяючи при цьому особливу увагу питанням попередження інфекцій та боротьби з наркозалежністю [13].

При цьому зауважимо, що профілактика й лікування ВІЛ/СНІД не належить до основних напрямів співробітництва Німеччини з країнами Центральної Азії з метою розвитку. Однак Уряд Німеччини надає цільову допомогу цим програмам та активній роботі інших донорів, зокрема під час: 1) удосконалення ВІЛ-тестування й системи переливання крові; 2) створення та посилення регіональних потужностей щодо попередження ВІЛ/СНІД і наркозалежності; 3) для соціальної роботи з підлітками; 4) проведення заходів із підготовки й підвищення кваліфікації працівників охорони здоров'я з питань діагностики та лікування [10, с. 19]. Тим самим німецька сторона вже на ранніх етапах сприяє боротьбі з поширенням

ВІЛ/СНІД. Підтримка надається на регіональному рівні й лише в Киргизстані надається додаткова двостороння підтримка. Уряд Німеччини стежить за тим, щоб програми було узгоджено, а їх реалізацію скоординованою.

Активну участь у вирішенні цих питань беруть також німецький Форум Коха-Мечникова та німецький Національний референс-центр із туберкульозу. У сфері боротьби з туберкульозом німецьке співробітництво нині концентрується на специфічних питаннях, під час вирішення яких вони володіють порівняльними перевагами перед іншими донорами й глобальними фондами, наприклад при створенні референс-лабораторій і в боротьбі зі стійкими до ліків формами захворювань. Зважаючи на досягнуті успіхи й посилення сприяння з боку інших донорів, планують продовжувати роботу у сфері боротьби з туберкульозом у Киргизстані, Таджикистані та Узбекистані, адаптуючи її до поточних потреб і завдань.

Німецьке Товариство міжнародного підвищення кваліфікації й розвитку персоналу (InWEnt gGmbH) з 1997 р. надає підтримку системі охорони здоров'я Киргизстану, зокрема з питань управління якістю роботи та фінансовими ресурсами обов'язкового медичного страхування й із 2005 р. бере участь у проектах щодо попередження ВІЛ/СНІД. Курси, призначені для фахівців у сфері охорони здоров'я, заплановано проводити за новими методами, наприклад у рамках дистанційного навчання e-Learning [14].

Німецький Центр міжнародної міграції та розвитку (СІМ) із 2003 р. бере участь у німецьких проектах співробітництва, направляючи відповідних фахівців до Центральної Азії. Фахівців спрямовуються для навчання медичних працівників служби швидкої допомоги, для розробки навчальних програм і поглиблення обміну досвідом із медичних питань.

Зі свого боку, Німецька служба академічних обмінів налагоджує партнерства азійських навчальних закладів із німецькими закладами. У службу звертаються за консультаційною підтримкою вищих навчальних закладів Німеччини, які реалізують проекти у сфері охорони здоров'я [10, с. 20].

Загалом, підтримка Німеччиною регіональних програм із реформування відкриває багатообіцяючі можливості для сталого, ефективного сприяння національним системам охорони здоров'я країн Центральної Азії. Так, у Киргизстані успішно підтримується програма секторальних реформ «Манас Таалімі», де на першому плані упровадження системи гарантованого базового забезпечення, упровадження та розвитку систем медичного страхування, скорочення неофіційних доплат і введення прозорих правил для офіційних доплат пацієнтів, а також перехід до варіантів оплати залежно від ефективності послуг. Розрахунок і планування необхідної інфраструктури, створення ефективних структур фінансування дають змогу поліпшити доступ населення, передусім, малозабезпеченої його частини, до послуг системи охорони здоров'я [15]. Досвід Киргизстану, як найкращий підхід, може бути адаптований і застосований в інших країнах регіону. Так, на сьогодні на тлі дій уряду Таджикистану і його спрямованості на реформи обговорюють можливість аналогічної підтримки Республіки. Німецька сторона бере активну участь у процесі розгляду й обговорення можливостей відповідного впровадження.

Одночасно у зв'язку з тим, що в більшості країн Центральної Азії рівень материнської та дитячої смертності дуже високий, вагоме місце в стратегії німецької сторони займає сектор під назвою «Репродуктивне здоров'я». Головне значення мають заходи зі зміцнення структур медобслуговування, а також упровадження та проведення профілактичних заходів й інформаційних кампаній. При цьому особливу увагу приділяють можливостям для збільшення попиту на медичну допомогу, таким як базове соціальне забезпечення та соціальні трансферти, які дадуть змогу матерям і дітям скористатися медичними послугами прийнятної якості. Крім того, розробляються та здійснюються тренінгові модулі з питань забезпечення якості й профілактичного обстеження вагітних, а також для впровадження вимог щодо акредитації установ із захисту здоров'я матерів і дітей. Зважаючи на значимість сектору охорони здоров'я для досягнення Цілей розвитку тисячоліття та його значення для урядів країн-партнерів, планується, що робота в цьому напрямі розширяться [16].

У зв'язку зі зростанням у державах Центральної Азії кількості захворювань і травм, зумовлених нещасними випадками, зростає необхідність посилення центральноазійських систем екстреної й невідкладної медичної допомоги із різних їх аспектів. Це включає заходи, починаючи від роботи з громадськістю, для зменшення ризикованої поведінки до реорганізації перевезення хворих в екстрених випадках і служб екстреної госпіталізації, а також налагодження контактів із німецькими службами екстреної медичної допомоги за принципом шефства. У сфері екстреної медичної допомоги німецькі структури співробітництва відрізняються від інших донорів більшим досвідом і знаннями. Наразі співпраця з метою підтримки системи екстреної та невідкладної медичної допомоги здійснюється в таких партнерських країнах, як Киргизстан і Таджикистан, а також тісно зв'язана з проектами із захисту здоров'я матері й дитини.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Підсумовуючи вищевикладене, можемо зробити висновок про те, що сучасна політика Німеччини в регіоні Центральної Азії в галузі охорони здоров'я має комплексний і системний характер. Це відображено в тому, що зусилля Німеччини в цьому регіоні сконцентровано одночасно на виконанні як стратегічних, так і тактичних завдань. У межах стратегічного їх кола, можемо визначити: 1) зниження фінансових і географічних бар'єрів в отриманні населенням медичної допомоги; 2) поліпшення загальної якості державних послуг у сфері охорони здоров'я; 3) розв'язання складних епідеміологічних та демографічних проблем країн регіону. Зі свого боку, завданнями тактичного плану для ФРН у регіоні Центральної Азії залишаються: 1) підтримка національних програм із реформування системи охорони здоров'я; 2) стимулювання регіонального обміну досвідом й інформацією про найкращу практику дій; 3) фінансування та кредитування національних ініціатив і проектів у галузі охорони здоров'я центральноазійських країн.

При цьому особливість німецької політики в регіоні відображається щонайменше у двох притаманних їй рисах: 1) реалізації державного впливу у вигляді моделі

державно-приватного партнерства, за якої безпосередніми виконавцями чи впроваджувачами німецьких проектів і програм на місцях виступають німецькі неурядові фінансові, громадські та технічні установи; 2) спрямованості на досягнення максимальної синергії між форматами двостороннього міжурядового співробітництва з питань охорони здоров'я й співробітництва сторін у глобальних цілях сталого розвитку.

Утім, зазначені аспекти потребують більш поглибленого дослідження, що вважаємо перспективним напрямом подальшої роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Anne Klinnert. Die Politik Deutschlands gegenüber Zentralasien. Universität Potsdam, 2012. 108 S.
2. Имангалиев Р., Имангалиева Л. Становление германской политики в Центральной Азии в 1990-е–начале 2000-х годов. *Ученые записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки*. 2005. Т. 147. Кн. 2. С. 73–84.
3. Погорельская С. Политика ФРГ в Центральной Азии. *Актуальные проблемы Европы*. 2011. № 3. С. 27–31.
4. Richard Rousseau. Germany's Changing role in Countries of Central Asia. *Eurasia Review*. February 13, 2012.
5. Фрольцов В. В. Политика ФРГ в центральной Азии (1991–1998). *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серія 3: Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права*. 2008. № 3. С. 27–31.
6. Ingo Ilja Michels, Heino Stoever. Die Behandlung von Opiatabhängigen in Zentralasien. *ResearchGate*. October 2018. URL: <https://www.researchgate.net/publication/328661094>.
7. Здравоохранение в Центральной Азии / под ред. Макки М., Хили Дж., Фолкингем Дж.; пер. с англ. публикации «Европейской обсерватории по системам здравоохранения Health Care in Central Asia». Москва: Изд-во «Весь мир», 2002. 239 с.
8. Придерживаясь курса. Германское собрание публикаций о практиках в сфере охраны здоровья. *Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH*. Апрель 2013. 40 с.
9. Германия и Центральная Азия / Федеральное министерство иностранных дел. Берлин, 2010. 16 с.
10. Региональная секторная стратегия. Здравоохранение. Центральная Азия. *Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung*. 06.01.2010 г. 27 с.
11. Международное сотрудничество – путь инноваций здравоохранения Туркменистана. Государственное информационное агентство Туркменистана (TDH) – Туркменистан сегодня. 19 июля 2018 г. URL: <http://tdh.gov.tm/news/articles.aspx&article13780&cat15>.
12. Katharina Anschütz. The Contribution of Regional Development Cooperation to the Achievement of the Millennium Goals concerning Health Experience in the field of Financial Cooperation. *KfW Entwicklungsbank Position Paper*, May 2007. 6 p.
13. Мехрангез Турсунзода. GTZ в Таджикистане запустило проект по профилактике ВИЧ/СПИДа и наркомании. *ASIA-Plus*. 7 июля, 2010 г.
14. Aigul Azimova. Education Matters: Empowering Young People to Make Healthier Choices. *Input Paper for 9th International Dialogue on Population and Sustainable Development*. October 19–20, 2011. 6 p.
15. Национальная программа реформы здравоохранения Кыргызской Республики «Манас таалими» на 2006–2010 годы/Утверждена постановлением Правительства Кыргызской Республики от 16 февраля 2006 года № 100. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/57155/10?cl=ru-ru>.
16. Укрепление систем здравоохранения. Улучшение репродуктивного здоровья. Региональная программа Здравоохранение в Центральной Азии. (Техническое сотрудничество 2012–2015).

Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH. Апрель 2014. 2 с.

GERMANY'S HEALTH PROTECTION POLICY IN CENTRAL ASIA REGION

The aim of the article is to deepen scientific knowledge about the peculiarities of the modern social policy of Germany in the of Central Asia countries, especially with regard to the spread of German standards in the field of health care, as well as the establishment of institutions for guaranteeing the right to medical care and health improvement of the population. The key issues addressed are: 1) the identification of key areas of German policy in the industry; 2) an overview of the key structures involved in promoting the German standards in the region; 3) the consideration of direct mechanisms and instruments for the implementation of German policy in the region.

The author concludes that the modern policy of Germany in the region of Central Asia in the field of health has a complex and systematic expression. This is reflected in the fact that Germany's efforts in the region are focused simultaneously on solving both strategic and tactical challenges. Within the strategic range of tasks are: 1) the reduction of financial and geographical barriers in receiving the population of medical care; 2) improving the overall quality of public health services; 3) solving complex epidemiological and demographic problems of the countries of the region. The tasks of the tactical plan for the Federal Republic of Germany in the region of Central Asia remain: 1) support for national programs for reforming the health care system; 2) stimulating regional exchange of experience and information on best practices; 3) financing and lending to national health initiatives and projects in the Central Asian countries. At the same time, the peculiarity of German policy in the region is reflected in two peculiar features: 1) the realization of state influence in the form of a public-private partnership model, in which German non-governmental financial, public and technical institutions act as direct implementers or promoters of German projects and programs on the ground; 2) aimed at achieving maximum synergy between the formats of bilateral intergovernmental cooperation on health issues and the cooperation of the parties in the global goals of sustainable development.

Key words: Germany; foreign policy; health care; Central Asia; non-governmental organizations.

REFERENCES

1. Anne Klinnert. Die Politik Deutschlands gegenüber Zentralasien. Universität Potsdam, 2012. 108 S.
2. Imangaliev R., Imangalieva L. Stanovlenie germanskoy politiki v Tsentralnoy Azii v 1990-e–nachale 2000-h godov. *Uchenyie zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnyie nauki*. 2005. T. 147. Kn. 2. S. 73–84.
3. Pogorelskaya S. Politika FRG v Tsentralnoy Azii. *Aktualnyie problemy Evropyi*. 2011. # 3. S. 27–31..
4. Richard Rousseau. Germany's Changing role in Countries of Central Asia. *Eurasia Review*. February 13, 2012.
5. Froltsov V. V. Politika FRG v tsentralnoy Azii (1991–1998). *Vesnik Belaruskaga dzyarzhaynaga ūniversiteta. Seriya 3: Gistoryiya. Filasofiya. Palitalogiya. Satsyiyalogiya. Ekanomika. Prava*. 2008. # 3. S. 27–31.
6. Ingo Ilja Michels, Heino Stoever. Die Behandlung von Opiatabhangigen in Zentralasien. *Research Gate*. October 2018. URL: <https://www.researchgate.net/publication/328661094>.
7. Zdravooхранenie v Tsentralnoy Azii / pod red. Makki M., Hili Dzh., Folkingem Dzh.; per. s angl. publikatsii «Evropeyskoy observatorii po sistemam zdravooхранeniya Health Care in Central Asia». Moskva: Izd-vo «Ves mir», 2002. 239 s.
8. Priderzhivayas kursa. Germanskoe sobranie publikatsiy o praktikah v sfere ohranyi zdorovya. *Deutsche Gesellschaft fur Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH*. 2013. 40 с.
9. Germaniya i Tsentralnaya Aziya / Federalnoe ministerstvo inostran–nyih del. Berlin, 2010. 16 s.
10. Regionalnaya sektornaya strategiya. Zdravooхранenie. Tsentralnaya Aziya.

Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung. 06.01.2010 g. 27 s.

11. ezhdunarodnoe sotrudnichestvo – put innovatsiy zdavoohraneniya Turkmenistana. Gosudarstvennoe informatsionnoe agentstvo Turkme–nistana (TDH) – Turkmenistan segodnya. 19 iyulya 2018 g. URL: [http://tdh.gov. tm/news/articles.aspx&article13780&cat15](http://tdh.gov.tm/news/articles.aspx&article13780&cat15).

12. Katharina Anschütz. The Contribution of Regional Development Cooperation to the Achievement of the Millennium Goals concerning Health Experience in the field of Financial Cooperation. *KfW Entwicklungsbank Position Paper*, May 2007. 6 p.

13. Mehrangez Tursunzoda. GTZ v Tadjikistane zapustilo proekt po profilaktike VICH/SPIDa i narkomanii. ASIA-Plus. 7 iyulya, 2010 g.

14. Aigul Azimova. Education Matters: Empowering Young People to Make Healthier Choices. *Input Paper for 9th International Dialogue on Population and Sustainable Development*. October 19–20, 2011. 6 p.

15. Natsionalnaya programma reformyi zdavoohraneniya Kyrgyzskoy Respubliki «Manas taalimi» na 2006–2010 godyi/Utverzhdena postanovleniem Pravitelstva Kyrgyzskoy Respubliki ot 16 fevralya 2006 goda # 100. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/57155/10?cl=ru-ru>.

16. Ukreplenie sistem zdavoohraneniya. Uluchshenie reproduktivnogo zdorovya. Regionalnaya programma Zdravoohranenie v Tsentralnoy Azii. (Tehnicheskoe sotrudnichestvo 2012–2015).

Матеріал надійшов до редакції 11.10.2018 р.

УДК 355.01+327.8

Андрій Гачкевич,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри міжнародної інформації,

Національний університет «Львівська політехніка»,

79013, м. Львів, вул. Степана Бандери, 12

a.hachkevych@gmail.com

ORCIDID0000-0002-8494-1937

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В НІКАРАГУА (1981–1988) КРИЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто питання ведення гібридної війни проти держави, на території якої відбувається збройний конфлікт між владою та опозиційними силами. У статті проведено аналіз утручання США в громадянську війну на території Нікарагуа (1981–1988), виходячи з наявності гібридних загроз. Розглянуто визначені на підставі мети дослідження завдання, пов'язані з характеристикою історико-політичних обставин конфлікту в Нікарагуа, обґрунтуванням наявності ознак ведення гібридної війни з боку США, а також виявленням незбройних компонентів нападу США на Нікарагуа. Важливу роль відведено матеріалам справи «Нікарагуа проти США», порушеної перед Міжнародним Судом ООН за військові й воєнізовані дії на території Нікарагуа. Обґрунтовано судження про те, що напад на Нікарагуа з боку США є прикладом гібридної війни. Установлено, що США брали участь у Громадянській війні в Нікарагуа в прямій та непрякій (шляхом підтримки контрабанди) формах. Показано багатосторонній характер агресії США, що

проявлялася не лише у військовій, але й в економічній та інформаційній сферах. Особливу увагу приділено невійськовим гібридним загрозам з огляду на висвітлення таких дій із боку США як торговельного бойкоту, впливу на міжнародні банки, антисандиністської пропаганди, розповсюдження інструкцій для повстанців, захоплення контролю над друкованими засобами масової інформації та ін. З'ясовано, що стан громадянської війни породжує сприятливі умови для розгортання гібридного наступу на територію держави. Кризь призму результатів проведеного дослідження підтверджується припущення щодо того, що стратегія гібридної війни має на меті підірвати легітимність влади держави в різних напрямках.

Ключові слова: гібридна війна, громадянська війна, утручання у внутрішні справи, спір «Нікарагуа проти США», Громадянська війна в Нікарагуа, пропаганда.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Нині чи не кожен конфлікт, у тому числі внутрішньодержавного характеру, ведеться із застосуванням не лише звичайного озброєння, але й засобів невійськового походження, насамперед пов'язаних з інформаційною сферою. Цілком не випадково ефективно використання інформаційної зброї й успішне проведення інформаційних операцій стали важливими запоруками перемоги в будь-якому протистоянні, передусім на міжнародній арені. На початку XXI ст. навіть запроваджено до вжитку термін «гібридна війна», що відображає багатоаспектність процесів боротьби держав між собою. Приклади гібридних воєн можемо спостерігати і в історії XX ст., один із них обрано як предмет дослідження, а саме події 1980-х рр. на території Нікарагуа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ураховуючи те, що інструментарій гібридної війни, яка ведеться проти України на сучасному етапі, уключає й методи невійськового впливу, необхідність розуміння інформаційної та інших складників гібридної війни, на підставі її аналізу задля розробки заходів із протидії агресору, зумовлює особливу актуальність порушеного питання. Особливий інтерес українських учених до проблем гібридної війни, що зумовлений необхідністю осмислення й пояснення тих складних реалій, у яких сьогодні, на жаль, опинилася Українська держава, матеріалізувався у великій кількості відповідних наукових публікацій (В. Горбулін, Г. Динис, Є. Магда, І. Руценко та ін.). Відзначимо, що тематику гібридної війни також активно розробляли й іноземні вчені, серед яких – Д. Кілкулєн, Г. Ласконяріс, В. Немет, Ф. Хофман, А. Якобс.

Формулювання цілей та завдань статті. Навіть на підставі поверхового ознайомлення з концепцією гібридної війни можна зробити припущення щодо того, що в умовах громадянської війни виникають сприятливі обставини для гібридного нападу на цю державу з боку іноземної держави. Однак досі в українській науці не зроблено спроби розглянути кризь призму концепції гібридної війни події в Нікарагуа, а тому **мета цієї статті** – визначити аналіз громадянської війни на території Нікарагуа в 1981–1988 рр. на предмет виявлення гібридних загроз. Для досягнення мети поставлено такі **завдання**: охарактеризувати історико-політичні обставини конфлікту в Нікарагуа,

обґрунтувати наявність ознак ведення гібридної війни з боку США, а також розглянути незбройні компоненти нападу США на Нікарагуа.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У контексті нашого дослідження короткий історичний екскурс дасть змогу описати ті обставини, які характерні для Нікарагуа до й під час 1980-х рр. Від 1930-х до кінця 1970-х рр. державу очолювали представники клану Сомоса, правління яких було авторитарним. При цьому чинну владу підтримували США, які розглядали Нікарагуа як союзника в боротьбі з комунізмом. У таких умовах зароджується Сандиністський фронт національного визволення (далі – СФНВ), мета якого – боротьба з правлячим режимом. Завдяки реалізації тактики партизанської боротьби, удаючись до таких прийомів, як захоплення заручників і громадянські безлади, рух набуває поширення по цілій країні. Режим Сомоси повалено в 1979 р. До влади прийшли представники опозиційних сил, які підтримують соціалістичні реформи та формують Раду Управління Національною реконструкцією (оригінальна назва – «*Juntade Gobiernode Reconstrucción Nacional*»), до складу якої належать здебільшого представники СФНВ. Цікаво, що така форма правління, на думку Д. Клоуза, не являла собою ані конституційної демократії, де діє верховенство права, ані диктатури пролетаріату [1, с. 22].

Починаючи від 1980 р., на території Нікарагуа формується нова опозиційна сила, що об'єднує противників владної еліти, які не підтримують ідею наближення політичного режиму до соціалістичних зразків. Поступово рухи протесту набувають масового характеру. Події 1980-х рр. стають дуже важким періодом в історії Нікарагуа, адже саме тоді триває громадянська війна, яку проти збройних сил держави ведуть опозиційні угруповання, відомі як «контрас». Загалом збройний конфлікт «коштував» країні понад 60 000 людських жертв і 178 млрд дол. збитків [2]. Лише в 1988 р. розпочинаються переговори між Д. Ортегою, обраним у 1985 р. президентом Нікарагуа, та лідерами контрас щодо мирного вирішення внутрішньодержавного конфлікту, у результаті яких збройні дії припиняються. Громадянську війну в Нікарагуа (1981–1990), яка відображала ідеологічне протистояння між Радянським Союзом і США, можна розглядати як один із важливих епізодів холодної війни. Відзначимо, що радянська влада надавала підтримку чинній владі, яка спиралася на СФНВ, тоді як США підтримували опозиційний рух у цілому та «контрас» зокрема.

Після президентських виборів 1980 р. у США, на яких переміг Р. Рейган, на відміну від попереднього президента Дж. Картера, адміністрація якого надавала допомогу уряду Нікарагуа після революції, новообраний заявив про те, що проведення воєнізованих операцій проти Нікарагуа є питанням національної безпеки США [3, с. 342]. Обставини подальшого втручання США в громадянську війну на території Нікарагуа відображені у висновках Міжнародного Суду ООН (далі – Суду), до якого в 1984 р. звернулася Нікарагуа, звинувачуючи США в порушенні норм міжнародного права («Справа провійськові та воєнізовані дії

на території й проти Нікарагуа» – «Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua»). Цікаво, що США намагалися виправдати свою інтервенцію в Нікарагуа правом на колективну самооборону, згідно з яким кожна держава має право протидіяти агресору, який учинив напад проти держави-союзниці, у цьому випадку – Сальвадору. Однак Суд не взяв до уваги такого пояснення, адже право на самооборону виникало б у цій ситуації за умови безпосередніх збройних нападів із території Нікарагуа.

Рішення, винесене Судом у цій справі в 1986 р., підтверджує те, що США, у супереччя міжнародно-правовим нормам, надавали підтримку контраст, здійснюючи їх навчання, озброєння, забезпечення провіантом чи іншим способом заохочуючи, підтримуючи й надаючи допомогу військовим і воєнізованим діям у Нікарагуа. Крім того, США вчиняли стосовно Нікарагуа такі міжнародно-протиправні дії, як збройні напади, незаконне вторгнення в повітряний простір, мінування внутрішніх і територіальних вод, оголошення ембарго на торгівлю з Нікарагуа 1 травня 1985 р. та ін. [4]. Досить категоричну оцінку отримали дії США не лише від Суду, але й від представників доктрини, зокрема з країн пострадянського простору. «За вісім років війни (1981–1989 рр.) між контраст, які базувалися на території сусідніх країн, і сандиністами загинула велика кількість людей, десятки тисяч залишилися каліками, величезну шкоду заподіяно економіці. Неоголошена війна проти Нікарагуа, яку фактично очолили США, уключала широку антисандиністську пропаганду, дипломатичну ізоляцію, економічну блокаду, військові операції “контраст”, а також постійне антисандиністське стимулювання сусідніх із Нікарагуа держав» [5, с. 420].

Чи правильним є припущення автора, відповідно до якого підтвержене Судом утручання США у внутрішні справи Нікарагуа в порушення принципу суверенітету, яке супроводжувалося застосуванням сили, є прикладом гібридної війни? Одним із перших концепцію гібридної війни у своїх працях запропонував Ф. Хофман у другій половині 2000-х рр., наголошуючи на тому, що гібридні загрози поєднують у собі застосування звичайного озброєння та використання іррегулярних збройних формувань, а також учинення терористичних актів і застосування кримінальних елементів для досягнення поставлених політичних цілей [6, с. 24]. Цікаво, що слово «гібридизація», від якого походить прикметник «гібридний», означає «схрещування різних видів рослин і тварин із метою одержання якісно нових, кращих нащадків» [7, с. 180]. Характерним для ведення воєн у ХХІ ст. є змішування різних способів впливу на іншу державу, що не обмежуються збройними силами й звичайним озброєнням, а уключують цілий спектр дій, які відрізняються між собою не лише за суб'єктами вчинення (армія держави, іррегулярні збройні сили, терористичні угруповання, громадські організації тощо), але й за сферами активності (військова, економічна, політична, інформаційна та ін.). Для гібридної війни, на думку А. Якобса й Г. Ласконяріса, характерні декілька особливостей. По-перше, «стирання межі між військовим і цивільним», що проявляється у використанні таких засобів, як збройна сила, технології, злочинність, тероризм, економічний тиск, гуманітарні й релігійні засоби,

розвідка, саботаж, дезінформація [8, с. 2]. По-друге, учасниками гібридних воєн виступають, крім держав, недержавні актори, які в багатьох випадках перебувають у зв'язках, зокрема типу «клієнт–спонсор», із державами. По-третє, ведення гібридної війни, на відміну від конвенційної (або традиційної), не обмежується визначеним територіально полем бою (територією або частиною території держави), натомість часто охоплює декілька вимірів, насамперед сферу засобів масової інформації. На думку вчених, головним наміром цієї стратегії є ізолювання й ослаблення противника завдяки підриванню легітимності його влади в різних напрямках [8, с. 2–3].

Участь США у внутрішньодержавному конфлікті на території Нікарагуа здійснювалась у двох формах – прямій та непрямій. З одного боку, спецагенти Центрального розвідувального управління (далі – ЦРУ) здебільшого в період 1981–1984 рр. у порушення суверенітету Нікарагуа проводили мінування та інші напади на порти держави, її нафтові установки та військову-морську базу. З іншого боку, опір чинили озброєні загони контраст, які, залежачи від офіційної політики США, підтримували контакти з ЦРУ й отримували фінансування за рішенням Сенату [9]. Хоча Суд не визнав факту, що саме США створили ці формування, проте підтвердив активне сприяння їхній діяльності з боку США, а також безпосередній вплив на стратегію та тактику боротьби. Під час судових слухань допитано за ініціативою Нікарагуа Л. Карріона, відомого політичного й військового діяча, який брав активну участь у діяльності СФНВ. У своїх свідченнях він стверджував, що повстанці отримували чіткі вказівки з приводу того, яким чином вести боротьбу, а також керувалися спеціально підготовленою ЦРУ інструкцією під назвою «Психологічні операції у партизанській війні». За його словами, ця інструкція мала на меті ознайомити опозиційні сили з тим, яким чином удаватися до тактики терору, забезпечуючи її максимальну ефективність. Серед прийомів, які пояснювалися в брошурі, він виділив декілька з-поміж тих, що згадані в розділі 3: «Явний та неявний терор» («Implicitand Explicit Terror») «Вибіркове застосування насилля в цілях пропаганди» («Selectiveuse of violenceforpropagandaeffects»). Він указав на те, що ці положення покликані відштовхнути населення від підтримки уряду, зважаючи на створення атмосфери терору й страху. Серед конкретних вказівок, про які знав військовий, названо заклики убивати мирних суддів, поліцейських і відомих діячів у Нікарагуа та рекомендації щодо того, як сфабрикувати вбивства для досягнення поставлених цілей. Інструкцію розповсюджено накладом понад 2000 екземплярів серед військових підрозділів контраст. Цікаво, що, за словами Л. Карріона, кожен солдат повинен був ознайомитись із положеннями інструкції, а командир відповідного підрозділу – забезпечити це ознайомлення. Військовий також наводить приклади того, як виконувалися положення Інструкції. Наприклад, у травні 1984 р. в місцевості Саслая повстанці захопили в полон селянську спільноту та вбили 34 особи, уключаючи п'ять жінок і дев'ять дітей. Як виявилось, вони були родичами народної міліції, а деякі з них також належали

до організації, що підтримувала уряд [10, с. 17–18].

Крім військової, США здійснювали наступ і в інших галузях. Наприклад, намагались ослабити економічну систему Нікарагуа, що можна обґрунтувати не лише величезними фінансовими збитками від багаторічної війни, але й бідністю нікарагуанського народу в цілому. Адміністрація Р. Рейгана впливала на міжнародні банки (Міжамериканський банк розвитку та Світовий банк), намагаючись не допустити надання позик Нікарагуа. Крім того, США зменшили більш ніж на 90 % імпорт нікарагуанського цукру в 1982 р. [11]. Вони оголосили торговельний бойкот Нікарагуа 1 травня 1985 р., що забороняв американським компаніям імпортувати товари з цієї країни. Відзначимо, що деякі компанії США, підтримуючи ідею недоцільності втручання у внутрішні справи іншої держави, під впливом активної позиції об'єднань споживачів, таки порушували вимоги бойкоту та продовжували торгівлю з Нікарагуа. Скажімо, компанії «Thanksgiving Coffee» й «Equal Exchange» у 1985–1986 рр. імпортують каву з Нікарагуа, а власник однієї з них у 1985 р. після подорожі до Нікарагуа та знайомства з активістами просандиністської організації, навіть змінює слоган на «NotJust a Cup, but a JustCup» (А. Г. – «Це не звичайна чашка кави, а чашка заслуженої кави»). Із кожного долара від продажу нікарагуанських бобів він передавав 50 центів на підтримку чинної влади [12, с. 6].

Антисандиністська пропагандистська діяльність США мала на меті переконати не тільки населення обох країн, але й усю міжнародну спільноту в тому, що в Нікарагуа встановилася «репресивна комуністична диктатура», яка переслідує католицьку церкву, а також прагне перетворити державу в «тоталітарну темницю» [11]. У складі Ради національної безпеки США створено спеціальний підрозділ, який займався розповсюдженням пропаганди. Відзначимо, що свій наступ в інформаційній сфері США здійснювали через одну з найпопулярніших у той час нікарагуанських газет під назвою «LaPrensa». Описаний Ф. Лендісом механізм, на підставі якого проводили операції із захоплення газет, із метою впливу на громадську думку як інструмент дестабілізації застосовували ЦРУ не лише в Нікарагуа, але й у Чилі та Ямайці. Важливу роль у цьому процесі відігравала пов'язана з ЦРУ Міжамериканська асоціація преси, яка надавала свою підтримку газетам тих держав, свобода преси у яких перебувала під загрозою. Реформування газет спричиняло звільнення великої кількості працівників, модернізацію обладнання для друку, зміну формату головних сторінок. Заголовки ставали сенсаційними, велику увагу приділяли локальним катастрофам; інформацію подавали в негативному для суспільства ключі ситуацію в державі представляли як економічний і соціальний хаос. Звісно, що відповідальність за такий стан речей покладали як на ідеологію, яку підтримує уряд, так і на сам уряд [13, с. 6].

Отже, події в Нікарагуа в 1980-х рр. підтверджують, що розгортання громадянської війни в державі створює сприятливі умови для гібридного наступу на неї. При цьому саме наявність опозиційних сил, які ведуть боротьбу з владою та потребують якомога більше ресурсів і коштів, забезпечує відповідність одній із найважливіших ознак гібридної війни – участі не тільки держави, але й інших суспільно-політично активних суб'єктів, які підтримуються державою-агресором. Досліджувана ситуація з позиції критерію учасників наступу є спрощеною моделлю гібридної війни, тому що, крім держави-агресора, боротьбу проти іноземної держави ведуть формування повстанців, об'єднані ідеєю повалення державної влади. Натомість гібридні війни сьогодення відбуваються з додатковим залученням не лише озброєних груп людей, які часто приховують свій статус і не належать до партизанських загонів у традиційному розумінні цього терміна (доцільно взяти за основу II Додатковий протокол 1977 р.), але й міжнародних та громадських організацій, діяльність яких у вигляді санкцій, акцій протесту та ін. може істотно послаблювати державну владу.

Стратегія гібридної війни реалізовується як у процесі вже наявного внутрішньодержавного збройного конфлікту, так і з моменту сприяння зародженню рухів протесту. В обставинах, коли боротьба проти влади має стихійний характер і, на відміну від збройних сил держави, де існує чітка ієрархія, опозиційні є погано організовані, виступають інструментом для досягнення ними бажаних для держави, яка проводить гібридний наступ, результатами стають неформальні інструкції, що містять сформульовані відповідно до очікувань повстанців указівки до дій (наприклад «Психологічні операції у партизанській війні» для контраст). Оскільки здійснення США підтримки опозиційних сил (навчання, озброєння, забезпечення провіантом тощо) було встановленим, що підтверджували відповідні публічні розпорядженнями, то існував видимий причинно-наслідковий зв'язок між офіційною політикою держави й діями повстанців. Проте на сучасному етапі, зокрема зважаючи на аналіз кібератак як загроз національній безпеці в різних державах світу, причетність іноземних держав до відповідних нападів, хоча й виглядає повністю вмотивованою, але не є очевидною. Натомість, за аналогією з особою як суб'єктом права, держава може скористатися «презумпцією невинуватості». У багатьох випадках розпорядження від імені органів державної влади не опосередковуються документальним підтвердженням або зафіксовані в документах з обмеженим доступом. І це лише одна з причин того, чому провокування гібридних загроз конкретною державою довести проблематично.

Ведення гібридної війни проти Нікарагуа передбачало багатосторонній напад, у поле бою перетворилася не лише територія держави, але й інформаційне середовище та економічна система. Сьогодні внаслідок формування міжнародного інформаційного простору в держав з'являються нові можливості для агресії в інформаційній сфері. Порівнюючи події в Нікарагуа з прикладами гібридних воєн ХХІ ст., не можемо не відзначити те, що засобами реалізації інформаційної

політики держави-агресора, спрямованої на дискредитацію чинної влади, тоді виступали засоби масової інформації, передусім газета «La Prensa». У наш час здійснення впливу на свідомість населення не вимагає контролю над найбільш популярними газетами, телеканалами й радіостанціями в країні, натомість може відбуватися через ресурси Всесвітньої мережі Інтернет, у тому числі зусиллями «армії тролів». За таких обставин рішення органів державної влади Нікарагуа закрити газету, яке приймалося п'ять разів щодо «LaPrensa» в 1979–1982 рр. із міркувань необхідності захисту національних інтересів, а також численні спроби обмежувати розповсюдження газети до 1986 р. за антисандиністські публікації, не ліквідувало б гібридних загроз [14, с. 42]. Звісно, що заборона Інтернету на території держави, хоча й не є нездійсненою, як показує досвід Північної Кореї, але має більш небезпечні для держави наслідки міжнародної ізоляції через порушення принципу свободи слова, ніж ті, які заподіює наступ в інформаційній сфері. Вразливим місцем держави, яка потерпає від гібридної війни, є її економічна система. Зробити державу банкрутом – це чи не найбільша шкода, яка може бути завдана їй. Зрештою, вивчення економічного компонента гібридної війни, як і інформаційного, на основі узагальнення досвіду подій 1980-х рр. заслуговує більш детального розгляду як предмет окремого дослідження.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, під час громадянської війни в Нікарагуа (1981–1988) США реалізували політику гібридної війни, яка, щоправда, отримала своє концептуальне закріплення значно пізніше. Відповідно до доктринальних засад гібридний наступ має на меті ослабити чинну владу, при цьому держава-агресор використовує різні засоби та прийоми, які включають залучення якнайбільшої кількості суспільно-політичних суб'єктів і передбачають реалізацію можливостей військової, економічної, інформаційної та інших сфер. Із позиції практики, на відміну від гібридних воєн ХХІ ст., події в Нікарагуа можна схарактеризувати як гібридну війну «попереднього покоління», яка велася за допомогою партизанських загонів, звичайної зброї, економічного тиску, пропаганди й традиційних засобів масової інформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. From Revolutionary Movements to Political Parties: Cases from Latin America and Africa / K. Deonandan, D. Close, G. Prevost, Eds. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
2. Timeline: Nicaragua. URL: https://web.stanford.edu/group/arts/nicaragua/discovery_eng/timeline.
3. Kammerhofer J. The US Intervention in Nicaragua – 1981–88. The Use of Force in International Law: A Case-Based Approach. Oxford: Oxford University Press, 2018. P. 342–360.
4. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/70/judgments>.
5. Блищенко И. П., Солнцева М. М. Региональные конфликты и международное право (вторая половина XX – начало XXI века). Москва: Городец, 2005.
6. Banasik M. How to Understand the Hybrid War. *Securitologia*. № 1. 2015. P. 19–34.

7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / ред. В. Т. Бусел, Київ: Ірпінськ: ВТФ «Перун», 2004.
8. Jacobs A., Lasconjarias G. NATO's Hybrid Flanks: Handling Unconventional Warfare in the South and the East. *Research Paper (NATO Defense College)*. № 112. 2015. P. 1–12.
9. CIA Helped To Mine Ports In Nicaragua. URL: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1984/04/07/cia-helped-to-mine-ports-in-nicaragua/762f775f-6733-4dd4-b692-8f03c8a0aef8/?utm_term=.d37a2ab0b8e2.
10. Military and Paramilitary Activities in und against Nicaragua(Nicaragua v. United States of America). *Merits, Judgment*. I.C.J. Reports. 1986. P. 14.
11. Guzman T. A. The CIA's Dirty War in Nicaragua. URL: <https://www.globalresearch.ca/the-cias-dirty-war-in-nicaragua/5629008>.
12. Linton A. Fair Trade from the Ground Up: New Markets for Social Justice, Seattle: University of Washington Press, 2012.
13. Landis F. «CIA Psychological Warfare Operations. *Case Studies in Chile, Jamaica and Nicaragua. Science for the People*. № 14. 1982. P. 6–11.
14. Metoyer C. C. Women and the State in Post-Sandinista Nicaragua. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2000.

THE NICARAGUAN CIVIL WAR (1981–1988) AND THE CONCEPT OF A HYBRID WARFARE

The article has been dedicated to the question of hybrid warfare sunder the conditions of internalarmed conflicts between government and opposition. Taking into considerations hybrid threats the author has analyzed the interference of the US in the Nicaraguan Civil War (1981–1988). The article considers the following tasks: the characteristics of historical and political circumstances of the conflict in Nicaragua, the proper justification of a hybrid war leading by the US and the examination of non-military components of the US aggression against Nicaragua. Materials on Nicaragua v. United States ICJ's case (Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua) have played an important role in the course of the research. The author has shown that events in Nicaragua might be regarded as an example of a hybrid war regarding the conceptual features of hybrid wars. The participation of the US in the Nicaraguan Civil War in direct and indirect forms (influencing the rebel groups of contras) has been described. The author has explained multi-sided attack of the US, which was conducted in military, economic and information fields. Special attention has been drawn to non-military actions organized and fulfilled by the US, e.g. trade boycott, putting pressure on international banks, anti-Sandinista propaganda, the distribution of manuals for guerillas, taking control of printed mass-media. The state of a civil war has been considered as a favorable situation for hybrid threats to emerge. The article has provided reasoning for taking advantage of a hybrid war by a foreign state aimed at undermining state power.

Key words: hybrid war; civil war; the intervention in domestic affairs; Nicaragua v. United States case; The Nicaraguan Civil War; propaganda.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. From Revolutionary Movements to Political Parties: Cases from Latin America and Africa / K. Deonandan, D. Close, G. Prevost, Eds. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
2. Timeline: Nicaragua. URL: https://web.stanford.edu/group/arts/nicaragua/discovery_eng/timeline.
3. Kammerhofer J. The US Intervention in Nicaragua – 1981–88. The Use of Force in International Law: A Case-Based Approach. Oxford: Oxford University Press, 2018. P. 342–360.
4. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/70/judgments>.

5. Blishchenko I. P., Solntseva M. M. *Regional. Conflicts and International Law (the Second Half of the XX – the Beginning of the XXI Century)*. Moscow: Horodets, 2005.
6. Banasik M. How to Understand the Hybrid War. *Securitologia*. № 1. 2015. P. 19–34.
7. Big Interpretive Dictionary of Modern Ukrainian Language / Busel V.T., Ed. Kyiv: Irpin: VTF «Perun», 2004.
8. Jacobs A., Lasconjarias G. NATO's Hybrid Flanks: Handling Unconventional Warfare in the South and the East. *Research Paper (NATO Defense College)*. № 112. 2015. P. 1–12.
9. CIA Helped To Mine Ports In Nicaragua. URL: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1984/04/07/cia-helped-to-mine-ports-in-nicaragua/762f775f-6733-4dd4-b692-8f03c8a0aef8/?utm_term=.d37a2ab0b8e2.
10. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Merits, Judgment. I.C.J. Reports. 1986. P. 14.
11. Guzman T. A. The CIA's Dirty War in Nicaragua. URL: <https://www.globalresearch.ca/the-cias-dirty-war-in-nicaragua/5629008>.
12. Linton A. *Fair Trade from the Ground Up: New Markets for Social Justice*. Seattle: University of Washington Press, 2012.
13. Landis F. CIA Psychological Warfare Operations. *Case Studies in Chile, Jamaica and Nicaragua. Science for the People*. № 14. 1982. P. 6–11.
14. Metoyer C. C. *Women and the State in Post-Sandinista Nicaragua*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2000.

Матеріал надійшов до редакції 17.10.2018 р.

Nataliya Dzhygalyuk,

4th year student of Specialty «International relations»,
Faculty of International Relations,
Lesya Ukrainka Eastern European National University

MAIN IMPACTS ON THE SYRIA'S CRISIS

The historical background that have influenced the Syria's crisis is described, geographical position and demographic composition that makes Syria a convenient base for opposition forces, political contacts between France, Great Britain and Russia considering the situation in Syria are characterized. The attention is focused on the prerequisites that have lead to the crisis in Syria including both inner and external factors.

In the article is mentioned two unsolved territorial disputes: the Shebaa Farms and Hatay region. Another issue, that makes Syria more diverse is Kurdish question. Colonial powers divided Middle East by not existing borders. It has led Egypt and Syria to unite and establish the United Arab Republic. One more important question is coup d'état, which was led by representatives of the military elite Salah Jadid, Hafez al-Assad, Salim Hatum, Mustafa Tlas.

The author mentioned that the civil war in Syria is mistakenly considered to be a religious conflict. The origins of the Syrian vulnerability derive not from the sectarian divisions. In fact the deterioration of situation in Syria hugely depended on social and economic factors.

Another important issue discussed in the article is that Bashar's rulling led to the so-called Damascus Spring, which represented the most important civil society mobilization preceding

the 2011 uprising.

Key words: *Syria's crisis, Syria, al-Assad regime, Kurdish question, Middle East.*

Syrian Crisis, referring to the Syrian Civil war, has ramified roots deep in the history. Vulnerable events demand in-depth analysis of not only relatively recent events, but also insight into the history of the 20th century. Since Syria is considered to be the state with very diverse culture, minorities and economically important actor of the international relations.

The impact of the Syrian crisis on the formation of the existing territorial and socio-economical situation and tendencies in region were subject to the researches of following scholars: Paul Salem, Gerald M. Feierstein, Kate Seelye, Kate Seelye.

A. O. Filonik researched the main features of reforms and policy of Syria in the 21st century. While Ya. S. Nikulina and E. N. Sejfiyeva defined the main features, reasons and prospectives of the conflict in Syria. Besides, among domestic researchers Y. Burakov contributed to the scientific acquisition in this field researching the historical aspects of contemporary Civil war in Syria.

During the World War I, France, Great Britain and Russia had held negotiations on the future of Ottoman Empire since it owned a vast territory in the Middle East. The negotiations resulted in the secret Sykes-Picot Agreement (or Asia Minor Agreement) in 1916. According to this agreement the territory of Ottoman Empire was divided into the spheres of influence of signatories. Important to mention, that division occurred without consideration of ethnical composition of areas but basing on the interests of the Allies. They had agreed to give Russia Constantinople and close areas to provide access to the Mediterranean Sea. The Great Britain sought to save the access to India through the Suez Canal and the Persian Gulf. France had a strategic interest in Syria, Aleppo due to the vast amount of investment brought in this region [9].

Since 1920 till 1946 Syria was under the mandate of France as the Ottoman Empire collapsed during the World War I. France ruled administration, modernized infrastructure, carried out reforms in agriculture. In another words, France had been preparing Syria for self-government. But despite of positive impact, France left heritage, that bothers Syria till now – The Shebaa Farms and the Hatay region. Both of them are unsolved territorial disputes.

The Shebaa Farms is about 22 km² on the Lebanese-Syrian border and the Israeli-occupied Golan Heights. France has a mandate on Lebanon, but nevertheless the Syrian-Lebanese boundary was not officially determined – neither allocated, delimited, or demarcated. France defined border between the two states on different maps, but without official or professional surveyors. French maps located the Shebaa farms within Syrian territory. However, the residents of the area continued to consider themselves part of Lebanon. This issue was noticed by the French High Commission, but no measures were taken to make the requisite amendments by French, Syrian or Lebanese side. The border matter of the Shebaa farms continued after Lebanon and Syria became independent in the mid 1940s.

Syria had not fully recognized Lebanon's independence, that is why it avoided

discussions of border with Lebanon as the prime attribute of independence and sovereignty. But in 1974, having signed the Syrian-Israeli Disengagement Agreement and the deployment of UN forces in the Golan Heights, Syria accepted Shebaa farms to be the part of the occupied Golan Heights.

When UN forces deployed in South Lebanon in 1978, Lebanese side did not consider Shebaa farms as its sphere of sovereignty. But on May 4, 2000, it made an official claim for it. Syria supported Lebanon's position motivating it by not willing this territory to come to Israel. On May 21, 2000, Hizbullah launched its first mortal attack in the area, and the Israeli-Lebanese Shebaa farms border dispute was reborn [12]. Hizbulla is Lebanese military group, that supports al-Assad's regime fighting with rellians. Moreover Hizbulla was provided with weapon by Al-Assad.

Golan Heights is another territorial dispute of Syria. It is an officially Syrian territory in the South-West, but sized by the Israel in 1967 during the Six-day War. The annexation was not recognized by the world community. This area, being strategically vital for both sides, remains unresolved issue [3].

The Hatay region was a territory of Syria according to the French mandate. But Turkey actively pushed the idea of reunification in 1930s, because this region was inhabited by a large Turkish-speaking community. French side gave it to Turkey, because they signed the agreement to cooperate during the World War II. But this agreement violated the Treaty of Lausanne and was justified by France so as it was necessary to avoid a Turkish attack on Syria.

After reaching independence, Syrian side refused to recognize the loss of Hatay, defining it as its territory on the maps, and blurring the boarder by creating the free-trade area. In order to avoid complication of bilateral relations between Syria and Turkey the Hatay issue was almost silent for decades, but Syrian crisis raised it again. The problem is that its geographical location made it a convenient base for opposition forces and a hub for smuggling weapons and rebel soldiers into Syria. Its demographic composition, mirroring Syria's ethnic and religious divisions, produced fears of serious spillover effects on the Turkish side of the border [10].

Another issue, that makes Syria more diverse is Kurdish people. They inhabit northeast and northwest along the Turkish border. Kurds are the largest minority in Syria amount to 2,5 million people. During the French mandate Kurds fate was to be determined by the Treaty of Sèvres (1920, 10 August) on partitioning of the Ottoman Empire after the World War I. According to this treaty Kurds were to be given their own territory, but due to hostile reaction of Turks it was failed and on 24 July 1923 it was reconsidered in the Treaty of Lausanne. But it did not mentioned the Kurdish question.

Following years under of governance of Syria, Kurds were put under repressions. Kurds were not allowed to speak Kurdish, and to have business since they don't have Arab names. Moreover, during the 1958–1976 the peak of Arab nationalism a lot of Kurds were arrested and had their living area settled by Arabs under the pressure of government. Because they were accused of cooperation with the Syrian Communist Party. But lately, in 1900s Syria supported the Kurdish movement in Turkey and Iraq. But anyway domestic repression of Kurds continued.

Since the 2004 clashes between Arab and Kurdish football fans led Syrian security forces to open the fire on crowds, Kurdish anti-government disturbances spread to other cities, and security forces killed 38 people, injured hundreds and detained over 1,000 more. Although the government released most of the Kurds detained in March over the following months, in June it banned political activities by Kurdish parties.

The fact, that Kurds were stateless since 1960s caused a lot of violence between Kurds and Syrian state officials in 2007 (October 2006 rally in Damascus in support of 300,000 stateless Kurds).

In April 2011, when uprising already began, the Assad government issued Decree № 49 to grant citizenship to Kurds in Al-Hassakeh governorate who were previously registered as foreigners. But due to the loophole approximately 150,000 Kurds did not become the subject to this decree. Taking into account, that Kurds had to pass the interview with security institutions with the prospect of the further conscription, a lot of them preferred to remain stateless.

At the beginning of the Civil war in Syria Kurdish regions were characterized by lack of government institutions. This situation allowed Kurds to revive the Kurdish language learning – it was forbidden before the March 2011 uprising.

Also in July 2013, a campaign to gain Kurdish dominated regions was launched. The Kurdish Democratic Union Party announced the intentions towards self-ruled territories. In January 2014, Syrian Kurds established an Interim Transitional Administration in the cantons of Jazira, Kobane and Afrin. The autonomy of Syria's Kurds stumbled on the hostility of the Turkish state – cross-border raids. At the same time, Kurds the violent confrontation with ISIS was on the another front.

Kurds have established the autonomous administration – Rojava in Kurdish. Lately, in 2016 Rojava declared to be a federal region and to be renamed into the Democratic Federal System of Northern Syria. Although respect for the rights of linguistic and religious minorities and uses three official languages were introduced, it was not recognized by the Syrian government and even by the opposition Syrian National Coalition [15].

Since the colonial powers divided Middle East by not existing borders, the idea of pan-arabism (sentiments of collective Arab nationalism had already emerged in the Middle East in the early twentieth century) led Egypt and Syria unite and establish the United Arab Republic [5].

Whereas Egypt oppressed Syria's politics and economy (it was more centralized, military dictatorship), Syrian in fact turned in the Northern Region of the UAR. All Syrian political parties were spared of the influence. What is why the Ba'ath Party led by performed a coup d'état on March 8th, 1963 to change the participation the UAR in favor of Syria.

Three years later, in February 1966, one more coup d'état occurred led by representatives of the military elite Salah Jadid, Hafez al-Assad, Salim Hatum, Mustafa Tlas – this time the independent Syrian government was established. The Jadid radical government was lately replaced with Hafez al Assad government following neo-baathism (rejecting the idea of pan-arabism).

Since 1970, when Hafez family ruled Syria, Ba'ath party has been a major political power in the state. There is a variety of political parties in Syria, but in fact, Syria is a one-party system, because all smaller parties are permitted to exist only being based on the Ba'ath's party rules in the framework of National Political Front (NFP) – the coalition of smaller parties, that support Ba'ath party [2]. Thereafter ba'athism transformed into Assadism. Assadism – is the action of supporting the Syrian Al-Assad regime blindly and without rationality, becoming a faithful praiser to a point in which it becomes a religion [14]. Hafez al-Assad declared the Ba'ath to be «the leader of state and society» [4].

The Baath Party remains hugely influential, but real power is concentrated in the hands of President Assad, his family, close advisers, the military and security services. Despite this, in the eyes of many Syrians the party embodied the corruption, nepotism and stagnation that became so widespread [8].

The civil war in Syria is mistakenly considered to be a religious conflict. But anyway the loyalty of religious group to government of Assad always played an essential role. Since some religious communities support the regime than others, mutual religious intolerance in many parts of the country occurs. The fact is, that most of rebels are Sunni Muslims – they are majority in the Syria. While President Assad belongs to the Alawite minority (Shiite sect of Islam). Although Assad regime tends to be a secular regime, Alawites are alleged to enjoy privileged access to top government jobs and business opportunities – most of the top rank in Assad's army and intelligence services are Alawites, making the Alawite community as a whole closely identified with the government camp in the civil war. But anyway, religious leaders of this minority claim to be independent from Assad and do not show neither their support or condemn of Assad's regime [6].

As we can see, the origins of the Syrian vulnerability derive not from the sectarian divisions – this version is often spread by Western propaganda in mass media. In fact the deterioration of situation in Syria hugely depended on social and economic factors.

Neoliberalization and privatization process started under the president Hafez al-Assad and continued after 2000 with Bashar's rise to power. Neoliberalisation means empowering the private sector with control upon economic activity. It is based on limiting subsidies, expansion of the tax base, reducing deficit spending, limiting protectionism and opening markets up for international trade and privatisation of state property and businesses [7]. In result of neoliberalisation policy the inequality in society has developed – people, who had strong ties with Assad regime became a new bourgeoisie, while rural population plunged into poverty [1]. Since the Ba'ath party's coup d'état in 1963 Syrian economy was put under extreme pressure by government. It tried to provide free education and run big industrial projects. But fruitlessly, since corruption on the high level and low productivity were obstacles Syria failed to overcome.

After defeat in the 6-days War with Israel Syrian economy faced even bigger unemployment and decline of resources. But fortunately in 1970s the discovery of oil basins gave Syria an opportunity to stability itself. By mid 1980 s, Syria began to shift towards an export-oriented economy. During this phase of liberalization the

private sector was encouraged to be the main agent of economic development.

Entering the 1980 s Syria was faced a decline in aid due to a drastic drop in oil prices, a rising trade deficit. This economic crisis precipitated the loosening of state control over the economy. The reforms had an uneven affect on different social groups and classes.

The 1990s posed serious challenges to the Syrian regime. With the collapse of the East bloc, the dominance of the capitalist economy, and failing public sector performance, the Syrian regime reoriented its policy direction.

On one hand, Syria managed to clear a big part of its external debt through the financial rewards that it received from Arab states in return for its opposition of Kuwait's invasion by Iraq in 1991. On the other hand, Syria introduced investment Law No.10 with the hope of attracting Syrian, Kuwaiti and other Arab investors who fled Kuwait during the Iraqi invasion. By introducing this law, the state offered favorable conditions to investors. The private sector could now engage in any sector of the economy as the public sector became more and more limited in its sphere of activity.

This freedom of the private sector is demonstrated in the opening of previously restricted economic fields for investment. Furthermore, the private sector is offered tax incentives and the freedom to repatriate profits while benefiting from exemptions in customs duties and import restrictions. The push for increasing exports is supported with tax incentives. Taking advantage of the failing state of the public sector and a lack of vision for economic development, the private sector successfully strengthened its structural position within the Syrian economy. By the 1990s, the private sector had a bigger share of the Syrian economy in terms of investments in comparison to the public sector.

A number of challenges continue to exist for the Syrian regime, which forces it to remain involved in economic planning. The main reason for the public sector's involvement in the economy has been the inability of the private sector to take on the task of national economic development. Social policies and state expenditure are often supported not by taxes but through the sale of oil, which according to the IMF will be depleted by 2020. At the same time, the performance of the private sector has been marginal in terms of positive growth and redistributive measures. The rate of job creation has declined from 4,8 % in 1990 to 2,9 % in 2000 [11].

Having succeeded the President seat, Bashar al-Assad initiated the acceleration of neoliberalization changes – moving towards social market economy. That caused the foreign investments to grow, banking and tourism to develop. Despite the increase in GDP the growth was not redistributed among the population evenly but instead brought an increase of unemployment and social inequalities.

Due to this agricultural share of GDP declined from 7,8 per cent to 2,2 per cent between 2005 and 2010 repressing Syrians economically. According to a UNDP report, poverty increased from 30,1 % in 2004 to 33,6 % in 2007. The growing poverty was exacerbated by the cancellation of state subsidies after 2005, which had particularly negative effects in north-eastern Syria during the severe drought between 2006 and 2010.

A drought in the north-east Syria between 2006 and 2010 led the poorest and most deprived parts of Syria to join the uprising. The region was also the country's breadbasket and source of oil. Since 2000, this region has been rapidly sinking further into poverty as groundwater reserves were depleted and a series of overambitious agricultural development projects overstretched both land and water resources [13].

Contrary to Arab spring in other states, in Syria the revolution originated in the periphery and spread to the largest two cities – Damascus and Aleppo. This is not because the urban cities did not share the same aspirations, but rather was due to the tight control of the Assad regime on the major cities. At the core of the tight control of the Assad family are strengthened military and security apparatuses. He has an extensive mukhabarat (intelligence) network provided the regime with powerful and wide-ranging control of the population, especially in the larger urban areas.

The sharpening of social splits in the country was also deteriorated by increasing growth in unemployment of youth population. In the period leading up to the events of 2011, the region had been experiencing an increase in social struggles. No independent trade union had existed in Syria for decades, as a matter of regime policy. The regime, indeed, controlled every aspect of society. Radio and television outlets were almost entirely state-owned.

At the turn of the century, with Bashar's arrival to power, many Syrians and external observers believed the leader's liberal democratic discourse. He pledged to improve transparency and accountability, fight corruption and in the first six months of his rule, he granted amnesty to a number of political prisoners and exiled dissidents. This led to the so-called Damascus Spring, which, together with the Damascus Declaration of 2005 would represent the most important civil society mobilization preceding the 2011 uprising.

Yet the opening of the public space did not last long, and the country soon returned into «silence». A Freedom House report in 2010 ranked Syria the 178th country worldwide in terms of freedom, with a repression of freedom score of 83 per cent, on par with Saudi Arabia.

3. FINDINGS

To make a conclusion, after the World War I, France, Great Britain and Russia had held negotiations on the future of Ottoman Empire since it owned a vast territory in the Middle East. According to this agreement the territory of France had a strategic interest in Syria, Aleppo due to the vast amount of investment brought in this region.

Despite of positive impact, France left heritage, that bothers Syria till now – the Shebaa Farms and the Hatay region. Both of them are unsolved territorial disputes.

Another issue, that makes Syria more diverse is Kurdish question. The fact, that Kurds were stateless since 1960s caused a lot of violence between Kurds and Syrian state officials in 2007.

So the main issues that have effected Syria's crisis are historical background, geographical position, political conflicts, ethnical diversity and mass-media influence.

From the very beginning of 2011 the Syrian crisis attracted the attention of the entire world community. Although the Arab Spring was the most obvious trigger, in

fact, the causes of the Syrian crisis were accumulated for decades. It is not one prerequisite conflict, but a complex issue comprising various spheres of life including both inner and external factors. Historical aspect of Syrian crisis is a bright example how unresorved issues of the past may destabilize situation in the present, and how authoritarian form of governance may complicate co-existence in the democratic world.

REFERENCES

1. Angela Joya, (2011) A Comparative Study of Neoliberalism in Syria and Egypt. CONFRONTING GLOBAL NEOLIBERALISM: Third World Resistance and Development Strategies, Publisher: Clarity Press.
2. GlobalSecurity.org. URL: <https://www.globalsecurity.org/military/world/syria/political-parties.htm>.
3. Golan Heights profile. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-14724842>.
4. HARVARD DIVINITY SCHOOL. The Ba'ath Party in Syria. URL: <https://rlp.hds.harvard.edu/faq/baath-party-syria>.
5. International Encyclopedia of the Social Sciences. URL: <https://www.encyclopedia.com/history/asia-and-africa/egyptian-history/united-arab-republic>.
6. Manfreda, Primoz. «Religion and the Syrian Civil War». ThoughtCo, Sep. 30, 2018. URL: <https://www.thoughtco.com/religion-and-conflict-in-syria-2353551>.
7. Neoliberalism. URL: <https://www.investopedia.com/terms/n/neoliberalism.asp#ixzz5YEC2WV9l>.
8. Profile : Syria's ruling Baath Party. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-18582755>.
9. Sykes-Picot Agreement. URL: <https://www.britannica.com/event/Sykes-Picot-Agreement>.
10. Syria's «Lost Province»: The Hatay Question Returns. URL: <http://carnegie-mec.org/diwan/54340>.
11. The economic roots of Syria's revolution. URL: <https://www.al-monitor.com/pulse/security/2014/06/syria-revolution-economic-political-roots.html>.
12. The Palestine-Israel Journal of Politics, Economics, and Culture. URL: <http://www.pij.org/details.php?id=9>.
13. The socio-economic roots of Syria's uprising. URL: <https://www.aljazeera.net/en/content/socio-economic-roots-syria%E2%80%99s-uprising>.
14. Urban Dictionary. URL: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Assadism>.

ОСНОВНІ ВПЛИВИ НА СИРІЙСЬКУ КРИЗУ

Із початку 2011 р. сирійська криза привернула велику увагу всієї світової спільноти. Хоча Арабська весна й була найочевиднішим спусковим механізмом, фактично причини сирійської кризи накопичувалися протягом багатьох десятиліть. Наголошено, що історико-політичний аспект сирійської кризи є яскравим прикладом того, як невирішені питання минулого можуть дестабілізувати ситуацію в сьогоденні і як авторитарна форма управління може ускладнити життя в демократичному світі.

Описано історичні передумови, які вплинули на загострення кризи, географічне положення та демографічний склад, що робить Сирію зручною базою для опозиційних сил; характеризуються політичні контакти між Францією, Великою Британією та Росією з огляду на ситуацію в державі. Особливу увагу зосереджено на передумовах, які призвели до кризи в Сирії, уключаючи як внутрішні, так і зовнішні чинники.

У статті згадано дві невирішені територіальні суперечки – Ферми Шебаа та Хатайський регіон. Ще один аспект, що ускладнює залагодження кризи, – це курдське питання. Наступне важливе питання – державний переворот, який очолювали представники

військової еліти Салах Джадід, Хафез аль-Асад, Салім Хатум, Мустафа Тлас. Зазначено, що громадянська війна в Сирії помилково вважається релігійним конфліктом, оскільки її витoki впливають не лише з поділу суспільства, а насправді значно впливають на погіршення ситуації сучасні соціальні та економічні фактори. Інша важлива проблема, про яку йдеться в статті, полягає в тому, що президенство Башара призвело до Дамаської весни, яка стала найважливішим поштовхом до мобілізації суспільства, що передувала повстанню 2011 р.

Ключові слова: Сирійська криза, Сирія, режим Аль-Асада, курдське питання, Близький Схід.

Матеріал надійшов до редакції 16.10.2018 р.

УДК 32:[351.746:007]

Костянтин Захаренко,

доцент кафедри політичної психології та соціально-правових технологій,
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
kzakharenko@ukr.net

01601, Україна, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті досліджено значення інформаційної безпеки як важливого показника захищеності громадян, суспільства й держави. З'ясовано, що інформаційну безпеку розглядаємо в контексті запобігання тим шкідливим наслідкам, які можуть принести різні інформаційні загрози, а також усунення та подолання цих наслідків із якомога меншою шкодою для суспільства й громадянина. У цьому аспекті особливої актуальності набуває дослідження не лише соціально-психологічних детермінант інформаційної безпеки громадян, а й політико-правових ресурсів і механізмів захисту інформаційного простору держави в умовах функціонування глобального інформаційного суспільства. Проаналізовано, що в Україні ще не вироблено ефективної моделі системного забезпечення інформаційної безпеки держави, суспільства й людини, хоча така необхідність зафіксована на конституційному рівні. Запропоновано розробити цілісний кодифікаційний документ, який би повноцінно охопив різні аспекти формування державної політики у сфері національної безпеки, а також визначив конкретний інструментарій її реалізації.

Ключові слова: людина, політична культура, інформація, інформаційна політика, інформаційні загрози, інформаційна безпека.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Наявність в Україні активного концептуально-теоретичного дискурсу щодо проблематики інформаційної безпеки зумовлює необхідність аналізу тих визначень, які існують сьогодні щодо цієї комплексної й складної

категорії. Саме враховуючи її багатовимірність, структурно-функціональну поліморфність і системну складність, зазначаємо, що існують різні підходи до формулювання сутності категорії «інформаційна безпека».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насамперед, звернемо увагу на найзагальніші визначення поняття «інформаційна безпека» суспільства в контексті сучасного філософсько-політологічного дискурсу. Наприклад, О. Баранов визначає інформаційну безпеку як «стан захищеності національних інтересів України в інформаційному середовищі, за якого не допускається (або зводиться до мінімуму) завдання шкоди особі, суспільству, державі через неповноту, несвоєчасність, недостовірність інформації й несанкціоноване її поширення та використання, а також через негативний інформаційний вплив та негативні наслідки функціонування інформаційних технологій» [1, с.72]. Отже, такі визначення концентруються на проблематиці запобігання тим шкідливим наслідкам, що можуть становити різноманітні інформаційні загрози, а також усунення й подолання цих наслідків із якомога меншою шкодою для суспільства та людини.

Важливо також звернути увагу на ті визначення категорії «інформаційна безпека», де її розглянуто як системотворчий принцип нормального й захищеного функціонування конкретного соціуму в межах глобального інформаційного суспільства. Одним із таких визначень є доволі розлоге формулювання поняття інформаційної безпеки, що подається В. Гурковським: «Національна інформаційна безпека України – це суспільні відносини, пов'язані із захистом життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави від реальних та потенційних загроз в інформаційному просторі, що є необхідною умовою збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей державоутворюючої нації, її існування, самозбереження і прогресивного розвитку України як суверенної держави, що залежить від цілеспрямованої інформаційної політики гарантій, охорони, оборони, захисту її національних інтересів» [2, с. 35]. Загалом, у багатьох українських і зарубіжних дослідників інформаційну безпеку розглянуто сьогодні як невід'ємну складову частину безпеки національної. Більше того, інформаційна безпека в такому аспекті трактується не просто як окремий елемент національної безпеки, але і як її інтегральна наскрізна якісна характеристика та показник захищеності громадян, суспільства й держави.

Такий підхід, зокрема, є домінуючим у російській теорії й практиці забезпечення різних аспектів національної безпеки. Інформаційна безпека в цій країні в останнє десятиліття визначена як один із ключових напрямів розвитку державної безпекової стратегії. Російський учений В. Лопатін визначає інформаційну безпеку як «стан захищеності національних інтересів країни (життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави на збалансованій основі) в інформаційній сфері від внутрішніх і зовнішніх загроз» [3, с. 79], що віддзеркалює норму права Закону Російської Федерації «Про безпеку», згідно з яким «безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз» [4]. Маємо визнати, що, незважаючи на конфліктогенність інформаційної політики Кремля, її агресивність і подекуди протиправність, вона є надзвичайно ефективною, що

зумовлюється не лише адміністративно-управлінським ресурсом, але й значною увагою до цієї проблематики з боку наукової спільноти.

Мета роботи – дослідити концептуальні засади вивчення інформаційної безпеки.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Важливо, щоб в Україні постійно актуалізувався науково-теоретичний дискурс, спрямований на інтегральне та структурно-функціональне дослідження багатовимірної проблематики інформаційної безпеки. При цьому сьогодні дійсно потрібно коректно та ефективно вписати цю проблематику в контекст повноцінного забезпечення національної та державної безпеки. Як національна безпека та захищеність держави «інформаційна безпека розглядається як стан інформаційної захищеності держави (безпека об'єкта від інформаційних загроз), за якої унеможливується негативний інформаційний вплив та негативні наслідки функціонування інформаційних технологій або спеціальні інформаційні операції, акти зовнішньої інформаційної агресії та негласного зняття інформації (за допомогою спеціальних технічних засобів), інформаційний тероризм і комп'ютерні злочини не завдають суттєвої шкоди національним інтересам держави та не заважають стабільному розвитку інформаційної інфраструктури, належному функціонуванню національного інформаційного простору України та всіх пріоритетних сфер життєдіяльності» [5, с. 8]. У такому контексті дуже важливо звернути увагу на вироблення теоретико-методологічних засад дослідження проблеми інформаційної безпеки, орієнтованих саме на всебічне забезпечення національних інтересів як на внутрішньому, так і на внутрішньому рівні. Окрім того, важливо формувати всебічний концептуально-теоретичний базис, який би охоплював як філософсько-політологічний, так і інформаційно-технологічний вимір проблеми.

На нашу думку, одним із ключових вимірів теоретико-методологічних засад дослідження проблеми інформаційної безпеки має також бути філософсько-аксіологічний аналіз такого поняття, як «інформаційна безпека особистості». У цьому аспекті особливої актуальності набуває вивчення філософсько-феноменологічних і соціально-психологічних детермінантів інформаційної безпеки людини й суспільства. «Інформаційна безпека особистості – це захищеність психіки і свідомості людини від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання свідомістю, дезінформування, спонукання до самогубства, образ тощо» [6, с. 41]. Такий вимір інформаційної безпеки є невід'ємним елементом структури інформаційної безпеки нації, держави та громадянського суспільства, а отже, ураховується в нашому дослідженні як одна з основних детермінант проблеми інформаційної безпеки суспільства в контексті сучасного філософсько-політологічного дискурсу.

Отже, у нашому дослідженні різних аспектів інформаційної безпеки держави, суспільства у людини ми дотримуємося концептуально-теоретичного принципу системності, за яким жоден елемент не може бути розглянутий та визначений

без взаємозв'язку та взаємозалежності з іншими елементами. Це зумовлено, насамперед, тим, що в інформаційному суспільстві та глобальній цивілізації інформаційна безпека відіграє інклюзивно-інтегративну функцію. «Інформаційна безпека являє собою одне з важливіших понять у науці та різних сферах людської діяльності. Сутність і комплексність цього поняття виявляється характером сучасного інформаційного суспільства. Аналіз різних підходів до визначення змісту поняття «інформаційна безпека» уможлиблює зауважити про недоцільність суворого обрання тієї чи іншої позиції. Сьогодні існує необхідність розглядати дану проблему більш комплексно і системно, додати знань про цей багатогранний феномен. Більше того, найбільш прийнятним є інтегральний підхід, за якого інформаційна безпека визначатиметься за допомогою окреслення найбільш важливих її сутнісних ознак з урахуванням постійної динаміки інформаційних систем і становлення не лише інформаційного суспільства а й інформаційної цивілізації» [7, с. 35]. Звідси кожна теоретична праця з проблематики інформаційної безпеки, навіть якщо вона стосується конкретної держави, спільноти чи технологічної характеристики, обов'язково має враховувати принцип глобальності інформаційного середовища, його системності й усеохопності. Тому потрібно особливу увагу приділяти саме питанням глобального характеру проблеми інформаційної безпеки.

Окрім того, комплекс проблем, пов'язаних із категорією інформаційної безпеки, включає в себе значний масив питань, спрямованих на вивчення нових можливостей розбудови правової держави та розвитку громадянського суспільства. Саме в цьому аспекті досліджувана нами проблема є особливо актуальною для України, перед якою сьогодні постає завдання не лише забезпечення національної інформаційної безпеки, але й значної демократизації всіх сфер суспільної життєдіяльності. «Комплекс питань інформаційної безпеки людини та суспільства включає в себе такі вектори, як забезпечення інформаційних прав і свобод людини і громадянина; захист людини від неправомірного інформаційного втручання; забезпечення національної, культурної і духовної ідентичності від неправомірного втручання; забезпечення дієздатних правових та організаційних механізмів захисту відповідних прав тощо. Комплекс питань інформаційної безпеки держави включає такі вектори державної діяльності, як безпека розвитку інформаційної сфери держави; захист національного інформаційного ринку; забезпечення міжнародної інформаційної безпеки, зокрема попередження: інформаційного тероризму, використання інформаційної зброї, інформаційної війни; захист та обмеження обігу інформації в цілях безпеки; захист інформаційної інфраструктури держави тощо» [8, с. 17–18]. Отже, особлива увага має приділятися саме ролі інформаційної безпеки в сучасних українських державотворчих процесах, у становленні й захисті правової держави, у сприянні формуванню та розвитку громадянського суспільства. Це, на нашу думку, сьогодні є одним з ключових теоретико-методологічних засад, що можуть значно актуалізувати дослідження проблеми інформаційної безпеки з огляду на українську специфічну ситуацію.

Так само важливо дослідити теоретико-методологічні принципи вивчення структурно-функціональних властивостей феномену інформаційної безпеки. У

цьому вимірі значну увагу потрібно звернути на визначення тих потреб суб'єктів інформаційного забезпечення, які відіграють ключову роль у розвитку та функціонуванні інформаційного суспільства. «Суб'єкт перебуває в стані інформаційної безпеки тоді, коли ефективність його діяльності забезпечена повною, достовірною та достатньою для прийняття рішень інформацією. Такий стан досягається соціальною активністю в трьох взаємопов'язаних групах суспільних відносин, що представляють собою структурні елементи інформаційної безпеки: суспільні відносини у сфері використання інформаційних технологій, у сфері забезпечення доступу до інформаційного ресурсу й у сфері формування інформаційного ресурсу. В межах першої групи забезпечується функціонування ефективних засобів інформаційної діяльності, у межах другої – забезпечується можливість суб'єктів отримувати доступ до необхідних інформаційних ресурсів, у межах третьої – формується інформаційний ресурс, що відповідає потребам суб'єктів» [9, с. 271]. Надзвичайно важливо на сьогодні на концептуально-теоретичному рівні визначити чіткі критерії інформаційної забезпеченості й безпеки різних суб'єктів соціального функціонування – від держави до кожного громадянина, від національної спільноти до кожної регіональної громади, від глобальної цивілізації до кожної людини як носія свідомості, волі, конкретних психічних особливостей.

I, нарешті, ще одним ключовим теоретико-методологічним орієнтиром дослідження проблеми інформаційної безпеки в Україні є усвідомлення необхідності формування нової нормативно-правової бази для повноцінного функціонування в нашій державі сучасного інформаційного суспільства. Сьогодні наявні нормативно-правові документи в цій галузі є явно недостатніми та не вибудовані єдиними системними принципами. «Базовим правовим документом щодо створення і функціонування системи забезпечення інформаційної безпеки в Україні є Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 04.02.1998 р. № 74/98, у якому визначено пріоритети щодо створення інформаційного суспільства в Україні, зокрема такі, як формування правової бази інформатизації, уключаючи систему захисту авторських прав й особистої інформації; розробка національних стандартів у цій галузі, формування комп'ютерної мережі освіти, науки та культури як частини загальносвітової мережі Інтернет; формування механізмів щодо здійснення практичних заходів забезпечення інформаційної безпеки. Вихідні положення Національної програми інформатизації були деталізовані Законом України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні 2007–2015 років» від 09.01.2007 р. № 537, де передбачено формування цілісної системи інформаційної безпеки та розвиток наукової бази з удосконалення діяльності державних органів за допомогою широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій» [10, с. 3]. З огляду на необхідність формування нових принципів інформаційно-безпекової політики нашої держави, у дослідженні особливу увагу приділяють відображенню проблеми інформаційної безпеки в системі інформаційної політики України, а також проводять компаративний огляд такої політики в нашій державі та в провідних країнах світу.

Політико-правові ресурси й механізми захисту інформаційного простору

держави та інформаційної безпеки громадян в умовах функціонування глобального інформаційного суспільства є надзвичайно актуальною та гострою проблемою сьогодення. Особливо гостро вона постає в Україні, де досі не вироблено ефективної моделі системного забезпечення інформаційної безпеки держави, суспільства та людини, хоча така необхідність зафіксована навіть на конституційному рівні. «Інформаційна безпека, захист якої відповідно до ст. 17 Конституції України, поряд із суверенітетом, територіальною цілісністю та економічною безпекою, є найважливішою функцією держави, досягається за допомогою розробки сучасного законодавства, упровадження сучасних безпечних інформаційних технологій, побудовою функціонально повної національної інфраструктури, формуванням і розвитком інформаційних відносин тощо» [11, с. 163]. Отже, у нашій державі на конституційному рівні визначено необхідність повноцінного захисту інформаційної сфери держави та забезпечення інформаційної безпеки громадян. Більше того, протягом останнього десятиліття прийнято декілька нормативних документів у цій сфері, що водночас не привело до реального підвищення інформаційної безпеки в Україні.

Так, ще наприкінці минулого тисячоліття на законодавчому рівні затверджено «Національну програму інформатизації», у якій значну увагу приділено й питанням інформаційної безпеки. Відповідно до Закону України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» від 4 лютого 1998 р. «інформаційна безпека є невід'ємною частиною політичної, економічної, оборонної та інших складових частин національної безпеки. Об'єктами інформаційної безпеки є інформаційні ресурси, канали інформаційного обміну та телекомунікації, механізми забезпечення функціонування телекомунікаційних систем і мереж та інші елементи інформаційної інфраструктури країни. Результатом виконання Програми має стати пакет нормативних документів з усіх аспектів використання засобів обчислювальної техніки для оброблення та зберігання інформації обмеженого доступу; комплекс державних стандартів із документування, супроводження, використання, сертифікаційних випробувань програмних засобів захисту інформації; банк засобів діагностики, локалізації й профілактики вірусів, нові технології захисту інформації з використанням спектральних методів, високо надійні криптографічні методи захисту інформації» [12]. Отже, можна стверджувати те, що на законодавчо-нормативному рівні в нашій державі вже понад півтора десятиліття відбувається активний пошук оптимальних механізмів забезпечення різних аспектів інформаційної безпеки національного суспільства. У той самий час документи, що приймаються, поки що не забезпечують системного підходу в цій галузі, а також не забезпечуються реальними ресурсами для їх повноцінної реалізації.

Значним недоліком вітчизняного законодавства й політичного забезпечення у сфері інформаційної безпеки, на нашу думку, є те, що в законах реально не виписана системотворча сутність саме інформаційної безпеки відносно безпеки національної. На такому рівні існують лише загальні формулювання, які насправді не сприяють реалізації ефективної інформаційно-безпекової політики держави як інтегративного елементу національної безпеки. У Законі України

«Про основи національної безпеки України» поняття «інформаційна безпека» не знаходить свою операціоналізацію. Утім, тут зазначається про інформаційну сферу національної безпеки [13], при чому не дається визначення навіть і цього поняття, а лише перераховуються загрози й напрями державної політики у вищезазначеній сфері. «Перелік загроз, визначений законодавцем в цьому законі, дає можливість стверджувати про розуміння інформаційної безпеки, не як безпеки інформації в технічному аспекті, а більш широку категорію, що дещо суперечить розумінню інформаційної безпеки у Законі України «Про Концепцію Національної програми інформатизації»» [14, с. 27]. Як бачимо, навіть у ключових нормативно-правових документах, у яких певним чином формулюється проблема інформаційної безпеки держави й нації, закладені певні суперечності, що не сприяють ефективній безпековій політиці держави в інформаційній сфері.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, сьогодні дуже важливо розробити цілісний кодифікаційний документ, який повноцінно охопив би різні аспекти формування державної політики у сфері національної безпеки, а також визначив би конкретний інструментарій забезпечення такої політики. При цьому дуже важливо, щоб такий документ був цілісним та системним, визначав стратегічні пріоритети й принципи діяльності держави в інформаційно-безпековій сфері. Поки що ж у цій сфері в Україні існує значна кількість складних проблем і суперечностей. «До негативних чинників здійснення державного управління у сфері інформаційної безпеки належать відсутність сформованого цілісного уявлення про інформаційну безпеку України з позиції права та юридичної науки; комплексні проблеми розвитку інформаційного суспільства та формування нових типів (видів) правових інформаційних комунікацій і правовідносин транскордонного характеру; динамічність становлення в Україні принципово нових суспільних відносин демократичної, правової, соціальної держави в умовах геополітичних і глобалізаційних впливів, що потребує змін у вітчизняному правовому просторі. З'ясовано, що недостатній рівень інформаційно-аналітичного забезпечення державного управління у сфері інформаційної безпеки ускладнює прийняття керівництвом держави, на центральному і регіональному рівнях, виважених політико-управлінських рішень; породжує конфлікти владних, комерційних структур, суспільства і громадян; негативно впливає на прогнозування розвитку подій в Україні та за її межами, що ускладнює планування (середньо і довгострокове) заходів національної безпеки, адекватних реаліям державного становлення та розвитку» [15, с. 13]. Отже, сьогодні існує низка проблем у сфері інформаційної й національної безпеки в Україні, що потребують нагального розв'язання як у концептуально-теоретичному та законотворчому плані, так і в плані вибудовування цілісної системи реалізації стратегічних завдань у практиці реального інформаційного суспільства.

Важливим документом, що міг значно впорядкувати політико-правове

інформаційно-безпекове поле нашої країни, на нашу думку, мала стати «Доктрина інформаційної безпеки України». Реальній імплементації цього документа завадила наявна на той час політична кон'юнктура. Сьогодні ж можна повноцінно використати значний смисловий і правовий потенціал цієї Доктрини. Створити відповідні правила гри на інформаційному полі покликана «Доктрина інформаційної безпеки України», яка з'явилась у 2009 р. (затверджена Указом Президента України від 8 липня 2009 р.; для порівняння: схожий документ під назвою «Доктрина інформаційної безпеки Російської Федерації» затверджений Президентом В. Путіним 9 вересня 2000 р.) «Поява «Доктрини інформаційної безпеки України» установила чіткі правила гри щодо забезпечення інформаційної безпеки держави. Доктрина чітко визначила та окреслила основні засади інформаційної безпеки України, встановила місце інформаційної безпеки в системі забезпечення національної безпеки України, виокремила реальні й потенційні загрози інформаційній безпеці України, сформувала напрями державної політики у сфері інформаційної безпеки держави» [16, с. 81]. Ураховуючи те, що доктрина спрямована, насамперед, проти інформаційних загроз із боку Російської Федерації, а в політичній еліті України тоді панували проросійські настрої, реалізувати на законодавчому та інструментально-безпековому рівні положення Доктрини не вдалося, що й спричинило подальшу інформаційну агресію РФ проти України. Сьогодні ті стратегічні пріоритети, що зазначені в цьому документі, мають бути відроджені та ефективно реалізовані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баранов А. Информационный суверенитет или информационная безопасность? *Національна безпека і оборона*. 2001. № 1 (13). С.70–76.
2. Гурковський В. Організаційно-правові питання взаємодії органів державної влади у сфері національної інформаційної безпеки: дис. ступеня канд. юрид. наук: спец.: 25.00.02 – «Механізми державного управління». Київ, 2004, 225 с.
3. Лопатин В. Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство. Санкт-Петербург: Фонд «Университет», 2000. 428 с.
4. О безопасности: Закон Российской Федерации. *Ведомости Верховного Совета Российской Федерации*. 1992. № 15. Ст. 770.
5. Абакумов В. Правове регулювання протидії інформаційним війнам в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец.: 12.00.07 – «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Запоріжжя, 2011. 22 с.
6. Богуш В. Інформаційна безпека держави. Київ: МК-Прес, 2005. 431 с.
7. Ліпкан В. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції: навч. посіб. Київ: КНТ, 2006. 280 с.
8. Кормич Б. Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. спец.: 12.00.07 – «Теорія управління; адміністративне право і процес фінансове право; інформаційне право». Харків, 2004. 42 с.
9. Карчевський М. До питання визначення інформаційної безпеки як об'єкта кримінально-правової охорони. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 1 (27). С. 267–272.
10. Субіна Т. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки в органах Державної податкової служби України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец.: 12.00.07 – «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Ірпінь, 2010. 24 с.

11. Косошов О. Методика визначення пріоритетів показників, що характеризують рівень загроз інформаційній безпеці держави. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил*. Харків: ХУПС ім. Івана Кожедуба, 2014. Вип. 2 (39). С. 163–166.
12. Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» від 4 лютого 1998 року. *Відомості Верховної Ради*. 1998. № 27–28. Ст. 182.
13. Про основи національної безпеки України: Закон України. *Офіційний вісник України*. 2003. № 29. Ст. 1433.
14. Ліпкан В. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції. Київ: КНТ, 2006. 280 с.
15. Євдоченко Л. Удосконалення системи державного забезпечення інформаційної безпеки України в умовах глобалізації: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: спец.: 25.00.01 – «Теорія та історія державного управління». Львів; 2011. 24 с.
16. Малик І. Народження «Доктрини інформаційної безпеки України»: від теорії до практики. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. праць. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2010. Вип. 22. С. 76–81.

THE THEORETICAL BASIS OF THE STUDY OF INFORMATION SECURITY

The article examines the importance of information security as an important indicator of the protection of citizens, society and the state. It was found that information security is considered in the context of preventing the harmful consequences that can bring a variety of information threats, as well as eliminating and overcoming these consequences with the least possible damage to society and the citizen. In this aspect, the study of not only social and psychological determinants of information security of citizens, but also political and legal resources and mechanisms of protection of the information space of the state in the functioning of the global information society becomes particularly relevant. It is analyzed that Ukraine has not yet developed an effective model of the system of information security of the state, society and the person, although this need is fixed at the constitutional level. The complex of issues of information security of the state, which includes such vectors of state activity as: security of development of the information sphere of the state; protection of the national information market; ensuring international information security, in particular, the prevention of information terrorism, the use of information weapons, information war; protection and restriction of information circulation for security purposes; protection of information infrastructure of the state and the like. It is proposed to develop a comprehensive codification document that would fully cover various aspects of the formation of state policy in the field of national security, as well as identify specific tools for its implementation.

Key words: a person, political culture, information, information policy, information threats, information security.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Baranov A. Informacionnyj suverenitet ili informacionnaja bezopasnost'?, *Nacional'na bezpeka i oborona*. 2001. № 1 (13), S. 70–76 (in Russian).
2. Hurkovskiy V. Orhanizatsiino-pravovi pytannia vzaiemodii orhaniv derzhavnoi vlady u sferi natsionalnoi informatsiinoi bezpeky, dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata yurydychnykh nauk, Spetsialnist: 25.00.02 – mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia, K., 2004, 225 s. (in Ukrainian).
3. Lopatin V. Informacionnaja bezopasnost' Rossii: Chelovek. Obshhestvo. Gosudarstvo, SPb.: Fond «Universitet», 2000, 428 s. (in Russian).
4. O bezopasnosti: Zakon Rossijskoj Federacii, *Vedomosti Verhovnogo Soveta Rossijskoj Federacii*, 1992, # 15, St. 770. (in Russian).
5. Abakumov V. Pravove rehuliuвання protydii informatsiinym viinam v Ukraini, avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata yurydychnykh nauk. Spetsialnist:

12.00.07 – administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiine pravo, Zaporizhzhia, 2011, 22 s. (in Ukrainian).

6. Bohush V. Informatsiina bezpeka derzhavy, K.: «MK-Pres», 2005. 431 s. (in Ukrainian)

7. Lipkan V. Informatsiina bezpeka Ukrainy v umovakh yevrointehratsii: Navchalnyi posibnyk, K.: KNT, 2006, 280 s. (in Ukrainian).

8. Kormych B. Orhanizatsiino-pravovi osnovy polityky informatsiinoi bezpeky Ukrainy, avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia doktora yurydychnykh nauk. Spetsialnist: 12.00.07 – teoriia upravlinnia; administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiine pravo, Kharkiv, 2004, 42 s. (in Ukrainian).

9. Karchevskiy M. Do pytannia vyznachennia informatsiinoi bezpeky yak obiekta kryminalno-pravovoi okhorony. *Borotba z orhanizovanoiu zlochynnistiu i koruptsiieiu (teoriia i praktyka)*, 2012, № 1 (27). S. 267–272 (in Ukrainian).

10. Subina T. Administratyvno-pravove zabezpechennia informatsiinoi bezpeky v orhanakh Derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy, vtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata yurydychnykh nauk. Spetsialnist: 12.00.07 – administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiine pravo, Irpin, 2010, 24 s. (in Ukrainian).

11. Kosohov O. Metodyka vyznachennia priorytetiv pokaznykiv, shcho kharakteryzuiut riven zahroz informatsiinii bezpetsi derzhavy, *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho universytetu Povitrianykh Syl*, Kharkiv: KhUPS im. Ivana Kozheduba, 2014, Vyp. 2 (39). S. 163–166 (in Ukrainian).

12. Zakon Ukrainy «Pro Kontseptsiiu Natsionalnoi prohramy informatyzatsii» vid 4 liutoho 1998 roku, *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 1998. № 27–28. St. 182 (in Ukrainian).

13. Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy, Ofitsiinyi visnyk Ukrainy, 2003. № 29. St. 1433 (in Ukrainian).

14. Lipkan V. Informatsiina bezpeka Ukrainy v umovakh yevrointehratsii. K.: KNT, 2006, 280 s. (in Ukrainian).

15. Yevdochenko L. Udoskonalennia systemy derzhavnoho zabezpechennia informatsiinoi bezpeky Ukrainy v umovakh hlobalizatsii, avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata nauk z derzhavnoho upravlinnia. Spetsialnist: 25.00.01 – teoriia ta istoriia derzhavnoho upravlinnia, Lviv, 2011, 24 s. (in Ukrainian).

16. Malyk I. Narodzhennia «Doktryny informatsiinoi bezpeky Ukrainy»: vid teorii do praktyky. Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku: *Zbirnyk naukovykh prats*, Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 2010, Vypusk 22, S.76–81 (in Ukrainian).

Матеріал надійшов до редакції 17.10.2018 р.

УДК 908(477.43/.44):338.486.22:327

Юрій Земський,

доктор історичних наук,

професор кафедри міжнародних відносин та туризму

Хмельницький національний університет

29016, Україна, м. Хмельницький, вул. Інститутська 11, каб. 4–504

yury_zemsky@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

Валерій Дячок,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин та туризму,

Хмельницький національний університет,
29016, Україна, м. Хмельницький, вул. Інститутська 11, каб. 4–504
vdiatchok@ukr.net

ORCIDID: <https://orcid.org/0000-0001-8398-2326>

Ігор Журба,

доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних відносин та туризму,
Хмельницький національний університет,
29016, Україна, м. Хмельницький, вул. Інститутська 11, каб. 4–504
igor.zhurba@ukr.net

ORCIDID: <https://orcid.org/0000-0002-2554-0914>

ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У МІЖНАРОДНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ ТУРИСТИЧНОЇ АГЕНЦІЇ «ПОДІЛЬСЬКІ МАНДРИ» НА ДІЛЯНЦІ ПОДІЛЬСЬКОЇ НАДДНІСТРЯНИНИ

У статті здійснено аналіз інформаційного забезпечення туристично-екскурсійної діяльності студентської туристичної агенції «Подільські мандри» на ділянці Подільського Наддністров'я. Завдання цього дослідження – з'ясувати ретроспективу становлення та значення краєзнавчого туризму; визначити найефективніші форми дослідження й популяризації українських національно-культурних традицій та історико-краєзнавчих пам'яток Подільського краю; дослідити генезис становлення краєзнавчого туризму на засадах історичного джерелознавства; з'ясувати практичне застосування краєзнавчих розвідок у діяльності туристичної агенції «Подільські мандри». Краєзнавчі дослідження Поділля за допомогою туризму можна розподілити на теоретичні, пов'язані з напрацюванням науково-методичних засад територіальної організації активного відпочинку, і прикладні, основною метою котрих є створення рекомендацій для активізації туристичної діяльності в регіоні. Зазначимо, що основним методом дослідження до 50–60-х рр. ХХ ст. був описовий метод. Також у роботі застосовували методи аналізу й синтезу, картографічний. Зазначимо, що в статті продемонстровано інформаційні можливості нововиявлених історичних джерел, зокрема щоденникові записи мандрівки подільського архієрея Димитрія, пов'язаної з ревізією православних парафій Подільської єпархії в 1889 р., у яких висвітлено його мандрівку поселеннями Поділля й Бессарабії, що розміщуються вздовж Дністра. Використання даних історичних джерел під час організації екскурсійної діяльності туристичної агенції «Подільські мандри» враховуються в плані розвитку міжнародного туристичного співробітництва. Отже, у результаті дослідження з'ясовано ретроспективу становлення та значення краєзнавчого туризму; визначено найефективніші форми дослідження й популяризації українських національно-культурних традицій та історико-краєзнавчих пам'яток Подільського краю; досліджено генезис становлення краєзнавчого туризму на засадах історичного джерелознавства; з'ясовано практичне застосування краєзнавчих досліджень у діяльності туристичної агенції «Подільські мандри».

Ключові слова: туристичне краєзнавство, екскурсійна діяльність, туристична агенція «Подільські мандри», полонійна туристична діяльність, Поділля, Наддністров'я, історичні джерела, Димитрій Самбікін.

Постановка проблеми. В умовах розширення Європейського Союзу (ЄС) та активізації світових глобалізаційних процесів зростає роль туризму в системі міжнародних відносин. Співробітництво в галузі туризму відбувається на трьох рівнях: міжнародному, загальнодержавному та регіональному. Основоположними засадами розвитку ЄС є «Європа регіонів», тому потрібно зазначити, що визначальним рівнем розвитку туризму є регіональний, в основу якого покладено краєзнавчі аспекти. Отже, такі відносини дають можливість активізувати господарську співпрацю між регіонами сусідніх держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Галузь туризму в сучасній світовій економіці, як відомо, перебуває на хвилі динамічного розвитку. Тож не випадково в Україні вже склалася ціла плеяда знаних фахівців у цій сфері (М. Борушак, В. Василенко, Л. Дядечко, Н. Кудла, М. Мальська, Т. Ткаченко, І Школа) [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Проте царина туризму важлива, звісно, не лише з огляду на економічний зиск – вона містить у собі величезний потенціал можливостей як засіб ефективного сприяння налагодженню міжнародних відносин, громадянському та національно-патріотичному вихованню, а також утвердженню позитивних комунікаційних зв'язків поміж народами й націями, котрі є носіями різних культурно-світоглядних переконань, адже детальніше знайомство з історією та культурою рідної землі, а також з особливостями культури народів сусідніх держав сприяє формуванню толерантного ставлення до «іншого» й оцінювання наявних відмінностей як багатства світу, а не як «чужого» = «загрозливого». Однак вагомим вітчизняним науковим напрацювань у цій площині маємо зовсім небагато [8; 9; 10; 11; 12].

Мета статті – визначення можливостей практичного застосування краєзнавчих досліджень у діяльності туристичної агенції «Подільські мандри» на ділянці Подільського Наддністрів'я. Виходячи з мети, ми поставили такі **завдання**: з'ясувати ретроспективу становлення та значення краєзнавчого туризму; визначити найефективніші форми дослідження й популяризації українських національно-культурних традицій та історико-краєзнавчих пам'яток Подільського краю; дослідити генезис становлення краєзнавчого туризму на засадах історичного джерелознавства; обґрунтувати практичне застосування краєзнавчих досліджень у діяльності туристичної агенції «Подільські мандри».

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Серед різних видів сучасного туризму одним із найбільш поширених та доступних для широких верств є краєзнавчий туризм, що передбачає безпосереднє ознайомлення з ландшафтно-природними та історико-культурними особливостями рідного краю («Малої Батьківщини»). Важливість краєзнавчого туризму визначено вже досить давно. Зокрема, Іван Франко ще у 80-х рр. XIX ст. наголошував на національно-світоглядно-формульованому та патріотично-виховному значенні пізнання свого краю, рідної землі, розумінні особливостей культури та побуту рідного народу, усвідомленні історичного зв'язку з попередніми поколіннями прадідів-дідів-батьків тощо [13, с. 116].

Актуальність краєзнавчого туризму постає також через важкий спадок, який винесли українці з ХХ ст. Адже цілком очевидно, що більшість нинішніх внутрішніх проблем в Україні зумовлені втратою багатьма нашими співвітчизниками традиційного зв'язку з національним єством цієї землі та її корінним народом. І порятунком від цих проблем може бути лише утвердження на всіх теренах країни цінностей української національної культури.

Тож не випадково, що після розпаду Радянського Союзу українці жваво продовжили вивчення та відродження власної етнонаціональної культури. Сьогодні лише подивуватися можна, згадуючи, яким щасливим відкриттям було повернення з «політичного заслання» й забуття народознавчих та етнографічних праць Павла Чубинського, Матвія Номиса, Івана Огієнка, Михайла Грушевського[14; 15; 16; 17].

XXI століття принесло нові несприятливі обставини. Сьогодні інформаційно перенаповнене життя значною мірою інтернаціоналізує поведінку багатьох людей. Сприяють цьому також масові міграційні процеси. І коли в одних випадках люди рятуються від справжніх життєвих загроз, то в інших – просто шукають кращих умов для самореалізації. Однак, у підсумку, народженні в певних національно-культурних середовищах люди в ході життя змінюють свої вподобання та прив'язаності й усвідомлюють себе згодом носіями інших (набутих життєвим досвідом) культур. Отож, перед народами за таких реалій постає справжня проблема збереження власної національної ідентичності. І звісно, ця проблема найефективніше розв'язується належно організованою роботою з національно-культурного та історично-патріотичного виховання.

Найкращою сучасною формою популяризації українських національно-культурних традицій і знайомства з нашими історичними пам'ятками нині зарекомендував себе краєзнавчо-пізнавальний (автобусний) туризм. Надзвичайно мобільно, у комфортних умовах переміщення, туристи знайомляться з краєвидами рідного краю, відвідують історично пам'ятні місця, оглядають пам'ятники матеріальної культури. І все це в супроводі щільного інформаційного наповнення, що забезпечує чудове поєднання відпочинку з національно-культурним просвітництвом. Саме таку роботу налагодила громадська організація – студентська туристична агенція «Подільські мандри», створена при Хмельницькому національному університеті.

Відомо, що явище туризму в теперішньому розумінні цього поняття (як певне переміщення в просторі задля цікавого проведення вільного часу) набуло розвитку в країнах Західної Європи вже із середини ХІХ ст. Але появі організованого туризму завжди й усюди (в усіх країнах) передувала величезна кількість поодиноких мандрів і подорожей окремих людей, котрі були своєрідними першопрохідцями майбутніх туристичних маршрутів, а водночас як люди освічені та небайдужі щодо долі народу, ці поодинокі мандрівники залишили цікаві записи вражень, описи місць, які відвідували, або щоденники своїх подорожей. Організація сучасних туристичних подорожей студентською туристичною агенцією «Подільські мандри» за маршрутами, прокладеними мандрівниками минулих століть є надзвичайно привабливим та ефективним способом розв'язання вищезначених проблем національно-культурного просвітництва та виховання.

Мета студентської туристичної агенції «Подільські мандри» – це капіталізація знань, умінь, навичок і формування фахової компетенції в студентів спеціальності «Туризм» та «Міжнародні відносини, регіональні студії та суспільні комунікації». Своєю діяльністю агенція популяризує свій рідний край і любов до нього. Вона розробляє туристичний продукт на регіональному, загальнодержавному та міжнародному рівнях, але в цьому випадку, виходячи з теми статті, зупинимося на регіональному й міжнародному.

Одним із джерел для організації таких туристичних маршрутів Подільським краєм став подорожній щоденник вікарного єпископа Подільської єпархії Димитрія Самбікіна [18]. Це важливе джерело ідентифіковано зовсім недавно й тепер уперше вводиться до наукового обігу (адже відповідна архівна справа не має авторства, дат і має цілком відсторонену назву – «Описи сіл Подільської губернії»).

Подорож, яку здійснив єпископ улітку 1889 р., охопила міста, містечка та села тогочасної Подільської губернії (і водночас єпархії), а саме південних: Кам'янецького, Ушицького, Ямпільського й Могилівського повітів. Нині це південні райони Хмельницької та Вінницької областей, власне населені місця Поділля, що розміщуються в басейні середнього Подністров'я.

Димитрій (у миру – Дмитро Іванович Самбікін) родом із Вороніжчини, спочатку (із жовтня 1887 р.) як Балтський єпископ і вікарний Подільського єпископа, а згодом (із грудня 1890 р.) – як єпископ Подільський та Брацлавський перебував у нашому краї до 1896 р. та зарекомендував себе надзвичайно активним і дієвим організатором громадського життя місцевих священиків. Єпископ Димитрій не обмежував себе церковно-керівними, клерикальними справами. У період свого єпископства він довершує організаційне впорядкування краєзнавчо-історичних і народознавчих досліджень, що проводилися місцевими священиками під опікою створеного ще 1865 р. Комітету історико-статистичних досліджень Подільської єпархії [19]. За підтримки Димитрія (та за активної діяльності відомого Подільського краєзнавця священика Юхима Сідинського) у 1890 р. при вказаному Комітеті створено так зване Давньосховище артефактів, що виконувало функції музею й бібліотеки, розпочавши водночас зібрання до своїх фондів з усього Поділля письмових і речових пам'яток старовини. Заохочував єпископ також усіх підпорядкованих йому священиків єпархії до написання церковних літописів, котрі стали цінними джерелами з історії населених місць Поділля, адже, описуючи історію церков і приходів, священики залучали всю виявлену ними інформацію про свої села. Особливо відповідальні з них збирали таким чином, окрім доступних їм письмових джерел (власне клірових записів своїх попередників), також перекази та легенди з народної пам'яті про знаменні події, що відбувалися в минулому [20].

Подорожній щоденник Димитрія заслуговує на увагу неупередженим стилем викладу автора, котрий не обмежується інформацією суто церковного змісту. Поряд з описом стану церков ієрарх постійно приділяє значну увагу історичним пам'ятникам відповідної місцевості, у тому числі вдаючись до зіставлення з інформацією, що опублікована в часописі «Київська Старовина», а

також у дослідженнях Подільського краю В. Антоновича та Н. Молчановського. Переповідає народні спогади про певні події. А іноді, як-от щодо Бакоти, Дмитрій подає літописні свідчення, описи місцевого поміщика й священника, розповіді місцевих селян та власні спостереження й враження. Водночас окремо наголосимо, що впродовж усього ведення щоденника Дмитрій виявляє повагу, а іноді й захоплення життєвою культурою подолян і називає наших предків не інакше як українцями, відзначає особливості української культури.

Звісно, пересувався він упродовж своєї подорожі гужовим транспортом, ґрунтовими дорогами [18, арк. 17]. Отож цілком повторити маршрут єпископа Дмитрія сьогодні важко. А тому інформація зі щоденника про ті чи інші населені пункти Поділля, історико-культурні пам'ятки використовується принагідно в ході туристичних подорожей, розроблених студентською туристичною агенцією «Подільські мандри».

Документ починається описом відвідин села Залуччя над річкою Смотрич за 22 версти на північ від міста Кам'янця-Подільського (нині – Чемеровецький район на Хмельниччині). Звідти (після церковної служби) єпископом організовано пішу ходу з хоругвами, іконами та псалмоспівами вздовж річки Смотрич, у напрямку Нігина. У цьому краї, на високих, скелястих Смотрицьких берегах (так званого каньйону), є чимало природних печер, окремі з яких – надзвичайно великих розмірів. Саме в одній із таких печер місцеві люди виявили тоді величезну кількість людських кісток. Тож той церковний хід, організований Дмитрієм, був панахидою за невинно убієтними земляками та похованням зібраних їхніх останків [18, арк. 4–4 зв.]

У цих печерах місцеві люди переховувалися під час грабівницьких набігів татар у минулих XVI та XVII ст. Легенда оповідає, що під час одного з таких наїздів люди Залуччя й Черчі сховалися в печері. Татари, бачачи великі села безлюдними, розуміли, що мешканці десь недалеко, тож вирішили зачекати. Тим часом, перебуваючи в печері, 4 тисячі людей від малого до старого разом зі священником вирішили справити весілля молодят, які були серед них. Але перед самим обрядом вінчання наречена згадала, що в неї немає барвінкового вінка, без якого, за місцевою традицією, не гоже брати шлюб. І як не відмовляли старші люди, аби дівчина не виходила зі схованки, вона не послухалася й пішла, щоб назбирати барвінку. Зрозуміло, що татари її побачили, а далі, не маючи змоги дістати людей із печери, розклали біля входу вогонь і димом подушили гордих та нескорених подолян [18, арк. 6 зв.–7]. Як зауважує Дмитрій, народна легенда про трагедію Нігинської печери послугувала польському поету Маврицію Гославському за джерело до написання ним поеми «Барвінок», у якій саме йдеться про смерть молодої княгині через барвінок.

Цікавим є опис містечка Макова (нині – село Дунаєвецького району). Поселення це не дуже давнє, – пише подорожній, – але користується привілеями містечка з 1746 р., наданими королем Августом III. Увагу єпископа привернула мальовничість околиць цього поселення. Місцеві поміщики Раціборовські, – пише Дмитрій, – мають за пристрасть садівництво, і Маків через те відрізняється красою чудових пейзажів. Окрім власне садів, тут трапляються алеї й компактно насаджені

діброви, соснові бори, березові та каштанові гаї, що розміщені на мальовничих подільських ландшафтах – що справляє враження випадкових, природою створених красот, але зрозуміло, що за цією красою всюди видно працю людських рук [18, арк. 12 зв.] Самим же Раціборовським, котрі є досить заможними й могли б жити в столичних містах, місцеві приписують слова: «Навіщо мені Краків та Варшава, коли в мене є Маків та Шатава» [18, арк. 13]. Цей матеріал увійшов у портфель екскурсоводів туристичної агенції «Подільські мандри» за міжнародним екскурсійним полонійним маршрутом «Героїка та велич Нігенської землі». Цей маршрут почав функціонувати з 2016 р., за цей час його відвідали 250 екскурсантів із Республіки Польща, Литви та України.

При впадінні річки Студениці в Дністер єпископ відвідав містечко Студенецю (затоплену тепер Дністровським водосховищем). Розміщена в глибокій долині Студениця, захищена, по суті, із трьох сторін горами, перебувала в жарку погоду в такому мікрокліматі, через який місцеві жителі називали її «пеклом». Водночас саме це забезпечувало чудове дозрівання овочів, фруктів, ягід на тиждень, а то й два раніше, ніж у навколишніх населених пунктах. Сніг узимку також затримувався тут не більше ніж два-три тижні. І коли навколо гули зимові вітри, у долині Студениці був завжди затишок. Саме це зробило Студеницю головним садом усього Поділля – вона потопала в садах, а приготовлені тут сухофрукти були відомі у всіх південних губерніях краю. Затишок та тепло разом із гарним узбережжям Дністра зробили Студеницю улюбленим місцем купання для місцевої громади, а також сюди приїздили жителі Кам'янця-Подільського (за 35 верст) [18, арк. 17–17 зв.]

Димитрій справедливо зауважує, що Студениця разом із такими містами, як поруч розміщені Бакота й Ушиця (відомі вже з XII ст.), належала до найдавніших міст Галицького князівства [18, арк. 17 зв.]. У 1633 р. Студениця стала жертвою турецького війська. Не бажаючи здаватися, мирні жителі три дні тримали оборону, але, зрештою, були переможені, а місто зруйноване. Під час відбудови тут оселилося багато купців – вірмен, греків, валахів – і місто посилило свої торгові й промислові позиції [18, арк. 18 зв.]. У період козацький (XVII ст.) та гайдамацький (XVIII ст.) жителі Студениці активно підтримували український визвольний рух [18, арк. 19–19 зв.]

Сумну й незвично оригінальну інформацію подає єпископ Димитрій щодо Бакоти (котра, як відомо, зазнала тієї самої долі затоплення Дністровським водосховищем, як і Студениця). Колись, – пише Димитрій, – Бакота була містом-столицею всього Пониззя (як називали Поділля в часи Галицького князівства), а нині (на час подорожі автора) – це бідне село за 6 верст на північний схід від містечка Студениці. Поруйноване під час війн XVII ст., це місто так і не змогло відбудувати свою колишню велич [18, арк. 27].

Нинішнє село Бакота, – пише автор, – це два–три ряди хат, що витяглися вздовж Дністра при впадінні в нього річки Теремки. Усього в приході 631 душа обох статей [18, арк. 39 зв.]. Серед хат – дерев'яна трикупольна церква, «справжньої української архітектури», – зазначає Димитрій [18, арк. 29 зв.]

До найдавніших міст краю належить також Стара Ушиця. Тож її опис

Димитрій розпочав із переказу літописних свідчень, що згадують це місто вже з XII ст. Воно належало разом з іншими містами й селами Подністров'я князям Галицьким. Після монгольських руйнацій 1240 р. відновились Ушиця лише після звільнення Поділля від татар об'єднаними литовсько-руськими силами. І хоч укріплення Ушиці ще неодноразово руйнувалися різними загарбниками, але зберігався вільний дух місцевого населення.

До кінця XVIII ст. Ушиця була старостинським містом Речі Посполитої, вона успішно господарювала й розвивалася, маючи чималі прибутки. Через брак землі жителі Ушиці користувалися навіть землями, лісами та сінокосами за Дністром, на молдовській стороні, сплачуючи волохам і туркам за оренду. Із приєднанням у 1795 р. Поділля до Російської імперії Ушиця відразу була визначена повітовим містечком Подільської губернії [18, арк. 46 зв.-47].

Димитрій відзначає, що О. Афанасьєв-Чужбинський, котрий відвідав Стару Ушицю в 1883 р., опублікував у 1885 р. в «Київській Старині» статтю, де стверджував, що за зовнішнім виглядом місцеве населення є доволі заможним. Біля кожної хати багато господарчих прибудов, по дворах прогулюється чимало домашньої птиці та худоби; а на городах, окрім звичайних овочів, є великі плантації анісу. Хоча основний прибуток для місцевого населення становлять, крім хліборобства, також садівництво й вирощування тютюну. Тутешні сливи «угорки» та різні сорти яблук поширюються по всьому півдню країни [18, арк. 47–47 зв.]

Схоже на те, що остання характеристика стану справ у Старій Ушиці цілком збігалася з тим, якою побачив її сам Димитрій, оскільки він жодним чином не додає й не спростовує її. Натомість розказує лише про збережені в людській пам'яті згадки про погодні катаклізми, що спіткали місто в минулому (потопи та урагани), а також описує церкву та її служителів.

Подорож єпископа Димитрія продовжилася й тривала понад місяць, він відвідав 80 міст, містечок і сіл півдня Поділля, проте наведений тут огляд його подорожніх записів дає змогу вже скласти уявлення про зміст його щоденника, а ще важливіше – отримати яскраві етнографічні описи нашого краю наприкінці XIX ст.

Як зазначено вище, одним із головних джерел зі створення туристичного продукту студентською туристичною агенцією «Подільські мандри» є історичне джерелознавство. Найбільш удалими регіональними екскурсійними маршрутами «Подільських мандр» у Подільському Наддністров'ї є «Дністровська Рив'єра», «Золота осінь у Наддністров'ї», «Кам'янець-Подільський: Квітка на камені – Перлина Поділля», «Подільська Швейцарія», «Дорога на Кам'янець-Подільський». Ці екскурсійні маршрути почали функціонувати з 2016 р., за цей час їх відвідали 500 подолян і земляків із сусідніх регіонів, а також у цих подорожах брали участь гості зі США, Канади, Польщі, Молдови, Австралії. Цінність цих екскурсійних маршрутів, по-перше, – це формування фахової компетенції учасників студентської туристичної агенції «Подільські мандри»; по-друге – популяризація історії, культури, національних традицій рідного краю. Це дає можливість реалізовувати на практиці закон «3-х П» – професіоналізм, патріотизм,

порядність. Виділимо найголовніші міжнародні туристичні маршрути: «Шляхами Гедеміновичів», «Намисто Надслуччя», «Героїка та велич Нігенської землі», «Казки Подільських Товтр», «Стежками героїв Генріка Сенкевича». У цих подорожах узяли участь близько 450 громадян Республіки Польща й Литви. Реалізація міжнародних туристичних маршрутів сприяла також створенню громадської організації «Подільське товариство українсько-польської дружби», а крім того – підписанню угоди щодо співпраці Хмельницької області з Куявсько-Поморським воєводством. Також наша активна робота була врахована під час підписання угоди щодо співпраці між Хмельницьким національним університетом та Університетом Казимира Великого м. Бидгощ (Польща). На сьогодні створено міжнародну філію студентської туристичної агенції «Подільські мандри» (м. Бидгощ, Польща) і налагоджено системну співпрацю між громадами братніх народів України, Польщі й Литви.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Здійснивши це дослідження, ми зробили такі висновки: з'ясували ретроспективу становлення та значення краєзнавчого туризму; визначили найефективніші форми дослідження й популяризації українських національно-культурних традицій та історико-краєзнавчих пам'яток Подільського краю; дослідили генезис становлення краєзнавчого туризму на засадах історичного джерелознавства; обґрунтували практичне застосування краєзнавчих досліджень у діяльності туристичної агенції «Подільські мандри». Зауважимо, що саме вищезазначене нарративне джерело є важливою інформаційною підмогою в організації цікавих туристично-краєзнавчих подорожей південними землями Поділля як для українських, так і для іноземних туристів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борушак М. Проблеми формування стратегії розвитку туристичних регіонів: монографія. Львів: ІРД НАН України, 2006. 288 с.
2. Василенко В. О., Ткаченко Т. І. Конкурентоспроможність підприємств у сфері туристичного бізнесу: навч. посіб. Київ: Освіта України, 2012. 508 с.
3. Дядечко Л. П. Економіка туристичного бізнесу: навч. посіб. Київ: ЦУЛ, 2007. 224 с.
4. Кудла Н. Є. Управління якістю в туризмі: підручник. Київ: ЦУЛ, 2015. 328 с.
5. Мальська М. П., Антонюк Н. В., Ганич Н. М. Міжнародний туризм і сфера послуг: підручник. Київ: Знання, 2008. 661 с.
6. Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія. 2-ге вид. виправл. та доповн. Київ: КНТЕУ, 2009. 463 с.
7. Школа І. М., Корольчук О. П. Менеджмент туризму: підручник. Чернівці, 2011. 464 с.
8. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. / за ред. проф. Ф. Д. Заставного. Київ: Знання, 2006. 575 с.
9. Ткачук Л. Сутність туризму як багатоаспектного суспільного явища. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. *Географія*. Ч. 1 (66) / 2 (67). С. 109–113.
10. Федорченко В. К., Дворова Т. А. Історія туризму в Україні: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2002. 195 с.
11. Федорченко В. К., Фоменко Н. А., Охріменко М. І., Цехмістрова Г. С. Педагогіка туризму. Київ: Вид. дім «Слово», 2004. 296 с.

12. Філософія туризму: навч. посіб. / за ред. Пазенка В. С., Федорченка В. К. Київ: Кондор, 2004. 268 с.
13. Франко І. Я. Галицьке краєзнавство. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 46. Кн. 2. С. 116–150.
14. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. *Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским*: в 7-ми т. Санкт-Петербург, 1872–1878.
15. Українські приказки, прислів'я і таке інше./уклав М. Номис; упоряд., приміт. та вступ. ст. М. М. Пазяка. Київ: Либідь, 1993.
16. Огієнко Іван. Українська культура. Коротка історія культури українського народу. Вінніпег, 1970. 272 с.
17. Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. / упоряд. В. В. Яременко. Київ: Либідь, 1993–1995.
18. Державний архів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 2 дод. Спр. 1189.
19. Земський Юрій. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (становлення та діяльність). Хмельницький, 1997. 26 с.
20. Рибак І. В. Літописи церковних парафій Подільської губернії як джерело з історії краю. *Краєзнавство*. 2005. № 1–4. С. 130–131.

PRACTICAL APPLICATION OF LOCAL STUDIES IN THE INTERNATIONAL ACTIVITY OF THE STUDENT TRAVEL AGENCY «PODILSKY MANDRY» IN THE PODILLYA OF THE DNIESTER REGION

The article is devoted to the analysis of the information provision of tourist excursion activities of the student travel agency «Podilsky Mandry» along the Podillya Transnistria. The objectives of this study are: to find out the retrospective of the formation and significance of regional tourism; to determine the most effective forms of research and popularization of Ukrainian national-cultural traditions and historical monuments of the Podilsky Krai; to study the genesis of the establishment of regional tourism on the basis of historical sources of history; to find out the practical application of local lore studies in the activities of the travel agency «Podilsky Mandry». Local studies of Podolia with the help of tourism can be divided into theoretical, related to the development of scientific and methodological foundations of the territorial organization of active recreation, and applied, the main purpose of which is to create recommendations for activating tourist activity in the region. It should be noted that the main method of research till 50–60-ies of XX century was a descriptive method. Also, in the work used methods of analysis and synthesis, cartographic. It should be noted that the article demonstrates the informational possibilities of the newly discovered historical sources, in particular, the diary records of the journey of Podilskyi bishop Dimitrii, connected with the revision of the Orthodox parishes of the Podolsk diocese in 1889, which covered his journey with the settlements of Podillya and Bessarabia, located along the Dniester River in 1889. The use of historical sources during the organization of excursion activities of the travel agency «Podilsky Mandry» is taken into account in the development of international tourism cooperation. So, as a result of the study was: the retrospective of the formation and importance of regional tourism; the most effective forms of research and popularization of Ukrainian national-cultural traditions and historic monuments of Podilskyi region are determined; the genesis of the establishment of regional tourism on the basis of historical sources is researched; the practical application of local studies in the activities of the travel agency «Podilsky Mandry» was clarified.

Key words: tourist ethnography, excursion activities, travel agency «Podilsky Mandry», polonium tourism activity, Podillya, Transnistria, historical sources, Dimitry Sambikin.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Boruschak M. Problems of formation of the strategy of development of tourist regions: a monograph. Lviv: IRD NAS of Ukraine, 2006. 288 pp.
2. Vasilenko V. O., Tkachenko T. I. Competitiveness of enterprises in the field of tourism business: teaching. manual. Kyiv: Education of Ukraine, 2012. 508 p.
3. Uncle LP Economy of tourism business: teaching. manual. Kyiv: ZUL, 2007. 224 c.
4. Kudla N. E. Quality management in tourism: a textbook. Kyiv: ZUL, 2015. 328 p.
5. Malskaya M. P., Antonyuk N. V., Hanich N. M. International tourism and services: Textbook. Kyiv: Knowledge, 2008. 661 p.
6. Tkachenko T. I Sustainable Tourism Development: Theory, Methodology, Business Realities: Monograph. 2nd view. corrected and supplemented. Kyiv: KNETU, 2009. 463 p.
7. School I. M., Korolchuk O. P. Tourism Management: A Tutorial. Chernivtsi, 2011. 464 p.
8. Petranovsky VL, Rutinsky M.Ya. Tourist regional studies: Teaching. manual / Ed. prof. FD Mortgage Kyiv: Knowledge, 2006. 575 p.
9. Tkachuk L. The essence of tourism as a multidimensional social phenomenon. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*. 2017, Geography. Part 1 (66) / 2 (67). 109–113 p.
10. Fedorchenko V. K., Dvorova T. A. History of tourism in Ukraine: teach. manual Kyiv: Higher school, 2002. 195 c.
11. Fedorchenko V. K., Fomenko N. A., Okhrimenko M. I., Tsekhmistrova G. S. Pedagogy of tourism. Kiev: View. House «Word», 2004. 296 p.
12. Philosophy of Tourism: Teach. manual / Ed. Pazenko V. S., Fedorchenko V. K. Kyiv: Condor, 2004. 268 p.
13. Franko I. Ya. Galician regional studies. Collected works. In 50 t. Kyiv: Scientific Thought, 1986. T. 46. Kn. 2. P. 116–150.
14. Proceedings of the ethnographic-statistical expedition to the Western-Russian region equipped by the Imperial Russian Geographical Society. Southwest Department. Materials and research collected by P. P. Chubinsky. In 7 vol. St. Petersburg, 1872–1878.
15. Ukrainian sayings, proverbs and so on. I made M. Nomis. / Regular., Note. and an introductory article by MM Pasyaka Kyiv: Lybid, 1993.
16. Ogienko Ivan. Ukrainian culture. A brief history of the culture of the Ukrainian people. Winnipeg, 1970. 272 p.
17. Grushevsky M. S. History of Ukrainian Literature: 6 volumes, 9 books. / Regular VV Yaremenko Kyiv: Lybid, 1993–1995.
18. State Archives of Khmelnytsky Region, Foundation 227, description 2 items, sp. 1189
19. Zemsky Yuri. Podilsky Diocesan Historical and Statistical Committee (formation and activity). Khmelnytsky, 1997. 26 p.
20. Rybak IV Chronicles of church parishes of the Podolsk province as a source for the history of the region. *Regional studies*. 2005. № 1–4. Pp. 130–131.

Матеріал надійшов до редакції 17.10.2018 р.

УДК 32.001+32(477)

Світлана Матвієнків,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політичних інститутів та процесів,

Державного вищого навчального закладу

«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

smatvienkiv@gmail.com

ORCID 0000-0002-7719-7791

ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР ДЕРЖАВИ

У статті визначено актуальність вивчення проблем формування сучасної політичної свідомості; розкрито її сутність як процесу віддзеркалення політичної реальності; проаналізовано взаємовплив національної свідомості громадян і сучасної політичної ситуації в Україні; здійснено спробу витлумачити національно-політичну свідомість як інтегруючу силу в процесі державотворення; доведено, що стан політичної свідомості істотно впливає на формування політичної системи, на особливості політичного режиму, на політичну поведінку громадян. Національна свідомість є одним із найважливіших чинників формування політичної нації, стійкого розвитку політичної системи, легітимації інститутів держави. В Україні поки що не сформувалася повноцінна політична нація з чітко окресленими національними інтересами, щодо яких склався б консенсус як серед еліти, так і серед громадян. За цих обставин процес українського державотворення розгортається складно й неоднозначно. Україна як демократична держава може успішно розвиватися лише на основі усвідомлення українською політичною нацією державотворчих завдань та активної соціально-політичної участі громадян у державотворчих процесах. Пріоритетними у формуванні національної свідомості громадян сучасної України є визначення системи базових цінностей, вироблення гуманітарної політики держави (історична пам'ять українського народу, мовна єдність суспільства, єдиний інформаційно-культурний простір, культурна політика), державна етнонаціональна політика України й патріотичне виховання громадян.

Ключові слова: політична свідомість, національна свідомість, політична система, національна ідея, ідеологія державотворення, амбівалентність свідомості.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Дослідження національної свідомості українців набуває особливого значення в умовах глобалізації, реальністю якої є посилення тенденції щодо подолання бар'єрів і скорочення відстаней між націями й державами, утворення єдиних економічних, інформаційних та інших просторів, які поряд із позитивними наслідками становлять водночас загрозу розвитку самобутності національних спільнот. Без сформованої власної національної ідентичності, розвиненої національної свідомості українське суспільство не буде достатньо внутрішньо інтегрованим і стійким, здатним відповідати на численні виклики глобалізованого світу, не зможе здійснити повномасштабну економічну, соціальну й політичну модернізацію.

Дослідницький інтерес до проблем формування національної політичної свідомості громадян України зумовлений потребою вивчення характеру впливу політичної свідомості на функціонування політичної системи. Складність самого предмету вивчення, відсутність його цілісної концепції є однією з вагомих підстав для фокусування дослідницької уваги на проблемах національно-політичної свідомості українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовно проблематика формування національно-політичної свідомості українського суспільства розроблена з різних аспектів сучасними вітчизняними дослідниками В. Карловою [1], А. Колодій [2], Г. Луцишин [3], О. Заславською [10], А. Зоткіним [11], Є. Головахою [13], М. Щербаком [15], О. Краснокутським [16], Г. Щедровою [17]. Здобутком указаних праць є обґрунтування тези про те, що українська політична нація може бути повноцінним суб'єктом державотворчих процесів за умови розвиненої національної самосвідомості.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження – аналіз стану національно-політичної свідомості громадян у сучасній Україні.

2. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті узагальнюються напрацювання вчених у напрямі дослідження поняття національної свідомості. Щодо поставлених завдань, то їх можна виокремити таким чином: проаналізувати різні думки науковців щодо змісту цього терміна; охарактеризувати основні складники, рівні та функції національної свідомості; визначити роль національної самосвідомості в процесі державотворення. Для виконання поставлених завдань провідним методом в основі цього наукового дослідження став структурно-функціональний підхід, який дав змогу диференціювати структурні елементи поняття «національна свідомість».

3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Побудова демократичної, соціальної, правової Української держави може бути успішною, якщо спиратиметься на сконсолідовану націю співгромадян зі сформованою національною свідомістю, що виступає основним суб'єктом здійснюваних перетворень і чітко усвідомлює ціннісні орієнтири, ідеали державного будівництва як необхідної умови реалізації національних інтересів. Сьогодні стає цілком очевидно, що труднощі й прорахунки в здійсненні соціально-економічних, політичних перетворень значною мірою зумовлюються тим, що для успішного проведення реформ українському суспільству не вистачає сформованої системи відповідних світоглядно-ціннісних орієнтирів, зрілої національної свідомості – того основного духовно-творчого ресурсу, завдяки якому є можливим утвердження української державності. Тому важливою проблемою стало визначення системи базових цінностей, яка б поділялася та підтримувалася громадянами країни й виступала орієнтиром нації на шляху державотворення, що сприятиме національній інтеграції, стабільному розвитку держави [1, с. 3], формулюванню загальнонаціональної ідеї, загальновизнаної ідеології державотворення, цілісної конструктивної національної самосвідомості.

Необхідною умовою ефективного поступального розвитку держави є національна ідея – спільна мета й довгострокова стратегія, історична місія країни у світовому масштабі, що визначає орієнтир, мету, сенс національно-державного будівництва. Перед сучасною Україною (особливо після Революції гідності) постало

важливе завдання консолідації суспільства в єдину політичну націю як суб'єкта модернізації Української держави. Національна ідея здатна мобілізувати народ на здійснення повномасштабних перетворень, бути чітким орієнтиром у формуванні державної політики та її реалізації.

Її формуванню перешкоджає низка чинників: високий ступінь розділеності українського суспільства (за поглядами, цінностями, переконаннями), амбівалентність ціннісних і різноспрямованість зовнішньополітичних орієнтацій, глибоке соціальне розшарування населення, неконсолідованість української еліти щодо розуміння її змісту (ототожнення з українським радикальним націоналізмом або з національною ідеологією у вузькому етнічному сенсі). У поліетнічній Українській державі національна ідея має враховувати інтереси національних меншин, корінних народів. Загальнонаціональна ідея сучасної України має усвідомлюватися як синтез ідей державності, патріотизму, солідарності, консолідації поліетнічної, полікультурної нації, формування дієздатного громадянського суспільства.

Національна єдність – найміцніший фундамент і для демократичної держави, і для громадянського суспільства, а також умова переходу до демократії (за Д.Растоу). Тому, на нашу думку, можна погодитись із запропонованим визначенням нації А. Колодій: нація – модерна культурно-політична спільнота, що має достатній для забезпечення єдності шар спільної соціетальної культури й спроможна функціонувати як політично організоване суспільство із власним (суверенним) урядом [2, с. 40].

Становлення та розвиток націй – це неперервний процес їх інтеграції й консолідації. На думку Г. Луцишин, термін «інтеграція» частіше вживають у розумінні процесу об'єднання, що веде до появи нових організаційних утворень, а «консолідацію» розуміють як зміцнення цих утворень [3, с. 43]. Інтегроване суспільство – добрий фундамент для міцної держави. А найкращий шлях для його інтеграції – консолідація громадянської нації. Національна інтеграція може здійснюватися шляхом асиміляції, амальгамації, мультикультуралізму. М'яка, модифікована модель інтегруючого мультикультуралізму (за А. Колодій), зорієнтована на досягнення етнокультурної справедливості, через низку причин могла би бути найбільш прийнятною для сучасної України [4, с.70].

Для українців важливими є цінності свободи, людської гідності, доброго життя в його широкому значенні. Українське населення негативно ставиться до відірваних від інтересів простої людини вертикальних ієрархій і схильне до самоврядування. Саме це є стрижнем української національної ідеї (формує національно-політичну свідомість) – сучасної моделі демократії, що відповідатиме запитам постмодерної епохи – із горизонтальними зв'язками й вирішальним словом громади в розв'язанні найбільш гострих суспільних проблем [5, с. 309].

Вирішальним чинником існування політичної нації, наявність якого чітко вказує на факт її реального існування, є національна свідомість, що виражає консенсус стосовно спільних цінностей національної спільноти, свідоме згуртування та об'єднання дій її представників щодо реалізації й захисту національних інтересів, вироблення спільних цілей і засобів їх досягнення в розбудові національної державності. Сучасний український дослідник національної

свідомості В. Карлова ототожнює її з «національною самосвідомістю» (як засобом консолідації та інтеграції зусиль нації) і вважає, що це – «усвідомлення нацією своєї життєдіяльності, сенсу свого існування, своїх національно-державних, соціально-економічних, політичних, духовних цінностей, ідеалів, інтересів та цілей, спільності історичної долі, свого місця серед інших національних спільнот на основі уявлень про саму себе й інші нації». В. Карлова теоретично обґрунтувала концепцію формування національної самосвідомості українського суспільства як духовної основи державотворчих процесів, спрямовану на прискорення державотворення в Україні, та виокремила її основні складники (духовно-ціннісні засади розвитку нації й розбудови держави; загальнонаціональна ідеологія державотворення; загальнонаціональна ідентичність громадян; формування національної еліти; єдиний гуманітарний простір; громадянський патріотизм; форми та засоби управлінського впливу) [6, с.114].

Отже, українська політична нація може бути повноцінним суб'єктом державотворчих процесів за умови розвиненої національної самосвідомості. За допомогою держави нація реалізує національні інтереси, забезпечує своє самовідтворення й самозбереження, захищається від внутрішніх і зовнішніх загроз. Органи державної влади, (підтримуємо думку В. Карлової) повинні створювати умови для формування й утвердження національної самосвідомості: реалізовувати етнонаціональну, освітню, культурну, мовну, інформаційну політику, політику національної пам'яті; просвітницько-пропагандистську діяльність; виховання патріотизму громадян; залучення ЗМІ; співпраці з політичними партіями, громадськими організаціями. Формування державно-політичного рівня національної самосвідомості українського суспільства сприятиме становленню української політичної нації [7, с.3].

Без відродження української етнічної нації та забезпечення її провідної ролі у функціонуванні суспільства неможлива й розбудова української політичної нації та Української держави. Відроджуючи національний менталітет і національні цінності, ми тим самим створюємо природний і міцний фундамент самобутньої Української держави й забезпечуємо її існування. Отже, суб'єктам політичного процесу в Україні потрібно формувати механізм організації й розподілу влади не лише демократичний, а й національний, такий, що актуалізує, вирадить і допоможе реалізувати корінні інтереси українського етносу та всього народу, які закладені в українській національній політичній свідомості.

Саме поняття «українська національна політична свідомість» відображає процес творення чи повернення до життя української духовності, українських національних цінностей (національної ідеї, головним компонентом якої виступають ідея суверенітету української нації та української національної держави, демократичного ідеалу суспільно-політичного устрою, усвідомлення природних прав нації та особи, актуалізація традицій державотворення й самоврядування) та пов'язаних із політичною сферою етнічних компонентів суспільної свідомості (притаманних українській мові морально-етичних і суспільно-політичних понять, термінів, рис національного характеру, патріотичних почуттів, історичної пам'яті тощо). Процес становлення української національної

політичної свідомості можна визначити як набуття суспільними суб'єктами українських національно-етнічних якостей та рис, які відображають корінні інтереси українського етносу у створенні своєї власної національної державності [8, с. 273].

Отже, національна свідомість активно впливає на практичну політичну діяльність людей та утворює національно-політичну свідомість, яка потребує повсякденного утвердження через діяльність членів нації, спрямовану на її розвиток. Розчарування в діяльності влади впливають на зміну й розвиток національно-політичної свідомості громадян, на виникнення, наприклад, Помаранчевої революції та Революції гідності. Асоціативний ряд цінностей, на яких свідомість могла би триматися, порушений, вони існують лише в ідеальних уявленнях громадян, тому національно-політичну свідомість громадян у сучасній Україні ще не можна вважати усталеною. Вона постійно змінюється, піддається різним впливам і сама опосередковано відбивається на політичній поведінці, у політичному виборі. Це пов'язано з тим, що сталого ідеологічного стрижня у вигляді системи цінностей (система моральних, демократичних, політичних, національних, соціальних, громадянських цінностей, погоджена й схвалена суспільством у процесі загальнонаціонального діалогу) в українському суспільстві не існує. Спостерігають прояви амбівалентності (визнання рівноцінними прямо протилежних ціннісних орієнтацій; неузгодженість думок щодо конкретної остаточної оцінки того чи іншого політичного феномену) у свідомості громадян, що підтверджують соціологічні дослідження. Амбівалентність свідомості пов'язана з тим, що українські громадяни підтримують певну конкретну ідею, а водночас і конкретну особу, несумісну з цією ідеєю. Характерним показником такої амбівалентності є, наприклад, баланс довіри/недовіри людей до фаворитів виборчих перегонів. Спостерігаєть поєднання протилежних цінностей і норм: з одного боку – вимога демократичних свобод, а з іншого – схвалення недемократичних методів розв'язання суспільних проблем. Звучить підтримка ринкових відносин, а на противагу – вимога соціальної рівності. Це свідчить про певну роздвоєність політичної свідомості громадян і про дефіцит політичної культури [9, с. 182].

Найбільш поширеними характеристиками масової політичної свідомості українського суспільства є прагматизм, маргіналізація, етатизм, державний патерналізм, амбівалентність, низький рівень консолідації й ідентифікації та регіоналізація [10, с. 143].

Сьогодні так само, як і на початку незалежності, більшість українців покладають сподівання щодо свого соціального захисту на державу. Патерналізм притаманний також уявленням населення щодо соціальної справедливості: більшість українців вважають, що держава має підтримувати соціальну справедливість у суспільстві, забезпечуючи матеріальний добробут громадян та не допускаючи великої різниці в доходах [11, с. 236]. Проявом патерналізму є також те, що громадяни дотримуються думки, що кілька сильних керівників можуть зробити для країни більше, ніж усі закони й дискусії. Так (за результатами моніторингових досліджень 2013–2018 рр.), дві третини (60,5 %) населення тією чи іншою мірою погоджується з твердженням, що «для нормального розвитку

країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію». Невдоволеність якістю демократії й спокуса «сильної руки» є проявами все ще переважаючих патерналістських настроїв, свідчення чого – також нерозвинене відчуття власної відповідальності не лише за стан справ у країні, але й за вибір влади. Так, більше ніж половина громадян відмовляються визнавати власну відповідальність за вибір Президента й народних депутатів (53,2 %).

Важливими характеристиками сучасної політичної свідомості українців є низький рівень політичної та громадської активності й департизація населення. Більшість громадян (79,9 %) не довіряє та не вірить у здатність наявних політичних партій бути представником інтересів населення й не бачать серед них близьких за ідеологією та програмними цілями. Посилюється недовіра громадян до основних державних інститутів. Однією з головних перешкод для розвитку громадянського суспільства в Україні залишається досить низький рівень довіри населення до громадських організацій (профспілкам довіряють лише 12–23,3 %). Наслідок цього – те, що вже у 2018 р. більшість опитаних не очікують масштабних акцій протесту в тих населених пунктах, де вони проживають (тільки 29 % респондентів вважають подібні протести можливими) [12].

Істотним чинником, який визначає стан масової свідомості українців, є регіональна специфіка. В Україні приналежність громадян до регіону залишається домінуючим фактором їхнього соціального досвіду, політичних та культурних орієнтацій. Перебування різних регіонів України в складі імперій із принципово відмінним рівнем демократії й модернізації історично привело до становлення відмінних політичних культур, різних поглядів на майбутній розвиток країни. Найбільш яскраво цей факт проявився протягом виборчих кампаній 2004–2012 рр. і виникнення Революції Гідності. Попри все, більшість опитаних (близько 60 %) вважають себе, насамперед, громадянами країни, тобто переважає загальнонаціональна ідентичність.

Особливості історичного розвитку України не в останню чергу зумовлені тим, що країна тривалий час була під владою різних, часто ворогуючих політичних сил, тому сформовані в її соціокультурному просторі політична культура та свідомість є фрагментарними, а їхні компоненти – різнорідними, інколи – протилежними.

Формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду та навичок активної політичної поведінки, подолання наявної фрагментарності історичної пам'яті й становлення на цій основі громадянської політичної культури набуває першочергового значення на шляху політичного розвитку України. Ці завдання мають виконуватися конкретними способами загальної політичної соціалізації, політичного виховання та політичної освіти громадян. В інтересах усього українського народу є не федералізація, а «мультикультурна єдність» – визнання регіональної ідентичності при зміцненні й збагаченні загальнонаціональної української спільноти [10, с. 100].

Наслідком вимушеної пострадянської трансформації в перші два десятиліття незалежності України була наявність суспільної невизначеності,

кульмінацією якої стала відмова В. Януковича від угод із Європейським Союзом і спроба силою припинити акції протесту. Із цього моменту суспільство почало змінюватися. Передусім воно визначилося зі стратегічним напрямом розвитку: а саме від амбівалентності минулого (одночасної підтримки взаємовиключних геополітичних напрямів руху) воно зрушилося до вибору більшістю населення європейського шляху [13, с. 26–27]: більшість українців позитивно ставиться до вступу до НАТО та є прихильниками ЄС, проти приєднання до союзу Росії й Білорусі.

Попри все, сьогодні з'явилися нові соціальні виклики, які важко було уявити раніше: суспільство має бути принципово реформоване в умовах постійної загрози зовнішньої агресії, війни на Сході України й економічної кризи. Завершення післямайданного періоду 2014–2018 рр. не позначилося покращенням оцінок громадської думки щодо розвитку демократії в країні: більшість громадян (61,4 %), як і раніше, не задоволені її розвитком [12]. Але саме суспільна визначеність – це перший (із багатьох необхідних) крок до виходу України з глухого кута пострадянського стану. Наступними кроками мають стати зміни системи влади на всіх рівнях, подолання тотальної корупції, реформування економіки, соціальної інфраструктури, освіти, науки, культури [14, с. 6–13].

Успішне розв'язання Україною зовнішньо- й внутрішньополітичних та економічних проблем, забезпечення умов для зростання добробуту населення створять основу для подолання суперечностей політичної свідомості й формування демократичної свідомості громадян та інтегрального організму демократії в цілому. Отже, Україна зможе скористатися шансом стати суб'єктом історії та суспільного прогресу.

Характерною особливістю сучасної політичної свідомості громадян України є поліцентризм їхніх політичних орієнтацій. Науковці виокремлюють чотири основні типи політичної свідомості: традиціоналістичну, соціал-демократичну, національно-демократичну та національно-радикальну. Найпоширеніший серед громадян націонал-демократичний тип політичної свідомості. Її прихильниками є 11,5 % населення держави, тоді як націоналістичну ідеологію сповідують 3,1 %, а соціал-демократичну – 9,7 %. При цьому зазначимо, що новизна, суперечливий характер розвитку процесів, які відбуваються зараз в Україні, непослідовність і нерішучість у реформуванні суспільства тих, хто при владі, зумовили появу не лише позитивних явищ – розкріпачення масової свідомості, розхитування традиційних тоталітарних структур, політичних установ, а й негативних [15, с. 153–161].

Отже, формування політичної свідомості, набуття громадянами політичних знань і навичок політичної поведінки є важливою умовою функціонування політики, насамперед держави, в інтересах суспільства. Політична свідомість започатковує процес формування ідеології державотворення як практичної свідомості, на яку спирається суб'єкт, котрий здійснює державотворчу практику, а отже, виступає в ролі утворювального складника цього процесу [16, с. 227–240]. Сьогодні, як ніколи, саме політична свідомість стимулює кардинальні зміни

суспільних відносин в Україні. Глибокий аналіз суперечностей політичної свідомості дає змогу виявити серйозні вади суспільного організму. Суб'єктом політичної свідомості в сучасній Україні обов'язково стане українська політична нація, що зараз формується.

4. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, ті зміни на краще, які неодмінно відбуваються у свідомості людей у ході побудови своєї державності, не можуть бути лише стихійними – вони потребують цілеспрямованого впливу. Рух до правової демократичної держави, вихід із соціального глухого кута не можуть не супроводжуватись удосконаленням свідомості. Формування політичної свідомості – це, передусім, усебічний розвиток людей, підвищення їхнього культурного рівня, що передбачає і високу моральність, і спроможність до розуміння дійсності. Політична свідомість виступає активним чинником політики, насамперед через те, що вона здатна випереджати практику, а також прогнозувати політичні процеси. Крім того, політична свідомість істотно впливає на політичне життя, значною мірою визначаючи спрямування діяльності різних спільностей, партій і суспільно-політичних рухів та окремих індивідів [17, с.112].

Тому держава має врахувати політичну свідомість як громадянського суспільства в цілому, так і окремих верств, груп населення, прагнути досягнення консенсусу в їхніх політичних позиціях, сприяти формуванню такої політичної свідомості, яка б відображала найбільш суттєві, життєво важливі для всього населення інтереси. Треба розвивати політичну свідомість нової якості: сприйнятливую до змін, пластичну, активну, глибоко обізнану в політичних законах – демократичну. У цьому сенсі важливі теоретичні дослідження стану національно-політичної свідомості українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Карлова В. В. Національна самосвідомість як духовна основа державотворчих процесів в Україні: управлінський аспект: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр./НАДУ при Президентові України. Київ, 2013. 39 с.
2. Колодій А. Виховання громадянських цінностей у постреволюційній Україні. *10 років школи громадянства*: зб. матеріалів до 10-ліття Пед. т-ва ім. Григорія Ващенка. Львів, 2005. С. 40–54.
3. Луцишин Г. І. Національна консолідація України в умовах сучасного політичного процесу. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2012. С. 43, 50–52.
4. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості. *АГОРА*. Вип. 3: *Україна – регіональний вимір*. Київ, 2006. С. 69–91.
5. Колодій Антоніна. Міжрегіональні поділи в Україні і деякі принципи публічного врядування. *Будуємо нову Україну: зб. конф. (26–27 лист. 2014 р., м. Київ) / упоряд. Ярошенко Т. О; Укр. Фулбрайтівське коло*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. С. 309–327. URL: <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/4618>.
6. Кизима В. «Незалежність від» чи «незалежність для?» Маргінальна сутність ментальності України. *Віче*. 1993. № 9. С. 114–127.

7. Карлова В. В. Національна самосвідомість як духовна основа державотворчих процесів в Україні: управлінський аспект: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. управл./ НАДУ при Президентові України. Київ, 2013. 39 с.
8. Філософія політики: підручник/ авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін. Київ: Знання України, 2003. 400 с.
9. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ: Стило, 1998. 278 с.
10. Петрук Н., Заславська О. Особливості масової політичної свідомості громадян України: минуле й сучасність. URL://http://dspace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/18523/06_12_.
11. Зоткін А. Патерналізм в українському суспільстві. Українське суспільство. *Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг*: аналіт. матеріали/за ред. В. Ворони, М. Шультги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2011. Том 1. С. 236-244.
12. Моніторинг'2018: основні тенденції змін громадської думки. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/monitoring2018-osnovni-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>.
13. Головаха Є. Українське суспільство: шляхи трансформації. Український соціологічний журнал. 2016. № 1–2. С. 26–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrsocj_2016_1-2_5.
14. Економічні пріоритети модернізації в Україні з урахуванням інтеграційного досвіду країн Центрально-Східної Європи / за ред. О. М. Балакіревої. ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2015. С. 6–13.
15. Щербак М. Т. Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціального тесту. Типи політичної культури. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Київ, 2006. № 3. С. 153–161.
16. Краснокутський О. В. Політична свідомість як утворююча складова процесу формування ідеології державотворення. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2013. № 52. С. 227–240.
17. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян. Київ: ІСДО, 1994. 112 с.

INFLUENCE OF THE NATIONAL-POLITICAL CONSCIOUSNESS OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY ON THE INFORMATION SPACE OF THE STATE

The article determines the relevance of the study the problems of the formation the modern political consciousness; the essence of political consciousness as a process of reflection of political reality is revealed; the mutual influence of the national consciousness of citizens and the current political situation in Ukraine is analyzed; was made an attempt to interpret national-political consciousness as an integrative force in the process of state-building; it is proved that the state of political consciousness significantly influences the formation of the political system, the peculiarities of the political regime, and the political behavior of citizens. National consciousness is one of the most important factors in the formation of a political nation, sustainable development of the political system, and the legitimization of institutions of the state. Ukraine has not yet formed a full-fledged political nation with well-defined national interests, for which there would be a consensus among the elite and among citizens. Under these circumstances, the process of Ukrainian state-building is expanding difficultly and ambiguously. Ukraine as a democratic state can develop successfully only on the basis of awareness of the Ukrainian political nation of state-building tasks and active social and political participation of citizens in state-building processes. Priority in shaping the national consciousness of the citizens of modern Ukraine is: the definition of the system of basic values, the development of the humanitarian policy of the state (the historical memory of the

Ukrainian people, the linguistic unity of society, a single information and cultural space, cultural policy), the state ethno-national policy of Ukraine and patriotic education of citizens.

Key words: political consciousness, national consciousness, political system, national idea, ideology of state formation, ambivalence of consciousness.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

18. Karlova V. V. Nacional'na samosvidomist' yak duxovna osnova derzhavotvorchy'x procesiv v Ukraini: upravlins'ky'j aspekt: avtoref. dy's. ... doktora nauk z derzh. upravl./NADU pry' Prezy'dentovi Ukrainy'. Ky'yiv, 2013. 39 s.
19. Kolodij A. Vy'xovannya gromadyans'ky'x cinnostej u postrevolyucijnij Ukraini. 10 rokiv shkoly' gromadyanstva: zbirny'k materialiv do 10-littya Pedagogichnogo tovary'stva im. Gry'goriya Vashhenka. L'viv, 2005. S. 40–54.
20. Lucy'shy'n G. I. Nacional'na konsolidaciya Ukrainy' v umovax suchasnogo polity'chnogo procesu. L'viv: Vy'd-vo L'vivs'koyi politexniki', 2012. S. 43, 50–52.
21. Kolodij A. Ukrayins'ky'j regionalizm yak stan kul'turno-polity'chnoyi polyary'zovanosti. *AGORA*. Vy'p. 3: *Ukrayina – regional'ny'j vy'mir*. Ky'yiv, 2006. S. 69–91.
22. Kolodij Antonina. Mizhregional'ni podily' v Ukraini i deyaki pry'ncy'py' publichnogo vryaduvannya. Buduyemo novu Ukrainu: zb. konf. (26– 27 ly'stopada 2014 r., m. Ky'yiv) / uporyad. Yaroshenko T. O; Ukrayins'ke Fulyurajtivs'ke kolo. Ky'yiv: Vy'davny'chy'j dim «Ky'yevo-Mogy'lyans'ka akademiya», 2015. S. 309–327. RL: <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/4618>.
23. Ky'zy'ma V. «Nezalezhnist' vid» chy' «nezalezhnist' dlya?» Marginal'na sutnist' mental'nosti Ukrainy'. *Viche*. 1993. № 9. S. 114–127.
24. Karlova V. V. Nacional'na samosvidomist' yak duxovna osnova derzhavotvorchy'x procesiv v Ukraini: upravlins'ky'j aspekt: avtoref. dy's. ... doktora nauk z derzh. upravl./ NADU pry' Prezy'dentovi Ukrainy'. Ky'yiv, 2013. 39 s.
25. Filosofiya polity'ky': pidruchny'k/ avt.-uporyad.: V. P. Andrushhenko (ker.) ta in. Kyiv: Znannya Ukrainy', 2003. 400 s.
26. Nagorna L. P. Polity'chna kul'tura ukrayins'kogo narodu: istory'chna retrospekty'va i suchasni realiyi. Kyiv: Sty'los, 1998. 278 s.
27. IPetruk N., Zaslavs'ka O. Osobly'vosti masovoyi polity'chnoyi svidomosti gromadyan Ukrainy': my'nulejsuchasnist'. URL://http://dSPACE.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/18523/06_12_
28. Zotkin A. Paternalizm v ukrayins'komu suspil'stvi. Ukrayins'ke suspil'stvo. *Dvadcyat' rokiv nezalezhnosti. Sociologichny'j monitory'ng: Anality'chni materialy'/za red. V. Vorony', M. Shul'gy'*. Kyiv: Insty'tut sociologiyi NAN Ukrainy', 2011. T. 1. S. 236–244.
29. Monitory'ng'2018: osnovni tendencyi zmin gromads'koyi dumky'. Fond Demokrats'chni iniciaty'vy' imeni Il'ka Kucheriva. URL:<https://dif.org.ua/article/monitoring2018-osnovni-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>.
30. Golovaxa Ye. Ukrayins'ke suspil'stvo: shlyaxy' transformaciyi. *Ukrayins'ky'j sociologichny'j zhurnal*. 2016. № 1–2. S. 26–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrsocj_2016_1-2_5.
31. Ekonomichni priory'tety' modernizaciyi v Ukraini z uraxuvannyam integracijnogo dosvidu krayin Central'no- Sxidnoyi Yevropy' / za red. O. M. Balakiryevoyi. DU «In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrainy'». Kyiv, 2015. S. 6–13.
32. Shherbak M. T. Social'no-klasovi xaraktery'sty'ky' polity'chnoyi kul'tury' v Ukraini: dosvid zastosuvannya social'nogo testu. Ty'py' polity'chnoyi kul'tury'. *Sociologiya: teoriya, metody', markety'ng*. Ky'yiv, 2006. № 3. S. 153–161.
33. Krasnokuts'ky'j O. V. Polity'chna svidomist' yak utvoryuyucha skladova procesu formuvannya ideologiyi derzhavotvorenniya. *Gumanitarny'j visny'k ZDIA*. 2013. № 52. S. 227–240.
34. Shhedrova G. P. Gromadyans'ke suspil'stvo, pravova derzhava i polity'chna svidomist' gromadyan. Kyiv: ISDO, 1994. 112 s.

Матеріал надійшов до редакції 17.01.2019 р.

Наталія Романюк,

кандидат географічних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин і регіональних студій,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

43018, Україна, Волинська обл., м. Луцьк, вул. Винниченка, 28, каб. 8.

ronaiv1972@mail.com

ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА КАНАДИ

У статті досліджено особливості співробітництва України й Канади у військово-технічній сфері у період військового конфлікту на Сході України. Відповідно до мети поставлено та виконано такі завдання: проаналізовано статистичні дані й виявлено особливості співробітництва двох держав у військово-технічній сфері; дано оцінку нормативно-правовим документам, які сприяють військово-технічній співпраці України та Канади; визначено основні фактори, які впливають на співробітництво двох держав у цій сфері на сучасному етапі; охарактеризовано основні заходи з боку обох країн для реалізації проектів у військово-технічній сфері. Визначено, що базовим документом співробітництва обох держав у цій сфері є українсько-канадська оборонна угода, яка передбачає допомогу Україні у військовій освіті, логістиці, розробці нових видів озброєння, закупівлі озброєння, військово-технічному співробітництві. Канада є у четвірці лідерів країн, які надають іноземну військову допомогу для України у формі військової техніки та підготовки солдатів. Канада підтримує особливе партнерство між Україною й НАТО та допомагає в запровадженні та дотриманні стандартів Альянсу, надаючи допомогу у формі тактичного тренування та стратегічного консультування.
Ключові слова: військово-технічне співробітництво; Україна; Канада; спільні навчання; трастові фонди; зброя; стандарти НАТО.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Українсько-канадські відносини мають тривалу історію. Канада стала першою країною Заходу, яка визнала незалежну Україну. Це відбулося 2 грудня 1991 р. У 1994 р. обидві держави, прийнявши спільну Декларацію, установили відносини особливого партнерства. Вони висловили взаємне бажання поглиблювати співробітництво в економічній, політичній, гуманітарній, культурній та безпековій сферах. В умовах сучасної воєнно-політичної ситуації на Сході України відносини України та Канади набули особливого значення. Пріоритетною є співпраця у військово-технічній сфері, оскільки Канада надає допомогу Україні у військовій освіті, логістиці, розробці нових видів озброєння, закупівлі озброєнь і запровадженні та дотриманні стандартів Альянсу.

Аналіз останніх публікацій та досліджень обраної проблеми. Військово-технічне співробітництво України й Канади стало предметом дослідження

вітчизняних науковців в останні роки, оскільки складна ситуація на Сході України значно актуалізувала цю тему. Наприклад, окремі аспекти військово-технічної співпраці України та Канади проаналізовано в працях Василенка А., Грода П., Конон Н., Постемської І., Черник П. На окрему увагу заслуговують публікації українського військового експерта О. Жданова, який неодноразово давав оцінку сучасному стану співробітництва обох країн у військово-технічній сфері. На його думку, Канада стає головним транзитером військово-технічної допомоги Україні.

Формулювання мети та завдання дослідження. Основною метою дослідження є аналіз особливостей співробітництва України й Канади у військово-технічній сфері у період військового конфлікту на Сході України. Серед основних завдань статті можна виділити такі: проаналізувати статистичні дані і виявити особливості співпраці двох держав у військово-технічній сфері; дати оцінку нормативно-правовим документам, які сприяють військово-технічній співпраці України та Канади; визначити основні фактори, які впливають на співробітництво двох держав у цій сфері на сучасному етапі; охарактеризувати основні заходи з боку обох країн для реалізації проектів у військово-технічній сфері.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Із самого початку здобуття незалежності й до сьогодні Канада активно підтримує демократичні перетворення, політичні та економічні реформи в Україні, а також її прагнення до європейської та євроатлантичної інтеграції. Канада підтримує суверенітет і територіальну цілісність України й не визнає незаконної анексії Криму Росією, засуджує російську військову агресію на Донбасі, виступає за посилення та продовження санкцій проти Росії. Канада – у четвірці лідерів країн (Сполучені Штати Америки, Великобританія, Канада та Литва), які надають іноземну військову допомогу Україні у формі військової техніки та підготовки солдатів [1].

Співробітництво обох держав має тривалу історію й значну нормативно-правову базу. Новий етап у відносинах України та Канади розпочався у 2009 р., коли підписано «Дорожню карту українсько-канадських відносин». Аналіз цього документа свідчить про те, що співпраця між Канадою та Україною виходить на новий рівень, оскільки обидві держави виявили взаємне бажання поглиблювати двостороннє співробітництво, особливо в галузях економіки, політики, безпеки, гуманітарній та культурній сферах. У підписаному документі Канада підтверджує підтримку вступу України до НАТО та зобов'язується працювати спільно з Україною й країнами-членами Альянсу для досягнення цієї мети [2].

Обидві держави мають тривалу практику проведення військово-політичних консультацій, спільних навчань на Яворівському загальновійськовому полігоні в Україні, беруть участь у реалізації Програми допомоги у військовій освіті, мають домовленості щодо співпраці в галузі транспортної авіації. Важливим є співробітництво між збройними силами Канади та України під егідою Програми військової підготовки та співробітництва. Це широкомасштабна програма оборонної

дипломатії, яка спрямована на сприяння Канади міжнародному миру й безпеці. Вона передбачає зміцнення двосторонніх оборонних відносин із країнами, що представляють стратегічний інтерес для Канади.

На українсько-канадське співробітництво у військово-технічній сфері сьогодні впливає низка факторів, основними з яких є військова агресія Росії на Сході України, підтримка Канадою вступу України до НАТО й сприяння в запровадженні стандартів Альянсу в Україні, численна українська діаспора в Канаді, яка активно допомагає нашим військовим на Сході, потужна нормативно-правова база, яка стосується співробітництва в цій сфері, та ін.

Співробітництво України й Канади у військово-технічній сфері значно активізувалося у 2014 р., після початку російського вторгнення до України. Канада одразу стала одним із найбільших партнерів нашої держави та почала надавати значну допомогу (близько 700 млн дол. США фінансової допомоги, а також різноманітних матеріально-технічних засобів ще на 16 млн дол. США [3]). Дуже цінними для українських солдатів стали канадські окуляри нічного бачення, системи зв'язку, польова форма та інше обладнання.

Завдяки численній та впливовій українській діаспорі (наприклад міністр закордонних справ Канади Христя Фріланд має українське коріння), яка мешкає в Канаді, країна стала однією з перших держав, яка почало надавати допомогу Україні після початку в нас бойових дій. За словами президента Світового конгресу українців (СКУ), канадського юриста українського походження Євгена Чолія, за участю СКУ для наших бійців було передано понад 20 тисяч поліпшених аптечок для надання першої допомоги [4]. Досить великими були й поставки «нелетального» військового обладнання. Наприклад, у розпорядження української армії передавалися сучасні радіостанції Harris, обладнання для розмінування місцевості, прилади нічного спостереження, бронежилети та кевларові шоломи, амуніція й елементи обмундирування.

Ще одним фактором, який сприяє успішній українсько-канадській співпраці у військово-технічній сфері є її протистояння з Росією, яка претендує на панування в Арктиці. За словам старшого аналітика Міжнародного центру перспективних досліджень А. Октисюка, головна загроза безпеці Канади виходить саме від дій Росії в Арктиці, тому Канада має свої інтереси в Україні для створення противаги Росії [4].

У квітні 2017 р. підписано українсько-канадську оборонну угоду, яка передбачає допомогу Україні у військовій освіті, логістиці, розробку нових видів озброєння, закупівлю озброєння, військово-технічного співробітництва [5]. Канада є куратором із переоснащення Збройних сил України на стандарти НАТО. Міністр оборони Канади Хардж Саджан, після підписання угоди, заявив про те, що наступним кроком у розвитку співробітництва в оборонній сфері між Канадою й Україною стане відкриття ринку зброї [6].

У грудні 2017 р. в офіційному журналі уряду Канади «Canada Gazette» опубліковано інформацію про те, що Канада внесла Україну до переліку держав, до яких дозволено експорт зброї (Automatic Firearms Country Control List) [7]. Наша держава стала 40-ю в цьому списку. Мета такого кроку – це підтримка

двосторонніх відносин між Канадою та Україною, а також надання канадським експортерам права користуватися дозволом на експорт певних видів забороненої вогнепальної зброї, забороненої зброї й заборонених установок в Україні.

Незважаючи на те, що представники канадської оборонної індустрії отримали юридичне право подавати до МЗС запити на експорт спеціального обладнання до України, поки експорт зброї підпадає під жорсткі регулювання. У перспективі йдеться про надання Україні канадського супутника дистанційного зондування Radarsat-2 [8]. Хоча потрібно не забувати про те, що головною умовою надання Україні летальної зброї для протистояння російській агресії на Сході є усунення корупції на всіх рівнях влади.

У травні 2018 р. Міністерство внутрішніх справ України (МВС) уклало з Міністерством національної оборони й Збройними силами Канади технічну угоду, яка поліпшить співпрацю у сфері військової підготовки. Угодою передбачено підготовку особового складу, вибухотехнічну та медичну підготовку, модернізацію логістики, професійний розвиток та освіту офіцерів, а також мовні курси та співпрацю у сфері стратегічних комунікації [9]. Через проекти Міжнародної технічної допомоги здійснюється допомога МВС України від уряду Канади. Для реалізації проектів по підтримці підготовки поліцейських, посиленню можливостей Нацполіції та залученню експертів канадської поліції було витрачено близько 16 млн дол. США та 8 млн канадських доларів [10].

Депутат Палати громад Канади Джеймс Безан у червні 2018 р. повідомив, що Представники Консервативної партії Канади запропонували передати Києву партію летальної зброї на суму 9,5 млн доларів США, а саме: снайперські гвинтівки, приціли, кулемети С6, які використовує канадська армія, протитанкові гранатомети Карл Густав, міномети, прилади нічного бачення, деяке медичне забезпечення [11].

Глава МЗС Канади Христя Фріланд оголосила про виділення 4 млн дол. США на проведення робіт із розмінування на Сході України. При чому ці кошти будуть використані й на проведення освітніх заходів для місцевого населення, аби краще познайомити його із небезпеками мін, розставлених на окупованих територія [12].

Одним із напрямів військово-технічної співпраці України й Канади є спільні військові навчання. На території нашої країни, у Яворові, восени 2015 р. розгорнуто військово тренувальну місію UNIFIER. У межах цієї місії проводяться військові навчання та нарощування потенціалу України для забезпечення свого суверенітету та безпеки, а також відбувається взаємний обмін інформацією між Збройними силами Канади та України. Загалом із початку місії понад 3200 українських військових пройшли навчання в 19 тренувальних курсах. Зокрема, підготовлено понад 160 снайперів, а 120 воїнів пройшли навчання з тактичної медицини.

У 2017 р. прийнято рішення про продовження діяльності військової тренувальної місії UNIFIER в Україні до березня 2019 р. Збройні сили Канади продовжать тренувальну місію на п'яти основних напрямках: тренування невеликих команд; знешкодження боєприпасів; військова поліція; медична підготовка; модернізація систем логістики [13]. Як пояснював журналістам один із керівників

UNIFIER, підполковник Тім Арсенолт, канадські військовослужбовці вчать українців прицільної стрільби, навігації, надання першої допомоги, а також намагаються поліпшити систему управління військами на рівні сержантського й молодшого офіцерського складу.

У вересні 2018 р. Канада брала участь у військових навчаннях «Rapid Trident-2018» [14]. Разом із військовими з Канади на спільні навчання до України прибули бійці ще 13 країн: США, Азербайджану, Молдови, Болгарії, Британії, Грузії, Данії, Канади, Литви, Німеччини, Румунії, Польщі й Туреччини. Завдяки практичній допомозі канадських партнерів під час щорічних навчань на Яворівському полігоні, Україна продовжує розвивати й модернізувати потенціал своїх Збройних сил.

Канада підтримує особливе партнерство між Україною та НАТО й допомагає у запровадженні й дотриманні стандартів Альянсу. Зокрема, Канада бере участь в організації мовних курсів, у реалізації навчальних програм із питань лідерства та миротворчих операцій для українського військового та цивільного персоналу. Україна є третім за величиною учасником канадської Програми військової підготовки та співробітництва. Канада підтримує мету України досягнути взаємосумісності з НАТО до 2020 р., надаючи допомогу у формі тактичного тренування та стратегічного консультування [15].

Однією із форм співпраці України і Канади в рамках НАТО є діяльність трастових фондів. На Варшавському саміті НАТО у 2016 р. затверджено Комплексний пакет допомоги для України, мета якої – розширити допомоги Україні, щоби держава збільшила свою здатність протидіяти агресії, гарантувати свою безпеку та проводити необхідні реформи, в тому числі у сфері безпеки і оборони. Згідно з цим документом, передбачено 40 цілеспрямованих заходів підтримки в 13 ключових напрямках [16].

Трастові фонди НАТО – це особливий механізм допомоги країнам, які не є членами Альянсу. Вони фінансують добровільно окремими країнами-членами організації та їх союзниками. Політику Трастового фонду започатковано у вересні 2000 р. з метою допомоги країнам-партнерам у безпечному знищенні накопичених протипіхотних мін (для забезпечення виконання зобов'язань відповідно до Оттавської конвенції про заборону використання, накопичення, виробництва протипіхотних мін та їх знищення) [17]. Ціллю проектів Трастового фонду є створення місцевих спроможностей. У реалізація безпосередньо проекту, як правило, спрямована на задоволення лише частини більш широкої проблеми.

Програма допомоги Україні через трастові фонди діє ще з 2000-х рр. Найперший трастовий фонд стосувався утилізації протипіхотних мін, застарілих та надлишкових запасів озброєнь і боєприпасів. Провідними країнами-спонсором трастових фондів для України є США, Канада, Німеччина, Велика Британія, Швеція, Польща. Нідерланди, Болгарія. Чехія. Орієнтовний загальний бюджет чинних в Україні проектів трастових фондів НАТО становить майже 40 млн євро [18].

Проте після агресії на Сході України, під час Саміту НАТО в Уельсі

у вересні 2014 р. затверджено ще п'ять трастових фондів для допомоги Україні. Допомогу передбачено в таких сферах, як модернізація командування, контролю та зв'язку; логістика й стандартизація; кібернетична безпека; перепідготовка та соціальна адаптація військових; медична реабілітація; знешкодження саморобних вибухових пристроїв; утилізація радіоактивних відходів (табл. 1). За 2014–2016 рр. загальний бюджет цих фондів збільшився у понад два рази – із 4 до 9 млн євро [19].

У 2017 р. НАТО відкрило цільовий фонд із проведення медичної реабілітації військовослужбовців із бюджетом 2,25 млн євро для закупівлі необхідного сучасного високовартісного медичного обладнання, підготовки українських фахівців із реабілітації, розвитку центрів протезування [20]. Президент Петро Порошенко під час засідання Комісії Україна – НАТО у липні 2017 р. запропонував започаткувати новий трастовий фонд, який би сприяв створенню в Україні національної мережі закладів психологічної реабілітації учасників бойових дій та членів їхніх сімей [21].

За словами Генсека НАТО пана Столтенберга, такі цільові фонди є конкретним сигналом підтримки НАТО України. Вони допоможуть зробити Збройні сили України більш сучасними, прозорими та ефективними, а також допоможуть тим, хто постраждав від конфлікту. Трастові фонди є одним із важливих механізмів надання фінансової та матеріально-технічної допомоги Україні для виконання багатосторонніх завдань із налагодження співпраці з Альянсом [22].

Таблиця 1

Основні програми трастових фондів в Україні *

Назва програми трастового фонду	Країна-куратор	Бюджет
Програма утилізації протипіхотних мін, застарілих та надлишкових запасів озброєнь і боєприпасів	США	25 млн євро
Програма реформування систем логістики й стандартизації в армії, нацгвардії та прикордонній службі.	Чехія, Нідерланди, Польща	4,1 млн євро
Програма розвитку доброчесності для зменшення ризиків корупції в секторі безпеки й оборони	Болгарія, Норвегія, Польща, Швейцарія, Велика Британія	2,8 млн євро
Програма медичної реабілітації українських поранених та підвищення стандартів медичних служб	Болгарія	2,25 млн євро
Програма модернізації системи командування та військового управління	Канада, Німеччина, Велика Британія	1,7 млн євро
Програма утилізації військових	Німеччина	1 млн євро

радіаційних відходів у Житомирській області		
--	--	--

*Складено автором.

Після підписання українсько-канадської оборонної угоди військово-технічне співробітництво розширилося на рівні Національної гвардії України (НГУ) з канадськими партнерами – компанією AADC. Основним напрямом їхньої співпраці є матеріально-технічне забезпечення військових частин та підрозділів НГУ до рівня стандартів аналогічних формувань провідних країн світу, насамперед держав-членів НАТО.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Дослідивши співробітництво України й Канади у військово-технічній сфері, можемо зробити висновок про те, що воно має важливе значення для забезпечення національної безпеки нашої держави. Активізація співробітництва двох країн сьогодні зумовлена конфліктом на Сході України. Канада належить до групи держав, які активно підтримують Україну в протистоянні агресії Росії й надають як фінансову, так і технічну допомогу. Україна та Канада проводять військово-політичні консультації, спільні навчання на Яворівському загально-військовому полігоні в Україні, беруть участь у реалізації Програми допомоги у військовій освіті, мають домовленості щодо співпраці в галузі транспортної авіації.

Канада підтримує особливе партнерство між Україною й НАТО та допомагає нашій державі в запровадженні й дотриманні стандартів Альянсу. Однією з форм співпраці України і Канади в рамках НАТО є діяльність трастових фондів, які є особливим механізмом допомоги країнам, які не є членами Альянсу. Канада фінансує Програму модернізації системи командування й військового управління.

Уключення Канадою України до списку країн, яким дозволено продавати летальну зброю, дає право канадським експортерам користуватися дозволом на експорт певних видів забороненої вогнепальної зброї до України, а нам – можливість зміцнити свій оборонний потенціал для протистояння російській агресії на Сході України.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з аналізом виконання Україною й Канадою домовленостей та виконання умов оборонної й технічної угод, які поліпшать двосторонню співпрацю у військово-технічній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Канада та Британія спільно тренуватимуть українських військових. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2307779-kanada-ta-britania-spilno-trenuvatimut-ukrainskih-vijskovih.html>.
2. Володимир Хандогій і Лоуренс Кеннон підписали «Дорожню карту українсько-канадських відносин». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/852820>.
3. Оборонна угода з Канадою: дружба проти спільного ворога. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2208522-oboron-na-ugoda-z-kanadou-druzba-proti-spilnogo-voroga.html>.
4. Чи буде Канада поставляти зброю в Україну. URL: <https://www.segodnya.ua/world/budet-li-kanada-postavlyat-oruzhie-v-ukrainu-1011682.html>

5. Україна і Канада підписали домовленість про оборонну співпрацю. URL: http://www.euointegration.com.ua/news/2017/04/3/7064025/view_print/.

6. Канада хоче відкрити для України ринок зброї. URL: <https://tsn.ua/politika/kanada-hoche-vidkriti-dlya-ukrayini-rinok-zbroyi-908230.html>.

7. Канада зняла обмеження на продаж летальної зброї Україні. URL: <https://zaxid.net/news/>.

8. Канада може надати Україні летальну зброю для протистояння агресії РФ. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/131217-kanada-mozhe-nadaty-ukrayini-letalnu-zbroyu-dlya-protystoyannya-agresiyi-rf>.

9. Україна та Канада підписали технічну угоду про військову підготовку. URL: http://mvs.gov.ua/ua/news/13675_ukraina_ta_kanada_pidpisali_tehnichnu_ugodu_pro_viyskovu_pidgotovku_foto_video_html.

10. Україна та Канада підписали угоду про покращення військового співробітництва. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/ukrajina-ta-kanada-pidpisali-uhodu-pro-pokrashchennja-vijskovoho-spivrobitnitstva-2470809.html>.

11. Канадська зброя для України: що можуть отримати ЗСУ. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29293631.html>.

12. Канада оголосила про виділення 4,65 млн. доларів для української армії. URL: <https://tsn.ua/politika/kanada-ogolosila-pro-vidilennya-4-65-mln-dolariv-dlya-ukrayinskoyi-armiyi-1125483.html>.

13. Україна вдячна Канаді за рішення про продовження місії UNIFIER до 2019 року. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2018/01/18/ukraina-vdyachna-kanadi-za-rishennya-pro-prodovzhennya-misii-unifier-do-2019-roku-petro-poroshenko/>.

14. 2500 військових і 350 одиниць техніки: на Львівщині стартували навчання «Rapid Trident-2018». URL: <https://hromadske.radio/news/2018/09/03/2500-viyskovyh-i-350-odynyc-tehniky-na-lvivshchyni-startuvaly-navchannya-rapid-trident-2018>.

15. Канада підтримує мету України досягнути взаємосумісності з НАТО. URL: <http://nk-online.tv/kanada-pidtrimuye-metu-ukrayini-dosyagnuti-vzayemosu-misnosti-z-nato/>.

16. Спільна заява Комісії Україна – НАТО на рівні глав держав та урядів. URL: <http://nato.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/49117-spilna-zajava-komisiji-ukrajina-nato-pid-chas-varshavskogo-samitu>.

17. Трастовий фонд НАТО/ПЗМ. URL: <http://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/about-nato/trust-fund>.

18. Трастові фонди НАТО в Україні: не мільярди, а мільйони. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-40276214>.

19. Трастові фонди НАТО в Україні – оцінки з Міноборони. URL: <https://defence-ua.com/index.php/statti/2521-trastovi-fondiv-nato-v-ukrayini-pohlyad-minoborony>.

20. НАТО відкрило трастовий фонд на 2,25 млн євро для забезпечення реабілітації воїнів АТО. URL: https://ua.censor.net.ua/news/443837/nato_vidkrylo_trastovyyi_fond_na_225 mln_yevro_dlya_zabezpechennya_reabilitatsiyi_voyiniv_ato_vypravleno.

21. Ми пропонуємо НАТО створити Трастовий фонд для запровадження в Україні мережі реабілітаційних центрів для учасників бойових дій. URL: <http://www.president.gov.ua/news/mi-proponuyemo-nato-stvoriti-trastovij-fond-dlya-zaprovadzhe-42294>.

22. Столтенберг назвав свій візит в Україну символом непорушної підтримки Києва з боку НАТО. URL: <https://dt.ua/POLITICS/stoltenberg-nazvav-sviy-vizit-v-ukrayinu-simvolom-neporushnoyi-pidtrimki-kiyeva-z-boku-nato-185388.html>.

MILITARY-TECHNICAL COOPERATION UKRAINE AND CANADA

The article deals with the features of cooperation between Ukraine and Canada in the military-technical sphere during the period of the military conflict in the East of Ukraine. According to the goal, the following tasks were set and solved: statistical data were analyzed and peculiarities of cooperation of the two states in the military-technical sphere were revealed; the assessment of normative legal documents that contribute to the military-technical cooperation between Ukraine and Canada; The main factors that influence the cooperation of two states in this area at the present stage are determined; describes the main measures taken by both countries to implement projects in the military-technical sphere. It is determined that the basic document of cooperation of both states in this sphere is the Ukrainian-Canadian defense agreement, which provides assistance to Ukraine in military education, logistics,

development of new types of armaments, procurement of armaments, military-technical cooperation. Canada is among the four leaders of countries that provide foreign military assistance to Ukraine in the form of military equipment and training of soldiers. Canada supports a special partnership between Ukraine and NATO and helps in the implementation and enforcement of Alliance standards, providing assistance in the form of tactical training and strategic counseling.

Key words: military-technical cooperation; Ukraine; Canada; joint training; trust funds; weapon; NATO Standards.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Kanada ta Brytaniia spilno trenuvatymut ukrainskykh viiskovykh [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2307779-kanada-ta-britania-spilno-trenuvatimut-ukrainskih-vijskovih.html> (in Ukrainian).
2. Volodymyr Khandohii i Lourens Kennon pidpysaly «Dorozhniu kartu ukrainsko-kanadskykh vidnosyn» [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/852820> (in Ukrainian).
3. Oboronna uhoda z Kanadoiu: druzhba proty spilnoho voroha [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2208522-oboronna-uhoda-z-kanadou-druzha-proti-spilnogo-voroha.html> (in Ukrainian).
4. Chy bude Kanada postavliaty zbroiu v Ukrainu [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.segodnya.ua/world/budet-li-kanada-postavlyat-oruzhie-v-ukrainu-1011682.html> (in Ukrainian).
5. Ukraina i Kanada pidpysaly domovlenist pro oboronnu spivpratsiu [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/04/3/7064025/view_print/.
6. Kanada khoche vidkryty dlia Ukrainy rynek zbroi [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://tsn.ua/politika/kanada-hoche-vidkriti-dlya-ukrayini-rinok-zbroyi-908230.html> (in Ukrainian).
7. Kanada zniala obmezhenia na prodazh letalnoi zbroi Ukraini [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zaxid.net/news/> (in Ukrainian).
8. Kanada mozhe nadaty Ukraini letalnu zbroiu dlia protystoiannia ahresii RF [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://day.kyiv.ua/uk/news/131217-kanada-mozhe-nadaty-ukrayini-letalnu-zbroyu-dlya-protystoyannya-agresiyi-rf> (in Ukrainian).
9. Ukraina ta Kanada pidpysaly tekhnicnu uhodu pro viiskovu pidhotovku [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://mvs.gov.ua/ua/news/13675_ukraina_ta_kanada_pidpisali_tehnicnu_ugodu_pro_viiskovu_pidgotovku_foto_video_.htm (in Ukrainian).
10. Ukraina ta Kanada pidpysaly uhodu pro pokrashchennia viiskovoho spivrobitnytstva [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/ukrajina-ta-kanada-pidpisali-uhodu-pro-pokrashchennja-vijskovoho-spivrobitnytstva-2470809.html> (in Ukrainian).
11. Kanadska zbroia dlia Ukrainy: shcho mozhut otrymaty ZSU [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29293631.html> (in Ukrainian).
12. Kanada oholosyla pro vydilennia 4,65 mln. dolariv dlia ukrainskoi armii [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://tsn.ua/politika/kanada-ogolosila-pro-vidilennya-4-65-mln-dolariv-dlya-ukrayinskoyi-armiyi-1125483.html> (in Ukrainian).
13. Ukraina vdiachna Kanadi za rishennia pro prodovzhennia misii UNIFIER do 2019 roku [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.mil.gov.ua/news/2018/01/18/ukraina-vdyachna-kanadi-za-rishennya-pro-prodovzhennya-misii-unifier-do-2019-roku-petro-poroshenko/> (in Ukrainian).
14. 2500 viiskovykh i 350 odyntys tekhniky: na Lvivshchyni startuvaly navchannia «Rapid Trident-2018» [Elektronnyi resurs]. Dostupno : <https://hro-madske.radio/news/2018/09/03/2500-viiskovykh-i-350-odynyc-tehniky-na-lvivshchyni-startuvaly-navchannya-rapid-trident-2018> (in Ukrainian).
15. Kanada pidtrymuie metu Ukrainy dosiahnuti vzaemosumisnosti z NATO [Elektronnyi resurs]. Dostupno : <http://nk-online.tv/kanada-pidtrimuye-metu-ukrayini-dosyagnuti-vzayemosumisnosti-z-nato/> (in Ukrainian).
16. Spilna zaiava Komisii Ukraina – NATO na rivni hlav derzhav ta uriadiv [Elektronnyi

resurs]. Dostupno: <http://nato.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/49117-spilyna-zajava-komisiji-ukrajina-nato-pid-chas-varshavskykogo-samitu> (in Ukrainian).

17. Trastovyi fond NATO/PZM [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/about-nato/trust-fund> (in Ukrainian).

18. Trastovi fondy NATO v Ukraini: ne miliardy, a miliony [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-40276214> (in Ukrainian).

19. Trastovi fondy NATO v Ukraini – otsinky z Minoborony [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://defence-ua.com/index.php/statti/2521-trastovi-fondiv-nato-v-ukrayini-pohlyad-minoborony> (in Ukrainian).

20. NATO vidkrylo trastovyi fond na 2,25 mln yevro dlia zabezpechennia reabilitatsii voyniv ATO [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://ua.censor.net.ua/news/443837/nato_vidkrylo_trastovyyi_fond_na_225_mln_yevro_dlya_zabezpechennya_reabilitatsiy_voyniv_ato_vypravleno (in Ukrainian).

21. My proponuiemo NATO stvoryty Trastovyi fond dlia zaprovadzhennia v Ukraini merezhi reabilitatsiinykh tsentriv dlia uchashchymy boiovykh dii [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.president.gov.ua/news/mi-proponuyemo-nato-stvoriti-trastovij-fond-dlya-zaprovadzhe-42294> (in Ukrainian).

22. Stoltenberh nazvav svii vizyt v Ukrainu symvolom neporushnoi pidtrymky Kyieva z boku NATO [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://dt.ua/POLITICS/stoltenberg-nazvav-sviy-vizit-v-ukrayinu-simvolom-neporushnoyi-pidtrimki-kyieva-z-boku-nato-185388_.html (in Ukrainian).

Матеріал надійшов до редакції 17.09.2018 р.

УДК 329.1:316.3

Ярослав Ярош,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології та державного управління,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,

yarosh.yaroslav@gmail.com

43000, Україна, м. Луцьк, вул. Шопена, 24, к.109

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК СУБ'ЄКТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджено концептуальні засади діяльності політичних партій як суб'єктів громадянського суспільства. Зазначено, що основною ознакою існування громадянського суспільства виступає вільний характер асоціативного життя, за якого особа добровільно бере участь у соціальних процесах та бере на себе відповідальність. Акцентовано увагу на тому, що аналіз кількості та якості пропозицій від політичних партій виступає ознакою рівня розвитку громадянського суспільства в окремій соціальній системі. З'ясовано, що громадянське суспільство може не лише розвиватися та покращувати функціональність його інститутів, але й деградувати. Проаналізовано, що громадський контроль в Україні за діяльністю політичних партій розвинений слабо. Причини цього – нерозуміння його необхідності, загальне нерозуміння первинності інтересів громадянського суспільства стосовно владних інституцій, слабка інституційна спроможність громадського контролю (відсутність професійності й комунікації). Значна частина організацій громадянського суспільства лише імітують громадський контроль, а насправді їхні дії спрямовані на задоволення власних інтересів. Для зміцнення громадського контролю необхідні кількісне та якісне зростання громадських організацій, підвищення їхньої компетентності, інституційної

й ресурсної спроможності, покращення комунікацій, пошук і використання нових технологій контролю та вдосконалення спільних дій. Важливо враховувати національну специфіку різних країн, їхні історичні традиції та тривалість і динаміку функціонування політичних партій.

Ключові поняття: громадянське суспільство, громадські організації, державотворчий процес, політичні партії, суб'єктність.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Інтерес політичної науки до проблем організацій за останні роки виріс і за кордоном, і в Україні. Сьогодні у світі не існує єдиної моделі громадянського суспільства, однаково придатної для всіх країн, а є конкретно-історичні моделі, що залежать від традицій та особливостей окремих держав. Тому потрібно досліджувати цілком визначене, конкретне суспільство, його характерні ознаки й параметри, які визначають динаміку та характер розвитку політичних партій і цінностей останнього. Саме тому в дослідженні важливо враховувати, що громадянське суспільство завжди формується на базі інститутів та традицій розвитку конкретного соціуму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дослідження інституційного розвитку політичних партій як складової частини громадянського суспільства в сучасній Україні має комплексний характер. Комплексність її полягає в тому, що вона піднімає низку ключових питань, зокрема правового регулювання діяльності політичних партій; прав й обов'язків громадян перед державою та обов'язків держави перед громадянами; місця й ролі політичних партій у політичних процесах.

Звернення до цієї проблематики повною мірою відповідає тенденціям розвитку світової й вітчизняної політичної науки, адже саме початок ХХІ ст. ознаменувався значним підвищенням інтересу до проблем громадянського суспільства та суб'єктності політичних партій.

Основною ознакою існування громадянського суспільства виступає вільний характер асоціативного життя, за якого особа добровільно бере участь у соціальних процесах і бере на себе відповідальність. Український дослідник О. Дем'яненко досліджує системотворчі підвалини об'єднання громадян в організації, а саме:

- існування множинного поля різноманітних асоціацій, які формують нерівномірно розподілені центри соціальної влади;
- відносна незалежність центрів соціальної влади від політичної, бюрократичної й економічної сфер, що проявляється через самоврядний характер таких структур і можливостей самоорганізації із ресурсного погляду;
- громадянська відповідальність, яка впливає на моделі поведінки громадянина, та активна громадянська позиція як одна з таких моделей [1].

Український дослідник, Ф. Рудич звертає увагу на те, що не кожному сукупності людей на тій чи тій території можна назвати громадянським суспільством, а лише таку, члени якої об'єднані спільними інтересами. Інакше кажучи, громадянському

суспільству властиве органічне співіснування різноманітних соціальних сил, інститутів, політичних партій, організацій, зацікавлених груп, об'єднаних прагненням до спільного життя [2, с. 25].

Як відзначає Є. Захаров, для зміцнення громадського контролю необхідні кількісне та якісне зростання громадських організацій, підвищення їхньої компетентності, інституційної й ресурсної спроможності, покращення комунікацій, пошук і використання нових технологій контролю та вдосконалення спільних дій [3].

Дослідження політичних партій як суб'єктів громадянського суспільства не було пріоритетом у наукових пошуках вітчизняних дослідників. Ці обставини підвищують актуальність дослідження особливостей функціонування політичних партій. Значна частина науковців проблему розвитку політичних партій розглядає через правові аспекти діяльності та кількісні характеристики. Особливого значення набуває проблема уточнення зміни їх впливу на сучасні політичні процеси.

Формулювання цілей статті. Мета роботи – дослідити суб'єктність політичних партій крізь призму розвитку громадянського суспільства.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Український науковець О. Дем'яненко виокремлює три рівні соціальних відносин, які мають свої особливості й прямо впливають на розвиток громадянського суспільства. Такими рівнями виступають локальний рівень відносин (у межах окремих громад, професійних або культурних спільнот); національний рівень відносин (на державному рівні або міждержавні регіональні взаємозв'язки); наднаціональний рівень відносин (екологічна проблематика, питання війни та миру тощо) [1].

На кожному рівні визначаються межі й окремі наслідки діяльності суб'єктів і формується предмет дослідження, який має свої особливості. На першому локальному рівні можна виокремити таку проблематику, як участь громадських інститутів в артикуляції інтересів місцевих громад, діяльність і контроль місцевих органів влади, участь у формуванні локальних програм та їх розв'язанні. Аналіз кількості і якості пропозицій від організацій виступає ознакою рівня розвитку громадянського суспільства в окремій локальній соціальній системі. На другому національному рівні існує достатня кількість досліджень, що пояснюється, передусім, зручним рівнем наукового аналізу та дає змогу провести розвідки з достатньою кількістю емпіричного матеріалу. На третьому (наднаціональному) рівні з'являються наукові дослідження організацій і це є новим трендом політичної науки, що пояснюється тим, що у XXI ст. з'явилося багато транснаціональних, наддержавних організацій, які формують навколо себе окремі центри соціальної влади, і це дає можливість фіксувати особливості такого рівня відносин, досліджуючи структуру, ресурсну базу та ідеологічний складник цих утворень.

Окремим напрямом дослідження громадянського суспільства виступають ціннісні й гуманістичні аспекти діяльності його суб'єктів. У таких випадках

соціокультурні ознаки та рівень їх розвитку потрібно досліджувати в контексті розвитку політичної та партійної систем. Розглядаючи особливості розвитку політичних партій як інституцій громадянського суспільства в Україні, потрібно враховувати специфіку державотворення й вплив західних і східних культур. Українське суспільство трансформуючись має формувати власну модель громадянської ініціативи відповідно до власних цінностей і ментальності. Такий підхід дає можливість не допустити копіювання якоїсь успішної світової моделі, а збудувати власне громадянське суспільство.

Важливою проблемою в розвитку політичних партій в Україні, яка потребує постійної уваги, є взаємодія їх з державними інституціями. Розмежування їхніх повноважень, окреслює різні способи організації людського співіснування, заснованого на зіткненні, узгодженні та гармонізації інтересів індивідів.

У більшості країн процес становлення громадянського суспільства відбувався одночасно з розвитком держави, а в Україні інститути громадянського суспільства формувалися фрагментарно та залежали від політичного впливу сусідніх держав. Однак можна стверджувати, що політична історія України має переконливі приклади зародження й існування системи незалежних від держави громадських інституцій.

Тоталітарний політичний режим жорстко знищував незалежні організації або перетворював їх у сателітів комуністичної партії. Право на існування громадських організацій (піонерська, комсомольська, профспілкорова тощо) визначалося необхідністю створення показної демократії. Звичайно, за таких умов в Україні інститути громадянського суспільства фактично припинили свою діяльність або перейшли в нелегальний статус. Проте політичній еліті Радянського Союзу не вдалося повністю викоринити індивідуалізм та об'єднання в організації громадян для захисту своїх інтересів.

Демократичні процеси в Україні початку 1990-х років призвели до руйнування авторитарної системи й створення Української держави. Відновлення політичного плюралізму дало значний поштовх для розвитку інститутів громадянського суспільства.

Громадянське суспільство складається з низки проміжних об'єднань, що не є ані державою, ані (розширеною) родиною. Громадянське суспільство – це сукупність добровільних об'єднань, політичних партій, громадських й інших колективних організацій. Цей термін почали вживати різні автори з різним значенням.

Вагому увагу до залучення громадян до управління суспільством ми знаходимо в Арістотеля. На його думку, усі громадяни могли брати участь в управлінні державними справами: «неминуче, щоб усі громадяни брали участь... в усьому, що стосується життя держави» [2, с.11].

Відзначимо, що поняття «держави», «цивільна громада», «суспільство громадян» Арістотель практично ототожнював. Спілкування між людьми для мислителя – це такий самий продукт природного розвитку, як і держава.

Сутність громадянського суспільства в працях античних філософів, крім практичного, наповнювалося високим моральним змістом. Для встановлення

гармонійних відносин у суспільстві потрібно підпорядкування власних інтересів вищим моральним цілям, спілкування між усіма членами спільноти на засадах поваги один до одного.

Дж. Локк вважав, що за природним походженням усі люди є вільними, рівними й незалежними. Єдиним шляхом суспільства до цивілізації є добровільна угода з іншими людьми про об'єднання в товариство. За його переконанням, «коли яка-небудь кількість людей таким чином згодилася створити співтовариство або державу, то вони тим самим уже об'єднані і складають єдиний політичний організм, в якому більшість має право діяти і вирішувати за решту» [4].

Дж. Локк зазначав, що поняття «громадянське й політичне суспільство» є синонімами. При цьому дослідник ототожнює громадянське суспільство та державу, де законодавча й виконавча влада співвідноситься з громадянським суспільством, а люди інтегруються в громадянське суспільство, щоб «скласти один народ, одне політичне тіло під владою одного верховного уряду» На думку філософа, держава історично передує громадянському суспільству, однак саме завдяки останньому забезпечується «безпека, зручності та достаток для народу» [4].

Ш. Монтеск'є обґрунтовував, що для забезпечення політичної свободи громадян потрібне утворення такого правління, за якого один громадянин може не боятися іншого й виключається можливість зловживання владою. Він розрізняє державні та громадянські закони. До перших належать політичні права й свободи громадян. Другі регламентують відносини, що регламентують недержавні відносини. Ліквідація законів, на думку Ш. Монтеск'є, призведе до серйозних суспільних потрясінь, а громадянське суспільство є основною гарантією від сваволі й диктатури влади.

Ж.-Ж. Руссо зазначав, що успіх державного правління залежатиме від громадянської добродішності, відданості суспільним інтересам, готовності поступитися особистою вигодою задля загального добра. Ж. Боден, особливу увагу приділяє корпораціям, колегіям, станам, громадам. На його думку, громада навіть старша за державу, вона є більшою мірою громадянським суспільством, ніж політичним [5]. Як бачимо, будь-які форми громадської ініціативи відіграють важливу роль у розвитку громадянського суспільства.

Г. Гегель розглядав громадянське суспільство як взаємопов'язану систему соціальних груп, спільностей, інститутів, приватних осіб, взаємодія яких регулюється цивільним правом і безпосередньо не залежить від політики держави. У громадянському суспільстві відбувається постійне протистояння, зіткнення приватних інтересів, а його складові частини часто нестійкі та схильні до конфліктів Розв'язати суперечності можливо лише через державу. Держава, за Г. Гегелем, є виразником абсолютної ідеї, світового духу, вона є вищою й найбільш спільною формою людського співжиття, а тому всі інші форми суспільної організації підкоряються їй. Ідеалізм Г. Гегеля проявляється тут у визнанні залежності громадянського суспільства від держави, яку він вважає істинною формою об'єктивного духу, тоді як громадянське суспільство є лише кінцевою формою духу. Громадянське суспільство існує не в державі, а поряд із нею. Найважливішими принципами, на базі яких функціонує

громадянське суспільство, Г. Гегель вважав власність, особисту свободу, вільно сформовану громадську думку, правосуддя та ін. На відміну від багатьох своїх попередників, Г. Гегель розглядав громадянське суспільство та державу як самостійні інституції [2, с.12].

Значний внесок у розуміння суб'єктності організацій й групової політики зробили американські дослідники. Одним із перших засади групового представництва інтересів громадян обґрунтував мислитель і державний діяч Дж. Медісон, відстоючи принципи американської Конституції. Проблему групових інтересів ще на початку минулого століття обґрунтував А. Бентлі, який виходив із того, що немає групи, у якої б не було свого окремого інтересу. На його думку, суспільство є сукупністю різноманітних груп інтересів, а їх кількість обмежується лише одним показником – інтересами, заради яких вони створені та діють.

Р. Даль акцентує увагу на тому, що групове представництво є виразом багатоманітності й демократизму та тільки в таких суспільствах групи, відстоюючи свої інтереси, виступають на «політичній арені як організовані сили». Отже, Р. Даль, підтверджує тезу про те, що існування в суспільстві різних політичних партій, які є незалежними один від одного, є засадничим принципом демократії. Активно досліджував проблему громадських структур англійський аналітик О. Олсон. На його думку, ефективно індивід може захистити свої суспільні інтереси, у тому числі й економічні, лише груповими діями [2, с. 12].

А. Токвіль у праці «Демократія в Америці» зауважив, що американське суспільство володіє багатим мистецтвом асоціацій, тобто люди звикли об'єднуватись у добровільні асоціації як заради дрібних, так і заради великих цілей. Американська демократія з її системою обмеженого уряду була дієвою лише тому, що американці мали великий досвід у формуванні асоціацій заради досягнення як громадських, так і політичних цілей. У першому випадку громадяни, захищаючи свої інтереси, об'єднувались у громадські організації та асоціації, а в другому – у політичні партії, коли поставало питання боротьби за владу. Здатність до самоорганізації означала не лише те, що уряд не був вимушений нав'язувати устрій ієрархічно, зверху вниз, а й те, що участь у громадській асоціації була школою самоврядування, що прищеплювала людям звички до спільних дій, які вони нестимуть із собою в громадське життя [6].

А. Токвіль підкреслює важливість і необхідність приватних асоціацій у громадському й політичному житті. Люди в суспільстві повинні бути не просто рівні, а мають бути вільно об'єднані в неурядові організації. Дослідник формує підґрунтя сучасних уявлень про громадянське суспільство як самостійну сферу людських взаємин. Він звертає увагу на мережу громадських асоціацій, які створюють ситуацію наявності «пильного громадського ока», що постійно слідкує за владою. Бачимо, що дослідник погодився б із припущенням, що без громадянського суспільства демократія не досягла б успіху [6].

Як зазначає Ф. Фукуяма, соціальний капітал має переваги, які виходять далеко за межі економічної сфери, Він потрібний для створення дієвого громадянського суспільства, тобто сукупності груп та асоціацій, що перебувають

між сім'єю й державою. Дослідник вважає, що громадське суспільство, яке нині у фокусі посиленого інтересу в пострадянських країнах, є вирішальним для успіху демократії. Соціальний капітал дає змогу різним групам усередині комплексного суспільства об'єднуватися для захисту своїх інтересів, котрі інакше могли бути проігноровані сильною державою [7].

Я. Шолте звертає увагу на позитивні та негативні моменти становлення громадянського суспільства. Він стверджує, що громадянське суспільство може зробити чимало для демократизації політичного процесу. Водночас громадянське суспільство може мати антидемократичні цілі та застосовувати антидемократичні засоби. Науковець застерігає й теоретично обґрунтовує низку можливих аспектів функціонування громадянського суспільства. Перший – діяльність громадянського суспільства може не керуватися демократичними цілями. Зокрема, деякі неурядові організації можуть переслідувати закулісну тактику набуття спеціальних привілеїв для задоволення приватних інтересів. Другий – громадянське суспільство може зменшувати рівень демократії в політичному процесі, якщо його втручання не досить продумане в реалізації. Третій – демократія може постраждати, якщо інституції політичної системи недостатньо налаштовані на зворотний зв'язок. Четвертий – негативні наслідки для демократії від асиміляції громадських структур, які можуть утратити свої задекларовані позитивні можливості щодо активізації дебатів і вільнодумства. П'ятий – громадянське суспільство може продукувати або навіть збільшувати структурну нерівність і привілеї, пов'язані з класом, національністю, статтю, релігією тощо. Шостий – громадянське суспільство може відображати інтереси лише вузького прошарку еліти. Сьомий – громадська діяльність щодо управління може потерпати від недемократичних методів унаслідок відсутності внутрішньої демократії в громадському секторі. Ці аспекти дають підстави розглядати громадянське суспільство з особливою увагою [2, с.12]. Додамо, що політичні партії, які також є суб'єктами громадянського суспільства, можуть монополізувати владу й застосовувати стосовно інших суб'єктів недемократичні дії.

Т. Парсонс розглядає асоціації як корпорацію, між членами якої існують солідарність та консенсус щодо їхньої спільної діяльності. Дослідник акцентує увагу на тому, що саме консенсус є джерелом ідентичності асоціацій, у якій рішення стосовно головних питань приймаються самою організацією, а не бюрократією. Як вважає Т. Парсонс, окремі елементи асоціації властиві всім типам організацій, але про наявність асоціації можна говорити тільки в тому випадку, коли є колективна дія [8].

Британський науковець А. Фаулер опублікував книгу «Утримуючи рівновагу», у якій розкрито проблемам розвитку організацій, які стосуються до громадянського суспільства. Він дослідив діяльність близько 700 інституцій громадянського суспільства в усьому світі й дійшов невтішних висновків, що не більше ніж 20 % з них можуть вважатися такими, що контролюють дії влади та захищають інші суспільні інтереси. Решта 80 % інституцій громадянського суспільства створюються для інших цілей. Дослідження проводили в країнах Східної й Центральної Європи, у Латинській Америці, Африці а також у країнах пострадянського простору.

Це дало змогу А. Фаулеру класифікувати інституції громадянського суспільства таким чином:

– BRINGO (Briefcase NGO) – «кишенькова НУО» – створюється політиками, комерційними або мафіозними структурами винятково для написання певних пропозицій органам влади;

– CONGO (Commercial NGO) – «комерційна НУО» – створюється підприємцями для зменшення податків, отримання обладнання, допомоги для пошуку й підписання контрактів та лобювання інтересів приватної компанії в органах влади;

– GRINGO (Government NGO) – «провладна» НУО – створюється державними органами для імітації та управління громадською діяльністю. Таких організацій найбільше в країнах Африки;

– MANGO (Mafia NGO) – «мафіозна НУО» – створюється криміналітетом для відмивання грошей, покращання іміджу «авторитетів», тиску на владу й прикриття злочинної діяльності. Таких організацій більше функціонує в Східній та Центральній Європі й на пострадянському просторі;

– MONGO (My own NGO) – «моя власна НУО» – створюється лише для самовираження певного лідера;

– QUANGO (Quasi NGO) – «квазі-НУО» – засновують державою для імітації опозиційної діяльності та демонстрації її міжнародному співтовариству;

– PANGO (Party NGO) – «партійна НУО». За даними А. Фаулера, такі організації особливо популярні в Центральній Азії й Індокитаї. Ця форма дає змогу політичним партіям проводити пропаганду та лобювати свої інтереси на різних рівнях влади через громадські організації [3]. Класифікацію за змістовними характеристиками можна застосовувати й для дослідження політичного процесу в Україні та аналізу ролі політичних партій.

Досліджуючи трансформацію політичних процесів, Дж. Кін звертає особливу увагу на політичні партії, недержавні організації та громадські рухи. На його думку, громадянське суспільство може не лише розвиватися й покращувати свою функціональність, але й деградувати. Йому здається, що фашизм і комунізм є прикладами деградованого громадянського суспільства. Однією з центральних проблем для Дж. Кіна залишається проблема відносин громадянського суспільства й держави [9]. Адже під час її розв'язання потрібно враховувати національну та соціокультурну специфіку різних країн, їхні історичні традиції й тривалість і динаміку трансформаційних процесів.

Досліджуючи політичні партії, важливо звернути увагу на певну амбівалентність щодо їх сутності та діяльності. Ідеться про те, що, з одного боку, політичні партії є інституціями громадянського суспільства й начебто не потребують контролю за їхньою діяльністю, оскільки створенні самими громадянами для завоювання влади. І це нормально. Однак, коли політична партія долає прохідний бар'єр і здобуває владу, вона стає об'єктом громадянського суспільства та потребує контролю.

Проблемою в Україні є те, що громадський контроль за діяльністю політичних партій розвинений слабо. Причини цього – нерозуміння його необхідності, загальне нерозуміння первинності інтересів громадянського суспільства

стосовно владних інституцій, слабка інституційна спроможність громадського контролю (відсутність професійності та комунікації). Значна частина організацій громадянського суспільства лише імітують громадський контроль, а насправді їхні дії спрямовані на задоволення власних інтересів.

Український дослідник Т. Плахтій звертає увагу на ідеологічний контекст функціонування політичних партій. Дослідник зазначає, що сучасна якісно нова ідеологія повинна бути «живою» – здатною динамічно змінюватися відповідно до змін у зовнішньому та внутрішньому середовищах. Традиційний підхід до побудови ідеологічних партій: «спочатку ідеологія», а потім – політична організація», – потрібно змінити на зворотний: спочатку треба побудувати «живі» політичні організації на базі невеликої кількості основних організаційних й ідеологічних принципів і цінностей, які наперед визначаються, обираються та узгоджуються їхніми засновниками [10].

Т. Плахтій акцентує увагу на тому, що умовою стабільності ієрархічно структурованих партій є фізичний або ідеологічний примус. За його наявності такі політичні партії функціонують достатньо успішно, проте як тільки він зникає, партія розчиняється точно так само, як свого часу розчинилася КПРС.

Умовою стабільності організацій корпоративного типу – західних корпорацій та окремих партій, якими управляє керівне ядро – мала група лідерів чи менеджерів, є наявність зовнішньої етики, яка б утримувала в певних рамках поведінку її членів у процесі групової взаємодії. Отже, успіх західних корпорацій і став наслідком того, що зовнішня – протестантська етика регулювала стосунки членів їхніх керівних груп, блокуючи природні бажання кожного учасника взаємодії скористатися підвищенням свого групового статусу.

Як зазначає, Т. Плахтій, у цьому сенсі українські партії корпоративного типу, якщо вони будуть створені, не зможуть повторити історії успіху західних корпорацій, оскільки в сучасному посттоталітарному політичному процесі, особливо в середовищі його політичних еліт, принципово відсутня будь-яка загальновизнана етика, яка б утримувала учасників вищих керівних органів політичних партій від спокуси реалізувати свою біологічну природу – стати альфа-особою з абсолютною владою в керівному ядрі [10].

Зазначимо, що відсутність такої корпоративної етики ще на початку створення формалізує кожну ініціативну групу зі створення нової української партії в жорстку неформальну ієрархію з чітко визначеними статусами учасників, яка пізніше фіксується партійним статутом, за дотриманням ієрархічності якого стежить чинне законодавство (Міністерство юстиції України – автор).

Розвиток суб'єктів соціальної структури України можливий через демократичну й аристократичну моделі. Перша ґрунтується на використанні людського потенціалу при збереженні високих соціальних зобов'язань держави перед громадянами. Друга ґрунтується на збереженні й поглибленні соціально-економічної диференціації, успадкуванні попереднього соціального статусу наступними поколіннями, гострої диференціації прошарків та окремих груп щодо можливостей користування суспільною власністю.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Подальша розробка цієї теми є актуальною та перспективною, оскільки роль політичних партій у політичних процесах зростає. Зокрема, у демократизації політичних процесів та підвищенні рівня політичної культури між суб'єктами політичного процесу важливу роль відіграє компаративний аналіз національних і локальних вимірів демократії.

В основу процесу розвитку політичних партій покладено зміну типу її суб'єктності: від суб'єктності однієї людини в організаціях лідерського типу до суб'єктності малої групи в організаціях корпоративного типу й далі, до суб'єктності великої групи, чисельність якої може безперервно зростати. У цьому – певна особливість політичних партій, які, на відміну від інших інституцій громадянського суспільства, продовжують розвиватися та збільшують сфери свого впливу або згасають і зникають із політичної арени.

Процеси децентралізації влади через упровадження в Україні адміністративної реформи створюють нові форми демократичної конкуренції на місцевому рівні. Місцеві осередки парламентських і позапарламентських політичних партій виступають провідниками реформування влади на місцях. Особливості розвитку партійної системи зумовлені тим, що інституційний розвиток місцевих осередків політичних партій перебуває не на високому рівні. Однак значна частина проблем, із якими стикаються політичні партії, зосереджується на локальному рівні. І саме аналіз основних чинників цього процесу дасть змогу краще розуміти тенденції трансформації політичних партій в Україні як суб'єктів громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дем'яненко О. Концептуальні засади дослідження громадянського суспільства. URL: http://visnyk-ihu.at.ua/gumanit_14-5-.pdf
2. Захаренко К., Я. Ярош. Молодіжні організації України: особливості функціонування. Луцьк: [б/в], 2012, 304 с.
3. Захаров Є. Громадський контроль і права людини. Права Людини в Україні. URL: <http://khp.org.index.php?id=1261552395>
4. Локк Дж. Два трактата о правлении. Москва: Мысль, 1988. Т. 3. 668 с.
5. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права. Москва: КАНОН-пресс; «Кучково поле», 1998. 414 с.
6. Токвиль А. Демократия в Америке. Москва: Весь Мир, 2000. 560 с.
7. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа та відновлення соціального порядку. Львів: Кальварія, 2005. 380 с.
8. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва: Аспект Пресс, 1998. 270 с.
9. Дж. Кін. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. Київ: К.І.С., 2000. 192с.
10. Плахтій Т. Діяльність партій в сучасних умовах. URL: <https://zbruc.eu/node/75432>

POLITICAL PARTIES AS SUBJECTS OF CIVIL SOCIETY

The article investigates the conceptual foundations of political parties as subjects of civil society. It is indicated that the main feature of the existence of civil society is the free nature of associative life, in which a person voluntarily participates in social processes and takes responsibility. The attention is

focused on the fact that the analysis of the quantity and quality of proposals from political parties is a sign of the level of development of civil society in a separate social system. It was found that civil society could not only develop and improve the functionality of its institutions, but also degrade. It is analyzed that public control over the activities of political parties in Ukraine is poorly developed. The reasons for this are the lack of understanding of its necessity, the general lack of understanding of the primacy of the interests of civil society in relation to the power institutions, the weak institutional ability of public control (lack of professionalism and communication). A significant part of civil society organizations only imitates public control, but in fact, their actions are aimed at satisfying their own interests. In order to strengthen public control, it is necessary to increase the number and quality of public organizations, their competence, institutional and resource capacity, improve communication, search for and use of new control technologies and improve joint actions. It is important to take into account the national specificities of different countries, their historical traditions and the duration and dynamics of political parties.

Key words: civil society, public organizations, state process, political parties, subjectivity.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Demianenko O. Kontseptualni zasady doslidzhennia hromadianskoho suspilstva [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://visnyk-ihu.at.ua/gymanit_14-5-.pdf (in Ukrainian).
2. Zakharenko K. Yarosh Ya. Molodizhni orhanizatsii Ukrainy: osoblyvosti funktsionuvannia, Lutsk: [b/v], 2012, 304 s. (in Ukrainian).
3. Zakharov Ye. Hromadskyi kontrol i prava liudyny / Prava Liudyny v Ukraini [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://khp.org.index.php?id=1261552395> (in Ukrainian).
4. Lokk Dzh. Dva traktata o pravlenii. M.: Mysl', 1988, T. 3, 668 s. (in Russian).
5. Russo Zh.-Zh. Ob obshhestvennom dogovore, ili Principy politicheskogo prava, M.: KANON-press; «Kuchkovo pole», 1998, 414 s. (in Russian).
6. Tokvil' A. Demokratija v Amerike, M.: Ves' Mir, 2000, 560 s. (in Russian).
7. Fukujama F. Velikij krah. Ljuds'ka priroda ta vidnovlennja social'nogo porjadku, L'viv: Kal'varija, 2005, 380 s. (in Ukrainian).
8. Parsons T. Sistema sovremennyh obshhestv, M.: Aspekt Press, 1998, 270 s. 4. Dzh. Lokk, Dzh. Dva traktata o pravlenii, M.: Mysl, 1988, T. 3, 668 s. (in Russian).
9. Kin Dzh. Hromadianske suspilstvo. Stari obrazu, nove bachennia, K.: K.I.S., 2000, 192 s. (in Ukrainian).
10. Plakhtii T. Diialnist partii v suchasnykh umovakh. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zbruc.eu/node/75432> (in Ukrainian).

Матеріал надійшов до редакції 26.09.2018 р

Наукове видання

**МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ,
СУСПІЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ
ТА РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ**

№ 2(4)

2018

Редактор і коректор: Г. О. Дробот
Технічний редактор: Л. М. Козлюк

Формат 60×84¹/₁₆. Обсяг 9,21 ум. друк. арк., 9,30 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 110.
Виготовлювач – Вежа-Друк (м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 29-90-65).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.